

В С Е У К Р А Ї Н С Ь К А А К А Д Е М І Я Н А У К
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

У К Р А Ї Н А

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ

(б. Українського Наукового Товариства в Києві)

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ

з редакцією: М И Х А Й Л А Г Р У Ш Е В С Ь К О Г О

1928

книга 2

К И Ї В

Загального числа

книга 27

Д Е Р Ж А В Н Е В И Д А В Н И Ц Т В О У К Р А Ї Н И

Дозволяється випустити в світ
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. **Аг. Кримський.**

Київськ. Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлення № 2032—2500

ГАЛИЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ.

Урочисте засідання Історичної Секції з Академічною Комісією
Західньої України 7 жовтня 1927 р.

Вступне слово, сказане на початку засідання
головою Історичної Секції акад. Михайлом
Грушевським.

Комісія дослідження історії Західньої України, в зв'язку з століттям „Малоросійських Пісень“ 1827 року, призначила сьогоднішнє засідання спеціально доповідям своїх галицьких членів-співробітників, що бажали при сій нагоді заманіфестувати солідарність національного життя обох частин Української Землі і спільність наукової праці—сто літ тому так пам'ятно відзначену епохальною появою першої збірки українських пісень.

Комісія Західньої України—одна з чотирьох „Порайонних Комісій“ Української Академії Наук—як і всі ці порайонні комісії має завданням не тільки займатися дослідженням своєї частини України, але і всякою її успіхам наукового життя в ній: підтримувати як-найтісніші зв'язки з місцевими науковими силами та об'єднувати в спільних наукових підприємствах ці місцеві сили з силами нашого академічного осередку. Заснована три роки тому „Комісія Західньої України“ поставила своїм завданням увійти в можливо живі і діяльні зносини з науковими установами і поодинокими ученими не тільки тих частин Західньої України, які містяться в межах Української Радянської Республіки, але й тих що захоплені окупацією—польською, румунською й чеською. Сьому завданню політичні кордони і тяжкі, не полагоджені ще наслідки Світової війни ставили особливі труднощі. Але вони успішно поборюються завдяки живому спочуттю і співділанню в сім єднанню наукових сил обох частин нашої землі, що виявляє особливо наш західне-український науковий осередок—наша львівська безтитільна, але многозаслужена і славна в розвою української науки Західне-Українська Академія Наук—„Наукове Товариство імени Шевченка“, котрої нинішній голова академик Кирило Осипович Студинський приймає безпосередню діяльну участь в організації занять Комісії Західньої України—являється її фактичним співпровідником—і потрудився прибути на наше нинішнє свято. Прикрасив своєю присутністю нинішнє свято української пісні також відомий дослідник народньої поезії і музики, найбільш заслужений знавець її Филарет Михайлович Колесса—вперше відвідуючи нашу землю після визволення її з царського ярма. Прибули й інші представники західне-української науки і культурної праці—проф. Лозинський і проф. Макарушка. Інші, при всім своїм бажанню не могли прибути через паспортні труднощі—проф. Кордуба, проф. Свенціцький й інші. Ми витаємо і сих не присутніх на нинішнім святі, цінячи їх горяче, хоч і нездійснене бажання спричинитись до величності нинішнього свята нашого наукового єднання—маніфестації єдності нашого національного життя—такої важної, такої необхідної інтересах сього життя.

Шановна громадо! Я не хочу моїм вступним словом відбирати час від головного завдання нинішнього зібрання: доповідей наших галицьких гостей — але в двох словах позвольте торкнутись сеї теми.

Непереможні обставини українського життя: географічні, економічні, культурні, політичні різко відрізняли сі дві частини Української Землі: Україну Східне-полудневу, євразійську, екстензивну, відзначену безмежними перспективами експансії, великими колонізаційними приливами і відливами, і Україну Західну, західно-європейську, затиснену в Карпатських підгір'ях, віками вишколену в витривалій культурній і політичній боротьбі, вічно напружену в міцній рішучості ніколи не податись і не упустити з-під своїх ніг ні п'яди батьківщини. Наш старий Київ з своєю околицею був і буде великим історичним вузлом де сходяться і рівноважаться впливи сих двох частин, пунктом де координуються удари обох українських крил в могутнім національнім леті. В залежності від обставин то одно крило працювало сильніше, то друге, і відповідно змінювся курс то на захід то на схід. В відповідні моменти пересувалися кадри робітників з одного крила на друге, підносячи енергію національної праці або використовуючи обставини сприятливі для її розвитку. Так було і так буде, бо мусить бути — бо того вимагає повнота й суцільність нашого національного життя. Тільки в тіснім єднанні обох частин Єдиної України, що обоюдно доповнюють і скріплюють себе, можуть бути забезпечені інтереси працюючого народу України і повнота його економічного і культурного розвитку. І тепер коли так недавно ми стояли коло здійснення одної з найважливіших умов зього єднання: державного об'єднання обох частин, але акт сполучення Західної Української Республіки з Народньою Українською Республікою, проголошений тут у Києві 3 січня 1919 року, лишився нездійсненим, — ми в сподіванню нової сприятливої хвилі повинні з подвоєними силами працювати над культурним і економічним єднанням обох земель, а наша спільна наукова праця мусить бути дороговказом туди — в кращу будучність Єдиної Об'єднаної України.

І от столітнє свято української пісні являється таким моментом нашої наукової консолідації. Ми святкуємо його тут на сім тижні, через місяць святкуватиме його Галичина. Емоціональний елемент, внесений культурою народньої пісні в наше національне, культурне, мистецьке відродження, і його роля в консолідації українського життя не повинні бути недоцінені як в історичній перспективі нашого відродження, так і в його дальших планах — не вважаючи на те що центр наших наукових інтересів за останнє півстоліття пересунувся з етнографії на економіку, з літературної романтики на соціальні процеси, а наші перспективи орієнтуються на індустріалізацію, на інтенсифікацію нашого господарства і т. д. Культура народньої творчості, пісні зокрема, відіграла велику ролю в оживленню національної свідомости; в перетворенню різних провінцій Росії, Польщі, Туреччини, Угорщини в живе і реальне поняття Української Землі і Українського Народу, довершенім протягом зього століття; в повороті звироднілих буржуазних верств до народньої маси; в усвідомленню того, що сі працюючі маси являються осередком нашого відродження, базою і творцем нашої будучности.

Ті що були присутні на вчорашнім концерті, зложенім з пісень Максимовичевого збірника, в старих гармонізаціях, таких популярних в першій половині і в середині минулого століття на цілім просторі України, — чи не почувли вони повіву сеї такої далекої, але милої і ніколи незабутньої доби української національної романтики? Думаю, що почувли живо. Але чи були вони свідомі того великого значіння, яке мала ся романтика,

наївна і сентиментальна часом, в цілком реальнім ділі національного об'єднання, демократизації інтелігенції і підготовці великих досягнень нашої робітничо-селянської України? Хто як не пісня передусім загладила рови політичних кордонів, що покраяли живе тіло України при кінці XVIII віку? Хто повалив перегорожі віроісповідних, церковних, культурних і політичних упереджень, штучно підтримуваних нашими противниками? Хто наблизив до зрозуміння тої-ж самої Західньої України переживання України Наддніпрянської в великій революції XVII віку, в формації козаччини і в її розкладі — в сих моментах що стали підставою Нової України? Хто дав відчутти одність народньої стихії, одність настроїв і психіки, одність соціального ярма на всіх просторах Української Землі? А хто далі сповняє велику місію дерусифікації робітництва й інтелігенції і привертання їх до солідарности з українською масою трудящих? Хто стелить стежки до тісної увязки міста й села? Українська книга, театр, кіно, але передусім таки вона, українська пісня, в імя котрої домагався „народности“ для літератури, для всеї культурної творчости в передмові до своєї збірки сто літ тому Максимович.

Отже цілком зрозуміло і природно, що й нинішня наша маніфестація всеукраїнського наукового еднання відбувається під сим янаком столітнього культу української пісні.

Але до світлих і радісних тонів сього здавна вимріяного, ще з весни задуманого свята несподівано і надпрограмово прилучився ще оден — на жаль дуже сумний емоціональний момент. Се що наші дорогі гості явилися заразом вістунами великої, нечуваної біди, що впала шість тижнів тому на наше Карпатське підгіре, особливо — на тамошне бідніше селянство, нанесла новий удар сій многострадальній країні, так тяжко зруйнованій імперіалістичною війною і новою політичною і соціальною неволею. І тому з радісними урочистими мотивами нинішніх свят мішаються сумні пригадки, тривожні поклики за поміччю, за неустанним пам'ятуванням про голодних і безпритульних наших галицьких братів.

Уділім йому нашу увагу і горяче спочутте і сим разом, і нехай спільне горе, як спільна радість скріпляють наш тісний нероздільний, братський, союз — нашу Всеукраїнську Одність!

До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860—1873.

I.

Думка про єднання Галичини з Україною знайшла була сильний відгомін вже у творчості батька галицького духового відродження, Маркіяна Шашкевича. В поезії „Дума“ висловив він віру, що „руська пісня завітчає себе при Чорному морю“, „заграє весело в степах“, „у водах Дніпра змиєсь, прибересь“, „занесеся над Дністер“, „полине під небо і край сонця сонічком повисне і буде літати і буде співати і о руській славі скрізь світу казати“...

В іншій творі п. н. „Бандурист“ писав Шашкевич, що пісня бандуриста „стала греміти та бескидським громом“ і „стала шуміти та степовим шумом“, то знов „закипіла як води старого Отця-Словутиці, бо о нім думає півець і мислю чість йому співає“.

Думка про духове і культурне єднання усіх українських земель виступила незвичайно сильно в час „весни народів“, у 1848 р., коли український нарід у Галичині визбувся панщини і опинився на волі. В ту саму струну, що Маркіян Шашкевич, вдарили тоді чільніші представники духового життя, Яків Головацький, Микола Устиянович, Іван Гушалевиц, Лука Данкевич, Богдан Дідицький, Антін Петрушевиц, Василь Подолинський,—у поетичних творах, публіцистичних і наукових статтях¹⁾. Якась дивна велич б'є по сьогоднішній день із їх покликів до братання усього, кордонами і межами розділеного, українського народу, із їх слів глибокої пошани для українського народу і його мови.

В першій політичній відозві „Ради народної руської“ з дня 10. V. 1848 р. зазначено виразно, що ми „Русини галицькі належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільонів виносить, з котрого півтретя міліона землю галицьку замешкує“²⁾.

На соборі „учених“, що відбувся у Львові 19—26 жовтня 1848 р. указувано в пре.арних промовах Якова Головацького і Мик. Устияновича на одність української мови в Галичині і на „золотобережній Україні“, на її чистість, природність, повногolos, ніжність, статочність у творах М. Шашкевича, Котляревського, Тополі, Шевченка, Основ'яненка.

У своїм захопленню українською мовою кликав Яків Головацький: „Це не самохваляба, бо і сторонські письменники, знавці мов признають нашій мові краснозвучність та иньші прикмети, що ставлять її вище понад другими слов'янськими мовами. Бандтке називає її найкращою поміж всіми слов'янськими, Міцкевич між руськими язиками, Бодяньський величає її поетичність та музикальність і велить її рівнати із грецькою та італійською, Ковбек і Мацейовський іменують її кращою від чеської, Рако-

¹⁾ Порівняй хочби мою студію до „Кореспонденції Як. Головацького в літах 1850—62“. стор. I—X, або Возняк: Епізоди культурних вносин галицької й російської України в першій полов. XIX в., Фіа. Збірник памяти К. Михальчука. Київ 1915, сс. 56—62.

²⁾ Зоря Галицька за рік 1848. Ч. I.

вещкий жалує, що вона не стала пануючою у цілій Росії, а російський письменник Даль-Луганський признає їй першенство над великоруським народним і книжним язиком¹⁾.

Хоча під дальший розвиток єднання Галичини з Україною покладено такі гарні, ясні та розумні основи, проте-ж небавом повіяв по галицькій землі инший, морозний, північний вітер. У сучасній галицькій пресі (1849—51 рр.) поведено суперечки про мову і правопис. Угорські діячі радили, може й щиро, творити письменство не на живій, народній мові, але на мертвій, церковнослов'янській, а їх думка викликала широку полеміку²⁾. Стали відразу оден проти одного два ворожі табори, і природня річ, що докази прихильників церковнослов'янщини не витримували критики супроти аргументів тих людей, що обстоювали за народньою мовою. Та серед угорських діячів жила ще инша думка,—писати російською мовою. Перші її початки сягали кінця XVIII віку, коли з угорської землі покликано на університетські катедри до Петрограду Івана Орлая, Мих. Балудянського, Василя Кукольника і П. Лодія. Кар'єра, яку здобули згадані люди в Росії, їхні зв'язки з рідньою землею, викликували, безсумнівно, на Угорській Русі зацікавлення Росією та її культурним життям. Воно й витворило в душах угорських діячів ідею об'єднання, яка виявилася в деяких віршах, а навіть у переписці мукачівського єпископа Андрія Бачинського (умер 1817 р.) з єпархіяльним духовенством. Річ певна, що ідея об'єднання утримувалася шей по рік 1849, коли російські війська ввійшли на Угорщину. Тоді вона віджила і набрала сили, скріплена чимало русофільством між найближчими сусідами угорських діячів—Сербами.

Думку об'єднання літературної української мови з російською кинули в галицьку пресу угороруські письменники в половині 1851 року, а підтримав їх не тільки Денис Зубрицький, що в р. 1852 видав свою „Історію галичско-русского княжества“, де народню мову назвав „язикомъ черни“, „пастуховъ, пасечниковъ, Грицьковъ“, але й Гушалевиц, Петрушевиц, а передусім професор української мови на львівському університеті, Як. Головацький.

До поширювання думки об'єднання надуживано в певних періодах не тільки „Зорю Галицьку“, але навіть урядовий „Вістник“, доки галицькі русофіли не спромоглися на власні, будьто періодичні, будьто окремі видання: „Ладу (письмо поучительное русскимъ дѣвицамъ и молодіцамъ въ забаву и поученіє)“ (1853 р.), „Русскую Антологію, или выборъ лучшихъ поэзій подлинныхъ и переводныхъ“ (1854 р.) і „Семейную бібліотеку“ (1855—6). „Ладу“ і „Семейную бібліотеку“ підписував, що правда, Северин Шеховиц, одначе дійсним видавцем усіх трьох публікацій був Як. Головацький.

Сторонники об'єднання не перебирали засобами боротьби. Вони не тільки тероризували прихильників живої, народньої мови, поетів Ант. Могильницького і Миколу Устияновича, але й дбали пильно про те, щоби зневажати українську мову серед невеликого круга читачів своїх видань. Вершком такої зневаги були слова угороруського діяча і письменника, Ал. Духновича, друковані в „Семейній бібліотеці“ за рік 1856, сс. 31—2, в яких читаємо:

„О друзья, братья! почему враждуете вы на безпорочную, правильного нрава сродницу, и не сродницу токмо, но и мамушку вашу? почему перехватаете отъ ней правосходительства, почему поставяете на ея место без нравную, простую служанку, безазбучну: валяющуюся по корчмамъ и по вольнымъ домамъ? Оставете все: то вражда семейная, и жалко, что отъ роднаго племени возникаютъ непріатели“...

¹⁾ Як. Головацький, Розправа о язичі южнорускім в „Истор. Очерку основ. Гал.-рус. Матиці“, Львів 1857, сс. 35 і 47—9.

²⁾ Гляди про це мою студію до „Коресп. Як. Гол. 1850—62“, сс. X—XLIV.

Не здавав собі у своїм засліпленні Духнович справи, що російська мова, його „мамушка“, якої він по кінець життя не вивчився, частіше валялася „по корчмамъ и по вольнымъ домамъ“, як українська, ця „безнравная простая служанка беззубчана“. Угроруський письменник не думав про те, що більше чути було „по корчмамъ и по вольнымъ домамъ“ мову англійську чи французьку, як російську або українську... та що мова тут ні при чому.

А наслідки такої негідної ворожнечі проти рідної, української, народної мови були жахливі. Закінчила життя з браку підтримки серед громадянства „Семейная бібліотека“ (1856 р.) 19 квітня 1857 р., перестала виходити „Зоря Галицька“, бо число її передплатників стопилося до сотки. Недурно писав Денис Зубрицький до Погодина: „Журналы „Зоря“ и „Семейная Библиотека“ кончились.. отъ чохотки естественной смерти“¹⁾. В половині 1858 р. засновано в Будині „Церковную Газету“ Івана Раковського, що почала виходити в р. 1856, а вславилася тим, що видавано її за гроші католицького товариства ім. св. Степана, а міщено в ній передруки з православних російських журналів і з творів російських письменників-слов'янофілів. Завмер також на 10 числі „Церковный Вѣстникъ“ Івана Раковського, що почав виходити в Будині у другій половині 1858 р.

Залишився на побовищі одинокий урядовий, сильно анемічний „Вістник“ із своїми літературними додатками: „Отечественный Сборникъ“ і „Сіонъ, Церква і Школа“, де містили свої маловартні твори галицькі та угроруські діячі. Завмирало літературне життя, мовкли поети, котрі ще хоч дрібку дорожили своєю народністю, а коли запитано прилюдно про причину занепаду, Микола Устиянович відповів:

І ви спросите нас, чому замовкли ми?
 Про що утихла піснь тепла святої яри?
 І ви спросите нас.. Чи не видите ви,
 Як коплять сквапно гріб, роздають братям свіщи,
 З верями чужих муз заводять похорон,
 Ліпають послідний зазов, равносять гласи віщі
 І це в очи живцу, щоб прискорити скон.....²⁾.

Була це в дійсності велика трагедія. Від великого запалу і віри у самостійність мови, її живучість та красу аж до її зневаги скочувалися люде, яких доля поставила (як прим. Головацького) на сторожі наукового українського життя, на галицькій землі.—Замість захоплення йшла зневага, замість поглиблення краси мови—зневага, замість любови для неї—найочевидніша зрада. Такою дорогою йшли галицькі письменники, спираючися на авторитеті Головацького. Вони кидали проклоном на ті ідеали, які висловлював Маркіян Шашкевич і яких речниками були вони самі в році 1848, у „весні народів“.

І коли серед таких відносин не завмерло цілком духове життя на галицькій землі, то це заслуга не тих людей, що його затроювали, як радше зовнішніх причин, що йшли понад їх головами. Ці події гальванізували шкідників, що рідному слову несли смерть і загибіль.

Р. 1859 вдарив у струну народнього почуття галицьких письменників гр. Голуховський, що підняв проект заведення латинської азбуки в українське письменство. Супроти цієї небезпеки замовкли ріжниці поглядів української інтелігенції, і завдяки єдності в думках, рідкої серед неї, поталанило відвернути замах гр. Голуховського на руську азбуку³⁾.

¹⁾ Чтенія Моск. Общ. Древн., „Письма къ Мих. Погодину“, Москва 1879—80, с. 611.

²⁾ Широко про цей занепад писав я в студії до „Коресп. Як. Головацького 1850—62“ сс. XLV—CLXI. ³⁾ Гляди: Остап Терлецький, Галицько-руське письменство 1848—1865 рр., сс. 78—9, Як. Головацький, Die ruthenische Sprache und Schriftfrage in Galizien, Львів 1861; Іван Франко, Авбучна війна в Галичині 1859 р. (Укр.-руський

Р. 1860 згуртував галицьких і угроруських письменників Богдан Дідицький, коли на галицький митрополичий престол вступив дійсно виїмковий чоловік, Григ. Яхимович¹⁾. На його честь видали вони „Зорю галицькую, яко альбомъ на 1860 годъ“. Був це збірник важний, хоча з боку мови хаотичний. І коли така зовнішня, впрочім дрібна причина, дала привід до видання книжки на 582 сторін великої вісімки, то вслід за тим ішла могутим кроком нова подія, що творила перелом у життю усіх народів Австрії. Це була конституція.

Уряд розписав у падолисті 1860 р. вибори до галицького сойму, які переведено в марті 1861 р. Октройована урядом виборча ординація засуджувала український нарід у Галичині, більшість краю, на безсильну меншість у соймі та викликала була велике невдоволення, але його зацить-кала урядові круги обітницею, що українському населенню не дадуть зробити кривди. При допомозі уряду переведено до сойму 49 руських послів.

Із свого боку почали галицькі провідники, саме наслідком проголошення конституції, думати над сотворенням свого власного часопису.

Завдяки меценатові Мих. Качковському, що зложив три тисячі гульдєнів за поруки за часопис і своїми жертвами забезпечив його існування, почало виходити у Львові з 25 січня 1861 року двічі в тиждень „Слово“²⁾. Його редактором став Богдан Дідицький, що раніше видавав „Зорю Галицьку“ від 16 до 43 числа в р. 1853 і від 1—31 числа в р. 1854, причім грав ролю „примирителя“ між об'єдинителями і сторонниками живої народньої мови.

Хоча Богдан Дідицький належав рішучо до першого табору, проте-ж сумний досвід із „Зорею Галицькою“ велів йому бути обережним. У до-бавку на Україні зайшла подія, що викликала була величезне враження по обох берегах Збруча. Це була смерть Шевченка. В домовинах людей привикли ми бачити символ смерти, а тим часом із домовини Шевченка виростало буйне українське життя. Про самого Шевченка знали в Галичині мало. Свідком цього хочби тільки часопис „Слово“, що в 15 числі з 1861 р. 15 березоля помістило таку вістку в жалібних обвідках (етим. правопис зміняємо на фонетичний):

„Смерть Шевченъка. Сумная вість шибнула понад ниви Малої Руси; вість о смерти Тараса Шевченъка, найбільшого ей віщуна, маляра, і півця-соловія. Дня 2. руск. лютого умовкла на віки тая жаро-руская грудъ, що горячою любовію, обнимаючи всю Україну, наспівала ей тільки чудних дум, протерпіла тільки тяжкого горя і лихої долі.— Шевченъко умер в Петрограді, далеко від рідних степів України, за которою все банувал, куда висилал свої цвіт-діточки, приспівуючи їм в дорогу прощальну пісню:

Думи мої, думи, квіти мої, діти
Вигосъта в вас, доглядав вас, деж мені вас діти?
В Україну й дїть діти, в нашу Україну
Попід тиню сиротами а я тут загину.

Вскорі скажемо о Шевченку більше“.

Та це „вскорі“ тривало два місяці, коли „Слово“ в числі 27 з дня 11 травня здобулося на „Вспоминку о Шевченку“, з якої подаємо дрібні вїмки:

„Вість о смерти Тараса Шевченъка сділала в Київї дуже сумное впечаталїніє. В церквѣ Всеучилища тамошного відспівано поминальное богуслуженїє, на которое нарід (особенно молодеж) собрался дуже численно. Не меньше почувствовали Русини во Львовї тую великую Українїю страту... Тарас Шевченъко єсть сином буйной Українї. Роджений в підданствї, в яком жїє ціла его родина, викупился он з того в 1838 року за 2500 рублей, котрі поет виграл на лотерїї. Школи кінчил Шевченъко по части в Петербургу, по части в Київї, где познійше за вольнодумство відданий в рекрути, змарновал

Архив Наук. Тов. ім. Шев. Т. VIII.); К. Студинський, Кореспонденція Як. Голов. 1850 — 62, сс. СХХХІХ — СХЛІІІ. ¹⁾ Про Яхимовича гляди мою студию в „Укр.-руськ. Архиві“ т. XIII — XIV, сс. XLIV — LXXVI. ²⁾ Іван Ем. Левицький, „Галицько-руська бібліографія“. Т. II, с. 7.

найкрасшій свой вік на Кавказі... Уже в 1844. появилася „Гомалія“. В „Ластівці“ находим его елегію на смерть Івана Котляревского. В его новорочнику находим между многими ліричними утворами, також більшую поему „Корсунь“; отличається там особливо елегія „Коханка“ (під котрою автор своє рідное сльце розумів). Наконець появилася в 1859 р. его Кобзарь в Петербургу... і т. д.

Хоча в статийці було чимало помилок а навіть переплутання творів Шевченка з віршами Корсуна, вона викликувала між галицькими студентами велике враження. Вони задумали пошанувати пам'ять Шевченка окремим виданням п. н. „Китиця на могилі Тараса Шевченка — навязана рускою молодежю“. Мала сюди увійти збірка віршів, прозаїчні твори, розправи історичні та „язикословья“, повісти, казки і т. и. „Китицю“ мав прикрашувати портрет.

Таку вістку подало „Слово“ (1861, ч. 40), причім звертало увагу громадянства, що в редакції можна набути твір Шевченка „Посланіє Шафарикові“, з якого дохід призначений на основання дівочої школи „в цілі піднесенія народного почування у красною пола“.

В тім самім числі „Слова“ читаємо „злостливий, хоть не вредливий“ вїмок із допису, поміщеного в польськїм „Слос-і“ (ч. 146), в якому кореспондент згадав про перевіз останків Шевченка на Україну, щоби їх похоронити в „родинном его селі“, та жалівся на співучасть польської молоді, що маніфестувала разом із українською „до сита“, і на перекладчика „Гайдамаків“ на польську мову, Совінського, що приготував у „язиці українського народа шумную бесіду похоронную“. Могила Шевченка, по думці згаданого польського часопису, має стати для Українців тим, чим Медина і Мекка для ісповідників корану („Слово“ 1861, ч. 40).

Усі ці короткі вістки підготовлювали культ Шевченка в Галичині, одначе тривкі основи під нього поклада щойно статийка Вол. Ан. Бернатовича: „Похорони Тараса Шевченка“, поміщена в фелетоні „Слова“ (1861, ч. 49). Редакція зазначила від себе в примітці, що це був перший допис із України, та висловила надію, що „в недалгоє время приобриєм дописей з України більше“. А перший допис був дійсно гідний!

Бернатович жив недовго. З його некрологу довідуємося, що він був з роду Поляк, по ісповіданню лютеранин, одначе вважав себе за Українця, бо на українській землі родився, жив та їй хотів увесь вік служити. У другій половині липня 1861 р. їхав він через Львів, і тут у невеличкому крузі молоді оповідав про Тараса Шевченка і про його величаві похорони на Україні. Наборзі списав він своє оповідання і помістив у „Слові“. Зі Львова поїхав він на медичні студії до Праги, а звідти писав статті для „Слова“ та оповідання і замітки для „Вечерниць“. У Празі знайомивсь він із слов'янством і був членом товариства чеських лікарів. По повороті зза кордону працював на становищі лікаря в одеськїм шпитаі, де заразився тифом і помер на 30-тім році життя, дня 26. XI (8. XII) 1866 р. Свої статті й оповідання підписував анонімом: „Басарабець“¹⁾.

Згадану статийку „Похорони Тараса Шевченка“ почав Бернатович поздоровленням „галицьких синів від всіх братей наших київських, українських Русинів“, потім описував, як Кияни зустрічали останки „покійного нашого мученика“.

Коли тільки дійшла до Київа печальна вістка про смерть Кобзаря

¹⁾ Некрологи Бернатовича подали: Слово 1866, ч. 1., Русалка 1866, ч. 2. У Вечерницях за рік 1862 помістив він оповідання і статті та дописи: Молитва на чужині (ч. 11), Лямент Сквирський (ч. 14), Мужидька дружба (ч. 25 — 7, 29, 31), Розказ про Явдоху Долиньшанку за її долю та кривду (ч. 20), Тодір Бушак (ч. 35), З дороги (ч. 39, 42, 43), за рік 1863 дописи зі Львова (ч. 6), з Праги (ч. 5), а в Слові (1865, ч. 2) допис „Із за кордону (про потребу науки на Україні в рідній мові)“.

України, серед київських громадян зродилася думка, щоб останки Тараса перевезти на рідну землю. Про це повідомлено телеграфічно Петроград. Заки наспіла відповідь, громадяни кинулися по місті шукати за священником, що не боявся-б відправити панахиду. Нелегко було найти такого смілого, бо ще тямлять батюшки, що недавно вернув Шевченко із заслання та що йому не дозволено їхати до рідні, щоби „не волнувався народ божий, див'ячись на свого пророка“. Священника зловлено на вулиці, зложено для нього кілька карбованців і намовлено зайти до університетської каплиці, де вже чекали професори, студенти і діти Бартоломея Шевченка. „Плачу було багацького й широкого, але чи повірите, що сам піп дале-біг не второпав, якого це Тараса поминають“. Щойно третьої днини наспіла відповідь із Петрограду, що Тарас тільки тимчасово похоронений на півночі, а весною перевезуть його у Київ, або куди дозволить уряд. Телеграму підписали ред. „Основи“ Білозерський та інші „українолюбці“. Треба було ждати від лютюга—аж до травня, півтретя місяця, заки, у самий гарячий час екзаменів, діждались покійного Тараса. „Бідному цілий вік лукаві люде заступали сонце, аж ледви ледви мертвого пустили одпочить на лоні материнім“. Частина молоді пороз'їздилася вже тоді по домах, а інші не вернули ще із великодніх свят. Ті що залишилися в Києві, „на силу дихали від праці тай від того, що у кождий день якогось козака трусять, допрошують, водять по селах і місточках, як то саме тоді робилось у Каневі з Борисом“. Аж ось раз у п'ятницю розійшлася вістка, що останки Тараса ночують за Дніпром, та ще-не відомо де їх похоронять. Ми кинулися між громаду, зібрали копійчину, та вислали одного з учителів за Дніпро, щоб стежив. Другого дня, в суботу, приїхав він на поштових у Київ з Броварів, а не оден йому завидував цієї чести, „що він перший удостоївся бачити труно, содержашче найдорожчий скарб нашої України“. Студенти кинулись до ректора тай до цензорів за дозволом промовляти при домовині, а всі повдягалися хто у що мав, та майнули стежками до Ланцюгового моста, по мості через Дніпро аж в Олександрівську Слобідку, де вже було людей чимало, селян, прочан, міщан, козацтва вільного і панського. Приїхало також „пановство вельможне у берлинах, або дрожками, а помеже усімі походжають наші молодці університецької громади, всі в киреях чорних, усі в брилях солом'яних, в широких штанах та в козлових чоботах“. Прибула й бідолашня рідня Шевченкова пішки з далеких повітів до Києва та зібрала 15 карбованців на закупно місця на Щековиці, де вже й гробарів найняла. „Ждали ми зо дві години, аж на силу діждалися. Трумно на возі, вінками обвите, на козлі ямщик бородатий, коні почтарські ледви бредуть по піску глибокому (бачте одне трумно уложене во друге оловяне і цвекками забите і ціною залите). Нарід поскидав шапки. Заспівано хором сумну, привітню пісню. На трумні був вінок із руки жіночої, а на йому написано: „Прощай, батьку, Орле сизий!“ „А ми-ж його діти бідолашні живого й не бачили, хиба діла його знали од наймолодших літ“.

Почалися промови. Перший виступив Федір Тиміш „з мовою сердечною, українською“, в якій висловив „простими словами жаль і плач Українців за Тарасом, нашим Єремією“. По дальших двох, українських промовах узяв слово один Сербин-семинарист (один із тих, що був на кошті пок. гетьмана Конашевача-Сагайдачного) і в сербській мові віддав поклін для українського Співця від усіх полудневих Слов'ян, Болгарів, Сербів, Черногорців. З черги промовив один Великокорос. З браку перекладчика „Гайдамаків“ на польську мову, Совінського, „виступив другий Лях, котрий зачав словами: *Pozwólcie i nam bracia Rusini uczcić pamięć wielkiego Waszego wieszczka. który nie kochał Polaków, bo też nie miał za co, ale nad*

jego zwłokami podajmy sobie dłoń bratnią, jako rękojmią, że możemy zapomnieć z czasem urazu przodków naszych“, і т. и. Слідом за тим ішла промова „молодого К. В. Ш., Подолянина, працюючого над етнографією рідного краю“, дальше йшла річ щиро-московська, в якій сусід Великорос виправдувався перед Тарасом у тім, що покійний так пізно побачив „бідну неньку удову - Україну“, „що неживий, але мертвий прибув на береги Дніпрові, коли нарід царським указом слободившись із під панщини“, перейшов „у состояннє временно - обявнних хлібопашців“. Тим часом прибула рідня Тарасова, а за її плачем не було чути нічиєї мови. Серед великого мосту випрягла молодь коні і потягла тяжкий караван до правого берега Дніпра і дальше по шосейній дорозі до церкви Різдва Христового.

Сумно оповідати, писав Бернатович, скільки треба було ужити заходу, щоби Тарасову домовину дозволено примістити в церкві Різдва Христового. „Бачте, боялися козацького духу, щоби не стрепенулись орлята по усім Києві, коли забачуть мертвого свого батька“. На Щековиці не дозволено похоронити Тараса, і гроші рідні за викопаний гріб пропали. Останки справлено у Канів пароплавом, „буцім то сам того жадав покойник“. Може воно й краще сталося, „щоб Слава Українська не опочивала межі Німецькими тай Ляцькими перевертнями, які теперка орудують у Києві“.

Нерідний брат покійного Бартоломей їздив аж до Лаври прохати митрополита, щоби „монахи не боронили пригостити на сутки (24 годин) мертвого Тараса в городі, куди йому живому заперщено було уїжджати“. За труною йшло 14 душ рідні Тарасові, „його два брати рідні, сестри, небожі з дітворою, усі удягнуті по сільському обичаю, у свитках, жінки в хустках, а хлопці під пахою несли повдрави брилі“. „Сердечне плакалисьмо, гіркими слезами споминалисьмо“. Рідня найбільше згадувала його за те, що допомагав їй викупляти на волю, що позичив їй „трудоу копіюку“ на те, щоби діти училися письма тай грамоти. „Ми взяли двох його племенників на виховання, щоби і вони сердечні пізнали як молодіж українська щиро жалує та по віки споминати буде ймення Тараса Шевченка“.

Київське міщанство, „яке тепер уже багато перекацапилось“, не хотіло зразу вірити, що це похорон співця мужицького роду, та що за його домовиною йдуть брати і сестри, а не його крепаки-раби. „Якась одна гарненька панночка чорнявенька та бундзюриста зачала чванитись, та й не хотіла ідти разом зо своєю теткою (що бачте була у простій юбці) та й начала по московськи балакати з якимсь кавалером, — аж тутки гуркнув хтось із громади: чиж Ваша милость не знаєте, якби це покойнику Тарасові було не до шмиги, що за йогож труною московські речі водяться. Не дивно, ещоб то чужії, а то його родичка, та й близька!“ За те військові, урядники й уся старшина говорили із собою чисто таки по українськи. „Май-біг Вам усім за честь Тарасови віддану“.

Домовину доведено до церкви „тай нашими таки руками тихесенько знеслисьмо через бокові двері“ у святиню. „Тут прочитав молитву молодий монах із Брацького монастиря, знавший колись Тараса і розумівший його заслуги для української словесности“.

„На другий день наші хлопці кинулися, наняли музику; із усіх шкіл випущена була дітвора, а старшенькі молодці посунулись усі на панახиду до Церкви Рожества. Багато тутки мовилося гарних мов, але найкраще — спасибіг йому — згадував Тараса, хочай московськими словами пан Чялий, исправляющий должность директора II Київської гимназії. Не занедбали тож і наші молодці роздати старцям грошей і спом'янути заслуги Тара-

сові перед щирими Києвлянами, особливо перед честним міщанством і ремесельними цехами“.

Винесено знову Тараса із церкви та понесено до Дніпра на пароплав. Поплив з ним, хто міг, аж до самого Канева. Там похоронено Тараса „на його хуторі, із которого видно далеко-широко обі України, Гетьманщину і Київщину. Остався там молодий Питерський маляр хвигуру малювати, а могила буде висока, а в хуторі заложиться школа для бідних, сельських дітей, щоб учились письма і різних рукоділій — та й зашли-б коли помолитись на могилу Тараса Шевченка“.

У статійці Бернатовича його думки, хоча мова не його. Очевидно, справляв її Богдан Дідицький на свій лад, і тільки тому не передруковуємо її в цілості. Важна вона для історика життєпису Шевченка, і велика шкода, що не використав її свого часу Ол. Кониський у своїй високоцінній монографії про Шевченка¹). Жило тоді ще багато свідків похоронів поета, і вістки Бернатовича було легко доповнити. Цінна вона тим, що писав її очевидець. А найцінніша через те, що писана із захопленням, з великим піетизмом для поета, із сердечною любов'ю для української землі. Може й ні одна книжка не припала галицькій молоді так сильно до вподоби, як оця невеличка статійка не про життя поета, але про його похорон. Твори Шевченка знали тоді в Галичині хіба (окрім М. Шашкевича, що помер р. 1843) із живих Вагилевич, Головацький, Устиянович, та Лисак, Глинський та мало хто більше із письменників. Редактор „Слова“ Б. Дідицький, без сумніву, освічений та читаний чоловік, не вмів багато сказати про Шевченка, або й містив хибні, неточні вісти навіть про його твори, а тут нараз із статійки Бернатовича виріс в уяві галицького молодого громадянства великий поет і мученик, перед якого творами дрижала сучасна царська влада, а понад усе людський чоловік, що сам бідний, а рідню хотів визволяти та в школу малу дітвору посилати. — Якась дивна моральна сила була із цієї характеристики Шевченка в статті Бернатовича. Крепак, бунтар, співець волі, безмежно добрий чоловік — оце й мотиви життя і творчості поета, що могутньо вдарили були в почування галицького громадянства. А в дійсності треба було якоїсь надзвичайної події, якогось грому, що розрухав-би його і дав його думкам напрям. Старше громадянство, з малими виїмками Теофанів Глинських, Ос. Лозинських, Стефанів Качалів, стояло ще твердо при ідеалах „Лади“, „Семейної бібліотеки“ і „Церковних Газет“, але дома вживало польської мови. Гімназійна молодь з інтелігентних домів росла так само серед розговорної польської мови. Аж по вересень 1867 р. училася вона всіх предметів, за виїмком релігії та руської мови, по німецьки. З релігії видано під той час одинокий тільки підручник Маркила Попеля, пізн. холмського православного єпископа: „Католическое нравоучение“ (1857 р.). Для науки рідної мови в нижчій гімназії служила „Руска Читанка“ Василя Ковальського (1852 р.), писана тяжкою мішаниною церковщини і нібито народнього складу, в якій не подано за взірць ані одного українського письменника, а тільки твори галицьких, буковинських і угорських поетів, або й римотворців. Для вищої гімназії була підручником „Хрестоматія церковно-словенская и древно-русская“ Як. Головацького, видана в р. 1854. Хотів він також перепачкувати сюди свою „Анєологію“, зложену головно з російських поетів. І на цій мертвеччині мала рости народня свідомість молодих учнів. В добавку вчителями рідної мови у всіх східньо-галицьких гімназіях були прихильники об'єдинительних ідей. У Львові в рр. 1848—54

¹) Ол. Ко н и с ь к и й, Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, сс. 381—93. (Похорони Тараса Шевченка). Збірник філ. секції Наук. Тов. ім. Шевченка. Львів 1901.

учив її Іван Гушалевиц, у Тернополі Климентій Мерунович, у Самборі Евст. Герасимович, а опісля Сильв. Мійський, у Перемишлі Богдан Дідицький, у львівській домініканській гімназії від 1848—52 Яків Головацький. Як розуміли тодішні вчителі української мови свій предмет і свою працю в школі, видно із листа Богдана Дідицького до Як. Головацького: „Моя дѣятельность въ школѣ ровняеться дѣятельности учениковъ Методія; моя евангелія — то Шевыревъ, которымъ Вы, благорачительный Учитель мой, мене довременно снабдили. Иногда составляю въ пользу здѣшняго гимназійскаго юношества стишки для затверженія наизустъ и посилаю ихъ къ г-ну Инспектору“¹⁾. — Інший учитель української мови в самбірській гімназії Евст. Герасимович писав до Як. Головацького 1854 р., що він словом і ділом працює в цім напрямі „куда стремится греческо-славенська православна церковь наша, и наша славяно-русская народность“²⁾. У тій самій гімназії в рр. 1863—5 учитель української мови Мійський говорив до учнів: „Москалі добре роблять, що заказують по українськи читати і говорити, бо я так само зробивби в Галичині, якби це від мене залежало“, і щойно в р. 1865 відібрано йому науку української мови, бо він замість українського письменства учив про Ломоносова і Пушкіна³⁾.

Деморалізували українську молодь учителі укр. мови, ширячи для неї погорду й ненависть, а таку саму роботу вели учителі релігії, завзяті сторонники об'єдинительних теорій, Маркил Попель, Лука Цибик, Іван Гушалевиц та інші.

А одначе само життя було сильніше, як їх злощасна робота. В Галичині почала готуватися польська молодь до повстання проти Росії. Коли польські учні наклали на голову конфедератки, українські студенти убралися в козацькі шапки, даючи доказ, що не по однім шляху їм дорога. Коли польський часопис „Przegląd“ ч. 20 з р. 1861 почав писати терпкі і глумливі статті про козацькі шапки, до редакції „Слова“ прислано на цю тему вісім статтів, а з чого п'ять із провінції, з яких одначе вона не скористала, бо відповідь на такі „поговорки носить кождий Русинъ въ своемъ сердци еднакову“. Редакція звернула тільки увагу на медаль чеканену з нагоди заняття Галичини в р. 1773 з боку Австрії, на якій з одної сторони зображені Марія Тереса і Йосиф II, на другій Австрія, що сидить на престолі, а перед нею клячуть Галичина, „въ шапці руской, названнй будьто исключительно-козацкою съ долгимъ кутасомъ“⁴⁾. Глузування „Przeglądu“, очевидно, заболіло редакцію „Слова“, коли вона ще раз вернулася до цієї справи пишучи: „Чи не свідчить стільки народних пісень а з ними й Вацлав з Олеска, що весь народ рускій смотрит на козака, як на идеал мужеской доблести? Чи годит ся демократичному органу говорити у той спосіб о наших шапках, як говорить Пшегльонд?“⁵⁾.

7 квітня 1861 р. виправлено у Варшаві велику демонстрацію з причини розв'язання рільничого товариства. Виступило тоді царське військо, одначе кн. Горчаков його відкликав, а демонстранти розійшлися спокійно домів. У понеділок 8 квітня відбувся у Варшаві похорон Сибірйчика Стобницького. На площі під колоною Жигимонта згромадилася велика товпа людей. Саме тоді переїхав поштиліон і затрубів пісню „Jeszcze Polska nie zginęła“. Зібрані почали поштиліона грімко оплескувати. Тоді вдруге виступило військо. Товпа почала кричати, що її оточують. Дехто-

¹⁾ Кореспонд. Як. Головацького (1850—62), с. 248. ²⁾ Ibidem, с. 132. ³⁾ Юліян Чайковський, Володимир Стебельський, життєпис і характеристика Львів 1905 (відбитка з „Л. Н. В.“), с. 5; Віктор Петрикевич, Історія культу Шевченка серед гімназійної молодіжи. Перемишль 1914, сс. X—XI. ⁴⁾ Слово 1861, ч. 5. ⁵⁾ Ibid., ч. 7

хотів продертися через ряд жандармів, одначе останні кинулися на товпу з шаблями. Перший споміж товпи, що ніс хреста, упав під ударами. Товпа хотіла забрати тих, що упали або були ранені, а тоді військо дало огня. Числено 80—100 убитих і ранених. О десятій годині вечером була гробова тишина¹⁾.

У Львові розліплювано вже в р. 1860 плякати на львівському університеті, в яких Поляки стверджували, що нема Руси з виїмком „Rutenów trzysta na wszechnicy“²⁾. По львівських костелах почато демонстрації, а коли проти них виступив визначний польський проповідник, др. Жигимонт Одельгевич, Поляки уладили йому 5 жовтня 1861 р. котячу музику. Днем раніше пошановано в такий самий спосіб директора реальної школи Кунерта, будімото за те, що він мав видати властям кілька учнів, які в костелі співали патріотичний гимн. Кунертові вибито в мешканні вікна. Для остороги перед подібними демонстраціями, 6 жовтня порозліплював уряд по вулицях Львова плякати, в яких заборонював збіговиська³⁾.

Українська молодь відчувала всі ті події і немовби у відповідь почала завзято вживати рідньої мови, навіть з Поляками, як це було в Самборі⁴⁾. У Львові складали укр. студенти університету демонстративно митр. Якимовичеві побажання⁵⁾, а коли дня 26 січня 1861 відбувалося в успенській церкві у Львові поминальне богослуження за відомого слов'янофіла Вячеслава Ганку, по обох сторонах тетраподу стало дванайцять студентів університету з синьо-жовтими кокардами на грудях⁶⁾.

Цю національну свідомість треба було тільки скріпити і молодь згуртувати. Зробила це статийка Бернатовича про похорони Шевченка, котра викликала зацікавлення мало відомим досі в Галичині поетом. На ознаку жалоби почали львівські студенти університету а почасти й гімназійна молодь носити у квітні і травні 1861 року чорні кокарди на шапках на завісах⁷⁾. Коли-ж іще до Галичини наспіли твори Шевченка, перелом був довершеною подією. Галицька молодь почала гуртуватися, на взір Українців, у громадах. Перевів організацію студентських громад молодий вихованець львівської дух. семинарії Данило Тянячкевич. „Як знаменитий артист із своїм інструментом, так він умів поводитися з молодю... Не врахуванням, а своїм ентузіазмом успів він її згорнути коло себе, уділити їй свого духа і кермувати нею безумовно. Бо й сам він був чоловік молодий, повний молодечої енергії, молодечого запалу і всею силою своєї чистої душі полюбив він ті ідеали, які навіяла до Галичини Шевченкова поезія і відновлене літературно-наукове життя на Україні. Так як він сам у тих ідеалах найшов для себе вихід до тісного і мертвого галицького життя, як сам побачив у них єдину доріжку для народнього відродження, так ті ідеали передавав він і молодшому поколінню...⁸⁾. Не тільки серед вихованців дух. семинарії, але й серед світської молоди у Львові та серед учеників гімназій у Самборі, Перемишлі, Станиславові, Бережанах, Тернополі, Дрогобичі почали виростати громади, якими керував умілою рукою Данило Тянячкевич під прибраним псевдонімом Будеволя⁹⁾. На провідну зізду у цій праці поклав Тянячкевич поезію Шевченка, яка дала напрямок громадському життю. І виріс між молоддю культ Шевченка,

¹⁾ Слово 1861, ч. 20. Більше про це читай у „Pamiętnik-ach Floryana Ziemiałkowskiego“, часть III, сс. 17—21. ²⁾ К. Студинський, „Павло Леонтович“, ч. II, с. 13 (відбитка із „Записок Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові“). ³⁾ Слово 1861, ч. 69. ⁴⁾ Ibid., ч. 65. ⁵⁾ Ibid., ч. 2, 3, 92. ⁶⁾ Ibid., ч. 2. ⁷⁾ Денниця 1880. Станиславів, с. 75; Петрикевич, Історія культу Шевченка, с. VIII. ⁸⁾ Остап Терлецький, Галицько-руське письменство (1845—65 рр.). Львів 1903, с. 124. ⁹⁾ Ярослав Гординський, До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих роках XIX в., сс. 20—63. (Збірник філ. секції Наук. Товар. ім. Шевченка, том 16).

якому рівного досі в Галичині не було. А пронизувало цей культ бажання тісного єднання Галичини з Україною, бо коли хто, то тільки одна Україна могла заспокоїти інстинктове прямування галицької молоді до вищої, справді живої народньої діяльності і могла справити її на добру дорогу в праці над відродженням цієї частинці української землі¹⁾.

II.

Богдан Дідицький мав, очевидно, певні дані в руках, коли заповідав, що по дописі Бернатовича наспіють з України ще інші. Числив він, без сумніву, передусім на Пант. Куліша, що прислав редакції „Слова“ програму петроградської „Основи“, видаваної Білозерським, яку воно передрукувало²⁾, заки з'явився допис Бернатовича. Так само дістав Богдан Дідицький від Куліша його давніші та нові видання, от як „Записки о южной Руси“ (1856), „Чорну Раду“ (1857), „Проповіді“ укр. мовою В. Гречулевича, твори Основ'яненка разом із Кулішевою брошурою „Григорій Квітка і його повісті“, „Кобзаря“ Шевченка (1859) і український альманах на рік 1860 п. н. „Хата“. Окрім перших двох творів усі інші вийшли в основаній Кулішем друкарні у Петрограді, „Слово“ помістило про них незвичайно симпатичну вістку, та добавило, що в Куліша друкарні видано також оповідання М. Номиса: „Дід Мина і Баба Миниха“ (відбитку з „Хати“), а поверх цього твір Марка Вовчка п. н. „Чари“³⁾.

Небавом наспіли до Дідицького від Куліша нові книжечки: „Букварь южнорусскій“ Тараса Шевченка (СПБ. 1861) і „Хмельнищина“, истор. опов. Куліша (СПБ. 1861). Останній твір присвятив Куліш пам'яті Шевченка, а в переднім слові до нього подав план дальшої своєї видавничої праці. Це „передне слово“ передрукував Дідицький дослівно⁴⁾.

Вперше був Куліш у Галичині у Львові на початку червня 1858 р. В домі Бельовського познайомився він із Як. Головацьким⁵⁾ а мабуть також із Денисом Зубрицьким⁶⁾. Тоді лишив він у Ставропігійській друкарні на продаж на користь „Нар. Дому“ 35 своїх граматок, два примірники „Чорної Ради“, оден „Записокъ о южной Руси“, перший і другий том проповідів Гречулевича, а в дар для Головацького оповідання Гоголя, два прим. оповідань Вовчка, літопис Самовидця та якусь польську книжечку⁷⁾.

Оця перша зустріч Куліша і його книжки були ластівками тіснішого зближення українських діячів з галицькими. Нема сумніву, що Богдан Дідицький, діставши в дарі для редакції „Слова“ стільки літературних новин, звернувся до Куліша з проханням о співробітництво. Куліш не гаючись прислав Дідицькому свій вірш „Зза Дунаю“ з рефреном: „Покину, покину, чужу чужину та на Україну соколом полину“⁸⁾, на який відповіло двох галицьких поетів, Ів. Гушалевиц і Галичанин. Перший із них в „Отвіті з под Бескида на голос з-за Дунаю“ кликав Куліша, „ой лети, соколе, та на Україну а звідтам к Бескиду понад Галичину“, а другий у віршу: „Братові з-за Дунаю“ просив автора „Чорної Ради“: „Коли ймеш кидати чужую чужину, соколом вертати в рідну Україну, не минай родини Старой Галичини, вступи милий брате до нашої хати, широко Руським словом Тебе поздоровим, под святі ікони Тебе посадовим, божим хлібом-солью ймем тебе приймати, о щасттю здо-

¹⁾ Порівн. Ост. Терлецький, Галицько-руське письменство 1848—65, с. 94.

²⁾ Слово 1861, ч. 43. ³⁾ Ibid., ч. 44. ⁴⁾ Ibid., ч. 47. ⁵⁾ Коресп. Як. Головацького 1850—62, сс. 396—7. ⁶⁾ Яр. Гординський, До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих роках XIX в., с. 21. ⁷⁾ Коресп. Як. Головацького (1850—62), с. 397.

⁸⁾ Слово 1861, ч. 71.

ровлю родини питати тай Тобі розкажем про нужду домашню, та журбу всегдашню, чей разом розважим¹⁾).

Як бачимо, Куліша привитали дуже сердечно, а він щиро дбав про дальші зв'язки зі львівським „Словом“. Нема сумніву, що не хто инший а Куліш прислав редакторові „Слова“ петроградську „Основу“, в якій Костомаров помістив незвичайно інтересну полемічну статтю проти напастів краківського „Czasu“ № 256, і проти „Revue Contemporaine“ № 210 (з р. 1860) за їх антиісторичні польські погляди на Русь²⁾. Часопис „Czas“, обговорював книжку „La Russie Rouge“ та поучав її автора, „że Ruś nie jest Rosyą,— że jest Polska, i że Rosyа nie jest Słowiańska,— nie wiedzą, czem są i czem jest Ruś“.

Костомаров став на становищі об'єктивного історика, збиваючи теревені „Czasu“, та при цій нагоді помістив вірш Богдана Дідицького „Niema Rusi, odpowiedź na plakaty Polaków w Uniwersytecie we Lwowie 1860 r.“ в мові польській та в перекладі на російську мову, а притім додавив:

„Повторяємо, що не маємо діла з політичними прямуваннями, одначе цей твір, присланий нам з проханням, напечатати его,— за что будутъ благодарни 3 мільона Русинов, показує доволі ясно, що етнографічна та історична свідомість єдности червоно-руської землі з остальною Русію не щезла ще й до теперішнього часу, не глядячи на всі „иноплемєнныя усилія“.

Так само строго науково обійшовся Костомаров з часописом „Revue Contemporaine“, де якийсь Paul de Saint-Vincent доказував у статті „La Poésie Oukrainienne“, що громадяни України та інших південно-руських місцевостей є одного походження з Поляками, що ці родові зв'язки перервалися наслідком походів Варягів та Татарів, одначе остаточно в чотирнадцятім віці довершилася поновно злука, без боротьби, без потрясень та воєн; також упевняв автор, що наприкінці ще XII віку одна галузь княжого, варязького роду оснувала на сході монархію, звісну під іменем Московії, та що Москвини нарід урадзьького племені а не слов'янського.

Відповідь Костомарова обом згаданим часописам переддрукувало „Слово“³⁾, пропускаючи прегарний бойовий вірш Дідицького, який тоді ходив з рук до рук по галицьких домах. Нема сумніву, що галицьке громадянство було незвичайно вдоволене хочби тому, що Костомаров здемаскував польських маловчених політиків, які не тільки в „Czas-i“, але й у французькій пресі заперечували існування українського народу, а також тому, що протест Дідицького проти очеркування України з мапи Європи, найшов дуже теплий відгомін у петроградській „Основі“.

Можна дуже сумніватися, чи правдива вістка Ос. Маковея⁴⁾ про побут Куліша з Костомаровим у Галичині р. 1861; бо на це не маємо ніяких доказів; всеж-таки під впливом висилання книжок на галицьку землю та його переписки росла свідомість єднання Галичини з Україною, а рівночасно, головню з початку 1862 року, почав дуже сильно поширюватись культ Шевченка. Коли (9) 21 січня 1862 р. створено у Львові „Руську Бєсїду“, Вол. Шашкевич виголосив свій вірш „Нинішня піснь“, у яким зобразив старого співака „через котрого уста Дніпер до Бєскида а Бєскид до старенького Дніпра промовляють, гомонят, про минувшину вспоминають“; а по нім другий студент, Микола Кульчицький двічі продекламував на загальне бажання поезію Шевченка: „Ода до Основ'яненка“⁵⁾. Захоплення новим життям, що несла українська молодь, було велике, коли навіть

¹⁾ Слово 1861, ч. 76. ²⁾ Заголовок статті Костомарова: Отвѣтъ на выходки газеты (краковской) „Czas“ и журнала „Revue Contemporaine“ (Основа 1861, лютий, с. 121—35).

³⁾ Слово 1861, ч. 67—70. ⁴⁾ Ос. Маковей, Панько Омелькович Куліш. Львів 1900, с. 128. ⁵⁾ Слово 1862, ч. 4.

Як Головацький закінчив свого листа до „Основи“ з виразною адресою до Куліша словами: „Єще не вмерла козацька руська мати“¹⁾.

На місяць пізніше (14) 26 лютого 1862 р. відбувся в „Руській Бесіді“ декламаційний вечір, на котрім Ксенофонт Климкович ізнову двічі проголошував Шевченкову „Підкову“²⁾.

За кілька днів опісля відправлено у православній церкві у Львові поминальне богослуження за душу Тараса. До церкви поприходило багацько молоді. По обох сторонах тетрапода поставали „дванайцять наших молодців-козаків з свічками в руках і жалобними шарфами через грудь“. „На тетраподі, в недостатку портрета Тараса, поміщено поминальну картку, вінчану лавровими листками“, які молодь порозхолоувала на пам'ятку. Опісля всі присутні відспівали „з попом Харитоновичем“ вічну пам'ять „батькови Тарасу“, „що аж затряслися камінні стіни“. Старших громадян на богослуженні не було³⁾. Воно викликало велике враження. Описав його ще окремо в „Слові“ церковний півець Зеновій Завальницький⁴⁾, а кореспондент чеського „Нас-у“, що був свідком цієї маніфестації, похвалив широ молодь за уладжене богослуження⁵⁾. У свято знесення панщини (3) 15 травня 1862 р. Климкович виголосив Шевченкову поему „Гамалія“⁶⁾, а на місяць пізніше помістило „Слово“ „Коротку житєпись Тараса Шевченка“ (за німецьким часописом „Gartenlaube“—Ein russisches Dichterleben)⁷⁾. Окрім цього з'явився в Галичині небавом портрет Шевченка роботи Гутовського на основі паризького штиха⁸⁾. З поезій Шевченка поміщено в „Слові“ за рік 1862 тільки три: „Хустину“ (ч. 12), „Лилею“ (ч. 16) і „Садок вишневий коло хати“ (ч. 21). Та не тільки світські студенти, але й вихованці дух. семінарії уладили 16/ХІІ 1862 р. музикально-декламаційний вечір, на котрім Данило Тянячкевич „виголосил опитно і з особливо скрізь пробиваючимся замилованем для предмета поему нашого великого Шевченка „Невольник“. Громкое: слава, котрим декляматора обсіпано, і тепер доказувало, як искренній чувства будит в душі слушателя-родимця вічне свіжа, вічне правдива поезія нашого геніяльного Кобзаря“⁹⁾.

Завважити-б хиба, що продавано у Львові портрети не тільки Шевченка, але й інших українських поетів, як Куліша, Костомарова, Котляревського, Основ'яненка, Гребінки¹⁰⁾, а це свідчить наглядно, як ідея єднання розмежованих українських земель росла і поширювалась у Галичині. Стаття Бернатовича і поезія Шевченка захопили не саму тільки молодь, а й редактора „Слова“ Богдана Дідицького, що в літах 1853—54 стояв дуже виразно по стороні об'єдинителів¹¹⁾. У „Слові“ в річниках 1861—65 ставився він до української справи, до українських письменників і до єднання галицьких діячів з українськими дуже жичливо. Часто протестував він проти гноблення українського слова під царською владою. Не без інтересу буде, коли подамо із статтів „Слова“ деякі виїмки.

Так читаємо в листі з Києва жаль і нарікання, що уряд не дає „громадою молится за найліпшого сына удовствуючої України“ Шевченка, бо він був „многоталанний співак,—но змогався у піснях своїх тільки за кріпостних сіромах, усе й усе тільки за своє українськеє хлопство, а на Україні, по усій малоросійській страні живут і сановиті люде: пани поміщики, дворяне, генерали, штабові офіцери і усякая знать високая з орденами і крестиками, то чому, кажут, не згадав Тарас да і за їх, за тую знать, добрим словом-помином? А та знать, скорше помолится за Міцкевича да за Пуш-

¹⁾ Основа (петербурзька) 1862, за липень, сс. 68—9. ²⁾ Слово 1862, ч. 14. ³⁾ Оповідку про богослуження за Тараса подало Слово за рік 1862, у ч. 16, а опис богослуження, писаний Вол. Шашкевичем.—у ч. 17. ⁴⁾ Слово 1862, ч. 18. ⁵⁾ Ibid., ч. 19. ⁶⁾ Ibid., ч. 36. ⁷⁾ Ibid., ч. 53. ⁸⁾ Ibid., ч. 68. ⁹⁾ Ibid., ч. 100. ¹⁰⁾ Слово 1862, ч. 91, а з 1863 року чч. 33 і 54. ¹¹⁾ Гляди мою студию до „Коресп. Як. Головацького (1850—62)“ с. LXXXIV і дальші.

кина". — „Бач куди то обернулось: змогався Тарас не за всю Україну, а тільки за її хлопство! Но Тарас не виноват тому, що ви пани нашу Україну записали в хлопство. Да й вістимо діло, що ми мали своїх дуків, а гетьманів своїх да свою-ж старшину народню; перейшли вони—невірні до вас, а удовиці Україні осталося саме вірне хлопство. То і співав батько добрий Тарас—як довго по світу ходив й-но вірним. Да ції вірні справляють і без вас свому батькові задушницю, да поминати будут його доки Рось зовется Росью, Дніпро в море летєся" ¹⁾.

На иншому місці читаємо в „Слові“ оповістку з Полтави про панахиду за Шевченка, в якій зазначено: „котрі шанують талант і пам'ять незабутного поета, завітають до божого храму“ (Стрітенського) ²⁾.

Дуже інтересний допис із Полтави дав у „Слові“ Верниволя (Кониський), бо згадав про її історію, населення, поганого губернатора Волкова, про українські недільні школи та про театральні спектаклі, які заборонив губернатор, котрий „нікого знать не хоче, живе паном, витребенькує, да коверзує, а добра з його, як з того козла, а ні од кого не натерпівся і не терпит наш народ (як сільський, так і городський), як од чиновників, починаючи з квартального, або станового і далі...“ ³⁾.

Ще на иншому місці читаємо в „Слові“ з 11 (23) липня 1862 р., що у Львові гостили в останні днях два молоді студенти з Київа, оден Сербин, що вчився протягом шести літ у тамошній дух. семинарії, а другий „настоящий Українець“, братанич редактора „Основи“ Білозерський. „Наша молода громада—кінчить „Слово“—приймала їх всюди з братерським чувством і правдивим восторгом“ ⁴⁾.

Коли львівська „Gazeta Narodowa“ написала, що дописувач „Слова“ з України та з Київа є не хто инший а „родовитий Москаль“ Гогоцький, і що за це йому московський уряд платить 600 рублів що-року ⁵⁾, Верниволя в новому дописі глузує з інформацій польської газети і плямує Каткова, що у „Современній Лѣтописі“ „не зовсім чесно поступив з високоповажаним п. Кулішем“, а у 23 числі накинувся „на учашуюся і ученую молодежь“, яка будітмо в Петрограді робить пожежі від підпалів, хоча відома річ, що на підпалі зловлено виновника—Єврея і його розстріляно ⁶⁾.

„Слово“ давало кореспондентам свободу у висловлюванні своїх думок, як це видно хочби із статті з Харкова „Спор України за язык в Харкові“. Ця стаття звернена була проти проф. Петра Олекс. Лаврівського, котрий запевнював слухачів, що „український нарід не викує собі літературного языка“ і що „ніколи не буде української літератури“ ⁷⁾.

Коли академічна гімназія у Львові закупила для шкільної бібліотеки твори Куліша, Шевченка, Основ'яненка і Котляревського, у „Слові“ накликувано, щоб і инші гімназії пішли її слідами, бо поминаючи їх літературну вартість, важні ці твори також із язикословного погляду, і через те можуть віддати велику прислугу учителям. „Галицько-руська і українська словесність має уже, Богу дякувати, значительное число прекоших сочиненій, которіі могут заняти одно із первих місць по бібліотеках публичних“ ⁸⁾.

Не відмовило також „Слово“ місця редакторів „Вечерниць“ Вол. Шашкевичів, що помітив заяву: „Вечерниці не упали!"; вони будуть дальше виходити, і не буде у них різниці між наддніпрянськими і галицькими письменниками. „Знаєм ми добре, що не так наші Вечерниці, як більше та ідея, котру вони заступали, зробили те, що нині в кождім закутку Галича учуєш вже про нашу Україну а портрет великого Тараса mezi портретами наших підкарпатських літератів і мирно царствує

¹⁾ Слово 1862, ч. 16. ²⁾ Ibid., ч. 23. ³⁾ Ibid., ч. 32. ⁴⁾ Ibid., ч. 54. ⁵⁾ Ibid., ч. 59. ⁶⁾ Ibid., ч. 74. ⁷⁾ Ibid., ч. 85. ⁸⁾ Ibid., ч. 86.

Тарас поміж ними, казавби, той батько поміж дрібними діточками...“¹⁾).

Р. 1863 відправлено у Львові вдруге богослуження за Шевченка. Оповістки про богослуження „за упокой душі незабутнього українського Кобзаря“ підписав І. Коснерський²⁾). На богослуженні з'явилось так багато молоді, що православна церква ледви її помістила. Були також на нім старші люди і до двайцять або трийцять пань. Того самого дня, як у річницю смерті Шевченка, мав відбутися в „Народнім Домі“ декламаторський вечір, але касиновий відділ Руської Бесіди „не з конечности, а хиба для демонстрації“ відкликав його³⁾). „Слово“ містячи ці вістки, не завагалось видрукувати ще один допис, у яким автор плямував уніятського пароха волоської церкви за те, що не дозволив відправити в себе богослуження за Шевченка, а відділ Руської Бесіди за відкликання вечора назвав „нетолерантним без границь“⁴⁾).

У „Слові“ помістив Дідицький звістку, що Василь Білозерський прислав для бібліотеки „Нар. Дому“ многоцінний дар—власноручне письмо (автограф) Шевченка, а саме присвяту Шафарикові і розділ із поеми „Єретик“. У тім самім числі видрукувано вістку, що петроградська „Основа“ перестала виходити, бо міністерство ставило їй різні перепони, та що Куліш продав свою друкарню в Петрограді і перенісся на довший побут на Україну⁵⁾).

Коли почато складати перший випуск „Мети“, редакція „Слова“ привітала його жичливо, зазначаючи, що побіч галицьких письменників будуть у ній містити свої твори „братя Українці“ а між ними оден із найславніших П. Куліш, що повідомив про це редактора „Мети“ Ксенофонта Климковича. Тому що „Мета“, „стаючись разом ніяко свобіднішим, бо вні російської цензури издаваемим органом закордонської Руси, познакомляти буде точніше Родимців наших з житем-битем другої більшої половини русского міра“, то редакція „Слова“ поручала її публиці, а „Меті“ побажала „в сем многоважном предпріятії найкращих успіхів“⁶⁾).

Як тяжко було нав'язати взаємини з Галичиною, свідчить про це пригода Ол. Потебні, про яку оповіло „Слово“. В нім читаємо:

В половині липня 1863 р. перебував у Львові протягом кількох днів Олександр Потебня, ад'юнкт харківського університету, молодець літ коло 23, „настоящий Мало-Русин український“. „Досить сказати: Мало-Русин, а кождий з них увідає, що се чоловік не дипломації, не політики, а так собі любитель своєї рідної, з тяжкого упадку подносящоїся малорусчини, которому на умі єдино доля розвивающоїся нашої словесности та думки о поднесенію просвіти руско-народної. Яко Мало-Русин Г. Потебня кудаж мал у Львові нашом удатися, где глядіти собі знакомства, если не у братей Мало-Русинів?“ І в дійсності познайомивсь він із деякими нашими молодшими людьми, котрі обдарували його своїми галицькоруськими творами і мали нагоду почути „прекрасний его говор український, бесіду ісполнену щирою отверстію і неложним для матери-України восторгом“. Він вертався із Праги, де перебував якийсь час на студіях санскриту і церковнослов'янщини, а тоді мав намір їхати з поворотом до Харкова через Радивилів, Житомир, Київ. Коли одначе довідався, що дорога через Радивилів саме в ту пору (через польське повстання) не цілком вигідна для спокійного подорожного, рішився вертати через Прагу, Берлін, Петроград до Харкова. В самий день від'їзду покликано його до поліції, випитувано про ціль подорожи, а також про це, чи вміє говорити польською мовою? Коли Потебня вияснив, що задля неспокоїв коло Ра-

¹⁾ Слово, ч. 87. ²⁾ Ibid., ч. 16. ³⁾ Ibid., ч. 17. ⁴⁾ Ibid., 1863, ч. 19. ⁵⁾ Ibid., ч. 16.

⁶⁾ Ibid., ч. 55.

дивилова він бажає вертати на Прагу і Берлин, поліція пристала на його бажання, а тільки домагалася, щоб він у Празі довше не затримувавсь. Того-ж таки дня 9 (21) липня виїхав він зі Львова. Так виглядав дійсний факт. Не зважаючи на те, писало „Слово“, якийсь ворожий дописувач віденської „Presse“, а за ним хронікар „Gońca“ і „Gazet-y Narodow-oj“ представили цей факт цілком в іншій освітленні. Вони злучили побут Потєбні (по їхньому: Potrebna) у Львові з рівночасним приїздом сюди якогось марґрафа Паулуція, що мабуть був урядовцем варшавської поліції. По думці згаданих газет, „р. Potrebna używany był do poufnych missji, znosił się z wielu osobami świeckimi i duchownemi, należącemi do tak zwanych świętojursów, którzy w wielkiej liczbie („було наших Русинів через пів години у Потєбні на всего двох“) до hotelu angielskiego, jego kwatery, pielgrzymowali. A w ruskiem Muzeum narodowem („котрого фактично ще нема“) і w ruskiem kasynie przyjmowano go z wielkimi honorami („власне у нас то тіі honory“). Вкінці додає цей кореспондент злосливо: „Pan adiunkt uniwersytetski byłby niezawodnie zebrał we Lwowie obfite materiały do swoich badań uczonych, gdyby c. k. policja nie dała mu była nagle kategorycznego zlecenia, aby wyruszył natychmiast w dalszą podróż do Charkowa. Wskutek tego („лож“) змінив р. Potrebna pierwotny plan podróży і удаł się do Berlinu, Jak słyсhać nie pozwolono mu w Krakowie się zatrzymać“. До цієї денунціяції німецької „Presse“ добавляє „Gazeta Narodowa“: „Szczegóły, podane o р. Potrebnie, są niezawodną prawdą“. „О брата Поляки—кінчить „Слово“—„тож таке ваше братерство для Малої - Руси, для України, котора ніяк не препятствує вам зноситися дружно во всіх кінцях світа вже не іно для цілей самих невинних, літературних, але і всякого рода політичних“¹⁾.

До справи Потєбні вернуло ще раз „Слово“, коли урядовий віденський „Вістник“ (ч. 79) в дописі з Городка представив харківського ученого як обманщика, і давав молоді поучення, щоб не всякому духові вірила і „не горнулась до кожного, у кого только запахне заграничієм“. „Слово“ виступило тоді рішуче проти віденського „Вістника“ та схарактеризувало Потєбню, як ученого, покликуючись на його дві студії „О нѣкоторыхъ символахъ въ славянској поэзиі“ (1860) і „Мысль и языкъ“ (1862)²⁾.

Боронило „Слово“ не тільки Потєбню, але й український нарід перед виступами московського „Дня“ і київського „Вѣстника Юго-зап. Россіи“, котрі домагалися від України, щоби вона зреклася свого „провинціонального нарѣчя, яко памятки ненавистного ига польскаго“, та щоби закинула мрії про введення до університетських лекцій, до церкви, урядів, судів „простолюднаго, малоросійскаго нарѣчя, искалѣченнаго полонизмами“, бо це „вопіющая нелѣпость“³⁾.

Р. 1864 помістило „Слово“ „сумну вістку“ з Київа,—про заборону друкувати й видавати на Україні українські твори⁴⁾. На иншому місці видрукувало воно допис із Київа, що містив полеміку проти брошури Говворського: „Новый взглядъ на хохломанію“, в якій редактор „Вѣстника Юго-западной Россіи“ писав, що в Росії була холера, але вона минулася, а тепер наспіла „новая язва хохломанія“, „хуже всякой язвы“. „Слово“

¹⁾ Слово 1863, ч. 57. Для характеристики тодішніх польсько-українських відношень у Галичині завважу, що наприкінці марта 1863 р. пустили Поляки по Львові вістку, що кримінальний суд перевів у св. Юрі ревізію, та що там найдено ножі та коси, що рівночасно при ревізії в дух. семинарії прихоплено револьвери і безліч усякої революційної амуніції. Наслідком цього завезено два вози українських семинаристів і священників з волоської церкви до криміналу. „Очевидно,—писало „Слово“ (1863, ч. 23),— всі ті вісти взяті з воздуха, а хто їх пускає не легко догадатись. Польське повстання не повелося, отже hinc illae ignae“. ²⁾ Слово 1863, ч. 84. ³⁾ У статті „Борьба Малої Руси съ централизмомъ Московскимъ“, Слово 1863, чч. 63, 65 і 68. ⁴⁾ Слово 1864, ч. 12.

закінчило полеміку словами: „Ктож не примічає, що язва малорущини, мимо громких анатем централізації московської, таки шириться по Україні і правит дорогу собі на всенародное жите в будучности“¹⁾). В дописі „Із-за кордону“ глузувало „Слово“ із слів Говорського, що „малорущина—то холера, то чир в горлі Росії“ і донесло, що із 36-ох українських рукописів, ув'язнених у цензурі „з приговором, щоби вони во вік не зріли білого світа“, кілька з них „під носом самого Говорського“ вийшло друком, от як О. Цися, „Сватання на взначай“ і драма в п'яти діях „Ятрівка“, Лавренка: „Пісні українського люду“, а в Чернигові: „Чумаки, або смутні часи на Україні“ з моттом Шашкевича: „От так, Николаю, вкраїнські вірлята і веселять душу, серце загревають“²⁾). Небавом подало „Слово“ нові звістки, що в Петрограді вийшли друком Номисові „Українські приказки“³⁾, що у київських „Губ. Вѣдомостях“ з'явилася заборона носити в урядах широкі шаравари, вишивані сорочки і малоросійські свити⁴⁾). Коли життя на Україні ставало важким, „Слово“ помістило допис „От руского озера“, в яким стало в обороні українського слова та закінчило його словами: „Годі Українців присилувати, щоби були Москалями!“⁵⁾ Дідицький повторив також за віденським часописом „Zukunft“ статтю з Києва, в якій сказано між иншим: „Було-би на часі, щоби український нарід супротив Петрограду заняв инше становище. Було-би воно дуже на часі, щоби Українці, замість фабрикації адресів, які звичайно з духом українського селянина незгідні, виступили відважно і без страху та впімнулися за своє у царя“⁶⁾). Вслід за цим видрукувало „Слово“ статійку під заголовком „Централизм Москвы и Малорусчина“, в якій донесло, що в книгарні львівської Ставропігії закуплено для Холмщини значний запас книжок. У Львові втішилося громадянство, бо це є доказом, що централизм Москви, такий шкідливий для розвитку української народности за кордоном, хоча він і досі живе в „зловісних журналах Каткова і Говорського“, остаточно відхиляється рішуче російським урядом.—Заводячи „малорусчину“ в народніх школах холмської єпархії, уряд заявляє, що признає існування Малої Руси, „перед сим ніяк от него не признаної“⁷⁾). Ще в иншій числі „Слова“ поміщено статтю „З під кордону“, направлену проти введення московщини в Холмщині⁸⁾). Обурювавсь також Дідицький, що Росіяни не дозволяють поселитись у Києві українському театрові, ані опері, а про свій також не дбають і підтримують італійську оперу⁹⁾, та що в Києві дозволено видавати аж дві російські газети, а української ані одної¹⁰⁾).

Звертаючи багато уваги на українські справи, Дідицький не заплющував очей також на те, що діялося в Галичині. Коли р. 1865 відбувалося богослуження за Шевченка, серед якого роздавано вірша Лозовського (Павлина Свенціцького) „Вспоминки смерти Тараса“, вечером відкликано знову музично-декламаційний вечір. Дідицький обурювавсь, а причину цього добачував „в нікоторого рода узкосердности, с якою смотрит одна часть старшої Руси на православный характер великого України поэта“. Боліло це Дідицького, що в богослуженні за Шевченка заборонено брати участь гімназійній молоді, тому й писав: „Видно, що нетолерантні засади патра Перрона надто кріпко вкоренились в само серце унії, коли вже днесь і без помочи відомого доктора римського у нас проповідується анатема православної церкви“¹¹⁾). У „Слові“ поміщено також опис концерту в пам'ять Шевченка, улаженного в Перемишлі. Програма була багата, а дописувач жалівся тільки на декламації, в яких говорено безнастанно

¹⁾ Слово, ч. 55. ²⁾ Ibid., ч. 62. ³⁾ Ibid., ч. 67. ⁴⁾ Ibid., ч. 90. ⁵⁾ Ibid., чч. 70—1. ⁶⁾ Ibid., 1865, ч. 26. ⁷⁾ Ibid., чч. 29, 31, 33, 36, 41—3, 46. ⁸⁾ Ibid., ч. 34. ⁹⁾ Ibid., ч. 68. ¹⁰⁾ Ibid., ч. 8. ¹¹⁾ Ibid., 1865, ч. 17.

„про козацьку волю, про щербату долю, про поле кровію зліяне, костями застелене, про убийства і вороги“, а це немило вражало „публику, особливо женского пола, котора хотіла враз і забавитися і улажитися“¹⁾).

Навіть коли йшла річ про мову, Дідицький не завагався заважити, що на зборах „Руської Матиці“ о. Качала промовив „чистим язиком і ясним словом“²⁾, та вмістив статтю спід кордону: „Перед засіданням Матиці“, в якій зазначено, що „претвердий слог“ статтів Петрушевича і мова видань „Матиці“ відступають чимраз більше від цієї, що витворюється у загалу наших письменників, через що против „Матиці“ підноситься чимраз сильніша опозиція³⁾).

Із наведених статтів бачимо, що в душі Дідицького відбувалася в літах 1861—25 велика переміна. Із колишнього „об'єдинителя“ виростав новий чоловік, прихильний для українства та його розвитку. Він захопився цією струєю, що несли із собою стаття Бернатовича, твори Шевченка, Костомарова, Куліша і Кониського⁴⁾. Він передруковував поетичні і наукові твори Костомарова, та переконував галицьку публику про дві руські народности⁵⁾. Те саме робив він із статтями Куліша, друкованими в петроградській „Основи“, як прим. „Полякам об Українцях“⁶⁾, та попри це містив його вірші, а б'ючи молотом у московський централізм, надрукував у „Слові“ інтересний лист Куліша п. н. „Голос з України“⁷⁾. Користав він також із безкорисних послуг Олександра Кониського, який підпомагав у рр. 1862—1863 „Слово“ своїми дійсно гарними, поетичними творами та дописами на живі, болючі українські теми. Замітна річ, що як на вірш Куліша „З-за Дунаю“ обізвалося аж двох галицьких поетів, так і на поезію Кониського „Сестрам Галичанкам“⁸⁾ відкликався І. Якович віршем: „Сестрам Українкам“⁹⁾. Обидва твори пронизувала сердечна любов до усіх українських земель і бажання їх духового єднання. Колиж Кониський у творі „Нема й надії“¹⁰⁾ кликав у розпуці, що „пропало все, нема й надії, як мертвечі народ наш спить, мовчать народні витії, ніхто неправди не казнить“, то йому відповів Вол. Шашкевич в „Одвіті на Вернивові Нема надії“, що нема причини тратити віри в будуччину, як не тратив її ніколи нарід¹¹⁾. Перервало зв'язки Кониського із „Словом“ його ув'язнення 9 січня 1863 р. та заслання з Полтави до Вологда¹²⁾.

Дідицький відчував, що із творів українських учених та письменників була якась незвичайна живість, свіжість думок і розмах та протест проти зневаги. А сливе всі вони були мучениками за свої переконання, та з виїмком молодого Бернатовича, а із старших Куліша¹³⁾, людьми, що невольницький хрест несли з героїзмом (як Шевченко і Гулак), з великою пошаною для своєї національної та особистої гідности. Друкуючи їх твори, Дідицький для духового єднання Галичини з Україною, для поширення їх культу, а спеціально Шевченка, зробив дуже багато. Так само приєднав він для „Слова“ двох найчільніших буковинських поетів, Осипа Федьковича, якого поезії видав р. 1862 окремою збіркою, а побіч нього Ісидора Воробкевича (Данила Млаку). Брали також участь у „Слові“ угоруські письменники. „Слово“ стало органом, у якому містили свої твори кращі письменники з усіх українських земель. Ім'я Дідицького було-б стало без сумніву між першими на галицькій землі, якби він на цьому

¹⁾ Слово, ч. 18. ²⁾ Ibid., ч. 38. ³⁾ Ibid., ч. 52. ⁴⁾ Вони зібрані докладно в Ів. Ем. Левинського: Бібліографія II. ⁵⁾ Слово 1863, ч. 20—24, 26—33. ⁶⁾ Слово 1862, ч. 80—83. ⁷⁾ Слово 1863, ч. 68. ⁸⁾ Слово 1862, ч. 47. ⁹⁾ Ibid., ч. 50. ¹⁰⁾ Ibid., ч. 75. ¹¹⁾ Ibid., ч. 84. ¹²⁾ Огоновський: Іст. літ. руськ. III. (I) с. 410. ¹³⁾ Пантелеймон Куліш... збірник праць... За редакцією акад. Єфремова та Ол. Дорошкевича. Тут поміщена прегарна студія Дорошкевича: „Куліш на засланні“, стор. 12—72, писана на основі актів III. Жанларського Відділу, що поставила особу Куліша дуже в некорисному світі.

національному становищі, овіяному пошаною для українства і його розвитку був витримав.

III.

Хоча Дідицький ставився в „Слові“ (1861—1865 рр.) жичливо до українства і сам нав'язував зв'язки із чільнішими культурними працівниками спонад Дніпра, проте ж галицька молодь забажала мати свій власний часопис, а в нім трибуну, з якої могла б вона промовити до старшого громадянства, до світських і духовних студентів університету та до молоденьких гімназійних учнів, що почали гуртуватися в громадах, по всіх містах та містечках, де тільки були середні школи.

Дідицькому ця молодь не довіряла, хочби з огляду на його минувшину, в якій виявив себе об'єдинителем. Вона користала тільки з місця в „Слові“ та, оскільки це було можливе, поширювала у нім свої думки. Бачила також молодь, що поза „Словом“ була доволі сильна русофільська організація, яка замикала ворота перед сміливою, новою думкою студентства, захопленого Шевченком і Україною, та відкликувала заповіджені декламаційні вечори під позором, що річниці смерти Кобзаря святковано у православній церкві, а разом з цим замикала для таких богослужень уніяцькі церкви. Молодь розуміла це добре, що чи скорше, чи пізніше, доведеться їй вести боротьбу із заскорузлістю та погордою для українства, які загіздилися серед старшого громадянства. Тому й дбала вона про оснований свого власного часопису. А хотіла вона в ньому обізнатися до старших і молодших мовою збірників народніх пісень, мовою люду, яку споневіряв Духнович, мовою Основ'яненка, Шевченка, Марка Вовчка, Куліша, Кониського, Костомарова, а не говором „Слова“, що не був ані російським, ані українським, ані церковнослов'янським, а якоюсь строкатою мішаниною всіх трьох, з маленькою добавкою народньої мови.

В успіх своїх намірів молодь вірила, бо на Буковині пробував тоді з великим успіхом пера Осип Федькович. На літературню поміч із України могли молоді громадяни рахувати напевно, а серед них самих вибивалися назверх своїм талантом поети Володимир Шашкевич¹⁾ та Евген Згарський²⁾, визначний публіцист і поет Ксенофонт Климкович³⁾ шей Федір Заревич⁴⁾. Усі вони були людьми спосібними і меткими, і головно їх заслугі треба приписати, що світська молодь у Львові почала організуватися та що на галицькій землі з'явилася своя власна, українська преса.

Одначе годі не завважати, що ці перші організаційні літературні спроби не мали тривких основ, бо не були матеріально забезпечені.

Першим львівським часописом української молоді були Вечерниці, що замість першого січня 1862 р. вийшли на місяць пізніше. З причини недостачі матеріальних засобів перервано їх 23 вересня 1862 р. на 34 числі, а найближче 35 з'явилося щойно 1 листопада. В листопаді видрукувано п'ять чисел (35—39), а в грудні чотири (40—43). Редактором „Вечерниць“ р. 1862 був Федір Заревич, який прибрав собі від 35 числа за головного співробітника Вол. Шашкевича.

Р. 1863 видано в січні п'ять чисел „Вечерниць“, у лютні чотири (6—9). Від числа 8 перейняв редакцію з рук Заревича Волд. Шашкевич. У марті

¹⁾ Володимир Шашкевич, син Маркіяна, нар. 7 квітня 1839, пом. 4 (16) лютня 1885. Огоновський, Іст. літ. руської II (?), сс. 661—680. У „Неділі“ за рік 1912, річник I, видрукував М. Возняк: „Недрукована автобіографія В. Шашкевича“ (ч. 34—6). ²⁾ Евг. Згарський нар. 23 грудня 1834 року. Огоновський II (1), сс. 315—19. ³⁾ Ксенофонт Климкович нар. 31 січня 1835 р., пом. 7 (19). V. 1881. Огоновський II (2), сс. 606—15. Його портрет помістила „Неділя“ 1912, річн. I, ч. 38. ⁴⁾ Федір Заревич нар. 1835 у Славську, помер 12. I. 1879 р. Огоновський III (2), сс. 811—38.

вийшли три числа (10—12), у квітні три (13—15), у травні одно (ч. 16), в червні дня 15 одно (ч. 17). На цім числі закінчили „Вечерниці“, що мали в наголовку дописку: „літературне письмо для забави і науки“, своє існування. Політичними питаннями „Вечерниці“ не займалися, а які були вони потрібні, видно хочби з того, що Дідицький оголосив у додатку до „Слова“, що виходив під назвою „Галичанин“, статтю Якова Головацького п. н.: „Письмо о галицко-русской словесности проф. Михаила Максимовича, писанное в 1840 году из Киева“ (до Дениса Зубрицького)¹⁾, в якій виказувано безнадійність утворення на Україні письменства українською мовою. „Вечерниці“ відповіли на цю статтю у 17 числі за рік 1863 різкою критикою.

Неточне видавання „Вечерниць“, хвилеве застановлення в жовтні 1862 р., а вкінці їх упадок пошкодив чимало новому напрямкові головно серед старших Галичан, які вже почали до нього горнутися. З того часу уважали себе об'єдинителі одинокою партією, спосібною до існування. На „народовців“, або „вечерничників“ дивились вони як на недозрілих фантастів, котрі скорше чи пізніше мусять покинути свої мрії²⁾.

Не зважаючи одначе на все це, треба признати, що „Вечерниці“ мають за собою велику заслугу. Чистою народньою мовою оповідань, поезій і статтів указували вони дорогу, якою треба йти у народнім відродженні. В напрямі єднання письменників усіх українських земель зробили „Вечерниці“ дуже багато. Побіч Ксенофонта Климковича (Івана Хмари), В. Шашкевича, Е. Згарського, Федора Заревича (Юрка Ворони) з галицьких письменників, виступив у „Вечерницях“ Буковинець Осип Федькович. З українських письменників познайомила ширше українська громада в 1862 р. з творами Шевченка, Марка Вовчка, Леоніда Глібова, Олекси Стороженка, Митра Омельковича, Бернатовича (Кузьми Басарабця), Мих. Максимовича, Терезовського і П. Куліша, що писав або під повним, власним іменем, або під анонімом Петра Забощня. В листопаді 1862 р. почали „Вечерниці“ друкувати Кулішеве оповідання „Дівоче серце“ з такою допискою:

„Поміщаючи повість „Дівоче серце“, дякуємо П. Кулешеві за честь, яку зробив нам, пересилаючи свою працю у нашу Редакцію. При ширій помочи наддніпрянських братів, чей скорше зйдемо там, куда давно нам прямовати належало; лишаючи за собою давні навички і дрібні амбіції, побачимо всі один ціль, одну дорогу сином Великої України. Тож ми оціняючи становисько П. Куліша для нашої літератури, як належить, не сміємо змінити его правописи тутки, як то робимо з творами наших наддніпрянських писателів (для вигоди нашої старшої читаючої публики), тим менше, що як знаємо, П. Куліш не позволяє подібної переміни“³⁾.

Нема сумніву, що поруч Куліша стояли з „Вечерницями“ в безпосередній переписці Бернатович і Терезовський. Твори інших українських письменників могла редакція брати з другої руки, будьто від Куліша, будьто передруковувати. Ті самі письменники виступили також із своїми творами у „Вечерницях“ р. 1863. З нових прибули Омелян Гороцький, Грицько Будеволя (Данило Тянчків) і Н. знад Сяну (Наталь Вахнянин), що своє оповідання „Три недолі“ написав лемківським діалектом.

В останньому числі „Вечерниць“ (ч. 17 р. 1863) заповіджено появу нового політично-літературного вістника п. н. Мета, під редакцією Ксенофонта Климковича. Одначе при друкуванні першого випуску редактор занедужав на очі і мусив працю залишити. „Мета“ вийшла на два місяці пізніше, як зазначено в оповістці. Загалом видано „Мети“ за рік 1863 чотири випуски із значними опізненнями. Число перше за ве-

¹⁾ Галичанин 1863, сс. 107—13. ²⁾ Іван Верхратський, З первих літ Народовців (1861—1866). Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. СХХІІ, с. 87. ³⁾ Вечерниці 1862, ч. 39. За те виправдувалася редакція в 1862 р. ч. 35 перед Бернатовичем, що в його дописі змінє правопис.

ресень явилось 3(15) жовтня, число 2 за жовтень 3(15) листопада, число 3 за листопад 3(15) грудня, а число 4 за місяць грудень 1863 р. щойно 3(15) січня 1864 р. За рік 1864, за місяць січень видано 5 число ледві 3(15) серпня. Протягом цього року не видано більше ані одного випуску. Р. 1865 мала вийти „Мета“ у 22 числах (від 17 лютия 1865 по кінець року), але для тяжких грошевих обставин і неточности передплатників видано тільки 18 чисел.

„Мета“, як каже Верхратський, була тоді в літературній частині найліпшим часописом, який ми досі мали¹⁾. Із письменників з Великої України містила вона р. 1863 твори Куліша, Гребінки, Шевченка, Гургурдядка, Мих. Чайки, Мордовцева (передрук), із Буковини брав у ній участь Федькович. Споміж галицьких письменників працювали в ній Василь Ільницький (Денис знад Серета), В. Маринчук, Вол. Стебельський, Ом. Гороцький, Евг. Згарський і Кобринський (коляди Гуцулів).

Однак „Мета“ була не тільки літературним, а й політичним часописом. Уже в першому числі „Мети“ за рік 1863 поміщено дописи: з Київ, з Харківщини, з Чернігівщини, а в дальших випусках: з України, з Київ, „Про значіння київського університету для українського народу“ Левка Гончаренка, „Дещо до становища Русі супротив лядсько-московської борби“ (письмо Ляха з України), „Дещо про школи народні на Україні“ Левка Гончаренка, „Допись з над Волги“. З галицьких письменників вибився на видне місце талановитий Ксенофонт Климкович статтями: „Становище Русі супротив лядсько-московської борби. Ровесна літопись. Дещо про те, яким побитом основати треба політично програму „Мети“? Крайне слово отім, як ми розуміємо самостайність і єдинство Русі. Русь не бачить для себе ніякого інтересу з нинішню Москвою. Австрія і доля України (Голос з над Дніпра)“, — хоча мова статті вказує, що вона писана у Львові. В числі третім помістив „Невідомий з поміж гурту“: „Письмо до Громади“, що було свого роду національним іспівнем віри студеньських громад. Автором цього письма, яке ширено у відбитках, був Данило Тянячкєвич.

В „Меті“ за рік 1865 визначалися дописи з України: Московські пророки на Україні, Славнофільство московське, О народніх школах на Україні, Галицьким московфілам, Листи київського Славянина, і статті Ксен. Климковича на біжучі політичні теми. Климкович із громадянством розпрощався „Словом до читателів Мети“, в яким зазначив поміж иншим:

„Противу наших сусідів Ляхів були ми завше справедливі і домагались від них справедливости,—в Росії, де живе близько 15 мільонів малоруського народу, обороняли ми автономію України супротив московським централістам і боювали також за федеративним устроємством всіх в Росії проживаючих, словянских і несловянських народностей. Незгоди поміж „слабою інтелігенцією“ ми не ширили, а перші подавали руку до згоди, в останне на загальних зборах „Матиці“, але її члени „самі одкинули подану нами руку і станули на боку від нашого народнього прямування“²⁾. „Сходимо з поприща з тою непоколебимою вірою, що наш народ не вмере, не загине мимо всяких ударів польських і московських централістів, що ми колись встанемо до дальшої боротьби могуті і сильні...“³⁾.

Нема сумніву, що застановлення другого з ряду часопису, видаваного в українськомо напрямкові, було для молодих галицьких громадян катастрофою. „Мета“ закінчила своє існування в грудні 1865 р., а ще раніше, 20 липня 1865 р., звинено літературний громадський часопис п. н. Нива під редакцією Костя Горбала. Вийшло її тільки 20 чисел.

¹⁾ Ів. Верхратський, З первих літ Народовців (1861—66), с. 89 і д.

²⁾ Завважу, що на зборах „Руської Матиці“ р. 1865 не прийнято в члени редактора „Мети“ Ксен. Климковича сімнайцятьма голосами проти десяти, а тоді Кость Горбаль, редактор „Ниви“, і Данило Тянячкєвич, укінчений богослов, зреклись кандидатур у члени „Матиці“, про це Слово 1865, чч. 54 і 57, у „Справозданні з засіданій Гал. Рус. Матиці“.

³⁾ Мета 1865, ч. 18.

Головними співробітниками були Поляк з України, Павло Свенціцький, з Буковини Федькович та Ісидор Воробкевич (Данило Млака), з галицьких письменників: Орест Подушук, Вол. Стебельський, Іван Верхратський, Євген Желехівський (І. Соколик), В. Ільницький, Григ. Страхоцький, Яків Чорний, Демко Маковійчук, С. Метеля. З українських письменників друковано писання Куліша, Марка Вовчка, Навроцького, Мовчія, Сторожка і Старицького (Гетьманця).

В останньому числі „Мети“ з р. 1865 заповіджено на рік 1866 появу нового літературного часопису п. н. „Русалка“ під редакцією Вол. Шашкевича, що мав виходити раз на тиждень. Програма „Русалки“ була широка. Брала в „Русалці“ участь Кониський, Верхратський, Остап Левицький, Ксенофонт Климкович, Вас. Ільницький, Вол. Шашкевич, др. Павлусевич. Найбільше подобалися у ній поезії Кониського. „Русалку“ видавано неправильно. В січні вийшло п'ять чисел, у лютті чотири, в марті два, а в квітні одне (2 квітня). На цьому 12 числі скінчилося видавання „Русалки“.

Упадок, одного по другім, аж чотирох українських часописів, мав вплив сильно від'ємний. Об'єдинителі тріюмфували і впевняли, що всі ці видання є невдалою забавкою незрілих молодців. Ударили вони також на фонетичний правопис, який уважали хибленим. Об'єдинителі скріпилися у своїх думках і стали по стороні Богдана Дідицького. Тимчасом насувалися нові політичні події. Нещасливо покинчена австрійсько-пруська війна викликала зміну в політичному ладі краю. Поляки захопили всю владу у Галичині в свої руки¹⁾. Тоді виявив Дідицький своє давнє, правдиве обличчя, і по нещасливій для Австрії битві під Садовою (Кенігретом) помістив у „Слові“ за рік 1866 ч. 59 допис п. н. „От Львова. Погляд в будучність“, у яким заявив, що „Русь Галицка, Угорска, Київска, Московска, Тобольска и пр. подъ взглядомъ этнографическимъ, лексикальнымъ, литературнымъ, обрядовымъ есть одна и таяже самая Русь“... Слідом за дописом видав Богдан Дідицький безіменно свою брошуру „В один час научитьсѣ Малорусину по великорусски“, в якій упевняв, що маємо тільки один язик „русскій“ а дві вимови, що є тільки сім незначних лексикальних ріжниць, які відділяють російську мову від руської (української) (як, как, шчо, что, дуже, очень і т. и.)²⁾.

Галицькі об'єдинителі пояснювали, що до такої заяви склонили їх ненависні виступи польської більшости в соймі, промова гр. Борковського, що 30.XI.1865 р. заперечував існування Руси³⁾, в дійсности одначе причини були інші. З листування Лебединцева, що на прикінці 1865 року прибув до Львова і вербував Галичан у Холмщину, довідуємося, що з Росії прийшли підмоги для „русских“ у Галичині, а саме, що 3—6 тисяч рублів дістав Дідицький на видавання „Слова“, що Головацькому прислано тисячу рублів на виїзд до Росії, та що Наумовича вдоволено 336 рублями⁴⁾. Сприяла такій заяві шей політична атмосфера. По битві під Садовою замітно було в Австрії затривоження. Оден із галицьких учителів, який прибув під той час до Холму, оповідав, що тільки від Росії вичікують спасення Німці ба навіть Поляки, яких це гніває, що Росія не

¹⁾ Ів. Верхратський, 3 первих літ Народовців (1861—1866). Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 122, сс. 97—9.

²⁾ Знамениту сатиру на згадану брошуру Дідицького видрукував у Світі за рік 1881 Роман Розмарин (Іван Белей) п. н. „В адін час“, сатиричні очерки ч. 1.

³⁾ Про дуже тяжку боротьбу в соймі тодішніх руських послів (1861—66) з польською безглядністю і нахабством див. др. Кость Левицький: Історія політичної думки Галицьких Українців 1848—1914. Львів 1926, том I, сс. 73 і дальші.

⁴⁾ Письма О. Г. Лебединцева къ брату въ Киевъ, Киевская Старина 1898, том 61 за травень, сс. 176—7.

вмішується. Галичани сплять і бачать себе під Росією. Таке в народі зродилося пересвідчення ¹⁾). І пішло тоді чимало Галичан на службу в Холмщині, що-найменше п'ятьсот осіб духовних і світських. Усі вони потонули в російському морі. На стільки-ж людей послабшав руський елемент у Галичині — на велику втіху Поляків. Не зважали об'єдинителі, що оця галицька еміграція інтелігенції в Холмщину спричинила великі втрати для української справи в Галичині на користь Польщі, а щоб себе перед тим замітом охоронити, почали кидати прилюдно докорами. що українство в Галичині це не що инше як тільки польська інтрига. А тим часом галицькі Українці стояли на такому ясному і виразному становищі в статтях „Мети“ і в житті, що подібне підозрівання було наклепом. Виходив, що правда, року 1867 часопис п. н. Русь під редакцією Костя Горбала, на який галицькі русофіли накидалися, що він видається за польські гроші, і перестерігали перед ним Куліша, — одначе і тут справа стояла инакше. На руки намісника Галичини, гр. Голуховського прислав якийсь російський достойник гроші для „русской“ преси. Недотепний уявляв собі, що „губернатор“ Голуховський також „русский“. Голуховський закликав до себе Заревича і зажадав від нього, щоб видавав часопис, звернений против русофілів на гроші прислані з Росії. Заревич піднявся цього доручення і почав з Горбалем видавати „Русь“ ²⁾). Полемізував одначе в ній не тільки проти русофілів, але й плямував політику галицьких Поляків. Дійшлося до того, що Голуховський велів виточити процес редакції „Руси“ за надмірні виступи проти Поляків і проти нього самого. Знали про це об'єдинителі, бо самі про це оповідали поетові-малюрові Корнилу Устияновичу, а клепали тільки тому на українську народню партію, бо боялися розгрому ³⁾). Тому й писали вони до Куліша і перестерігали його, що

„Скоївсь у ві Львові денничок український такий („Русь“), наче се ми перемістили туди сній курінь писарський, а в тому денничкові, опріч лядського духу, ані тху нашого не буде... А далі й чутка прийшла така, що й правопись у тому денничкові буде наша, не то що! Бачивши такий підступ лядський, писав Куліш Партицькому, послав я до Якова Федоровича Головацького лист, довідуючись, чи напечатат львівське „Слово“ мій оклик до громади, якби прислав я? Я приписую всю причину і завіту, що коли Ляхи печататимуть мою правописею, на ознаку нашого розмиру з Великою Руссю, коли наша фонетична правопись виставляти метьця не яко підмога народові до просвіти, а яко знамено нашої руської ровні, то я, писавши по своїй ому, по українськи печатати му етимологічною старосьвідькою ортографією... Що ж робить пан Головацький? Не одписав проти мого листу нічого; бувши в Варшаві, відбув мене, замість братерської поради, обіцяною, що звійде до мене, — та, мабуть, не мав часу; бачив я його тільки серед гучної громади; колиж дивлюсь — мій приятельський, невияснений лист, не спитавшись у мене і не мавши права до того, взяв він тай напечатав у „Слові“. Урізав шмат з початку, урізав шмат з кінця, вирвав дещо з середини, приставив свою, чи чужу, тільки не мою приставку і підписав моє ім'я. Здивувався я, обачивши такий, обертає писарський. Бач, думаю, як вони там правди руської доходять! У нас таким робом ніколи не ходили. Ова та й годі! Нічого, бачу з ними про таке й розмовляти...“ ⁴⁾).

Не будемо переповідати напасті галицьких об'єдинителів на Куліша в „Галичанині“ за рік 1863 (ч. 11), і в „Бояні“ Стебельського за рік 1867 (чч. 10 і 13). В останнім числі „Бояня“ закинув безхарактерний Стебельський Кулішеві „політичний сепаратизм“, назвав його правопис „знаменем руської розні“, писав, що „польскія деньги дѣйствительно кокетничаютъ съ кулишвкой“, бо вона веде до боротьби з Москвою, хоча е тільки „карикатурнымъ исчадіємъ отца Духинскаго и матери ограниченности“ і т. и. Оці нечкемні напасті повторили органи Каткова „Московскія Вѣдомости“ (ч. 170) і Аксакова „Москва“ (ч. 117). Коли-ж Куліш

¹⁾ Київ. Стар. 1898, том 61 за квітень, с. 65. ²⁾ „Русь“ виходила тільки в 1867 р. двічі на тиждень. Окрім показаного числа вийшло ще 75 номерів. Перше число з'явилося 28 марта. Числа 41 і 42 конфісковано. Сьогодні вона бібліографічна рідкість ³⁾ К. Устиянович, М. О. Раевській и російській панславизмъ, Львів 1884, с. 39. ⁴⁾ Правда 1867, ч. 9.

послав обом часописам відповідь, вони відмовили йому місця. Куліш звернувся тоді до „Ст. Петербургскихъ Вѣдомостей“, які її видрукували (ч. 250—1). В обороні Куліша став також Партицький у статті „Одповідь московским журналам“, у якій з великим спокоем пояснив українське питання на Україні і в Галичині¹⁾.

Напасті галицьких об'єдинителів на Куліша скінчилися для нього утратою службового місця у Варшаві. Так вивдячився йому Головацький за приязнь і листування.

Та Куліш не подався і продовжував далі листування з галицькими діячами. Годі нам докладно вяснити його зв'язки в 1862—66 рр., бо листування Куліша з Галичанами ще в значній мірі закриті перед нашими очима. Переписувавсь він тоді не тільки з Головацьким і Дідицьким, а й з редакцією „Вечерниць“ (Заревичем і В. Шашкевичем), з Ксен. Климковичем, ред. „Мети“, з редакцією „Ниви“ і „Русалки“. Багато з тих листів може й безповоротно затратилося. Провадив він переписку з Данилом Тянячкєвичем, і з великим меценатом — купцем Мих. Диметом, що вперше практично поставивсь до українства, поїхав до Київa і в половині 1862 року привіз видання „Кобзаря“, твори Куліша, Основ'яненка, Котлярєвського, пісні Каменєцького, котрі видатків Димета не повернули, дарма що продавано їх за високу ціну²⁾. Можна припускати, що рр. 1862—66 приходили через руки Куліша грошеві підмоги для галицьких видань, як прим. від Василя Білозерського, — але тут нічого певного, конкретного сказати не можна. Може якийсь випадок допоможе відкрити Кулішеві листи до галицьких громадян з того часу, а тоді стануть його тогочасні зв'язки з Галичанами в яснішому світлі.

Про роки 1867—69 можемо сказати, що дійсним редактором „Правди“, а може й диктатором тодішнього письменства на Україні і в Галичині був Куліш. Переписувавсь він тоді з галицькими діячами, Партицьким і Вахнянином, і як легко сходився з ними, так само легко розходився, кидаючи на них несправедливо тавро розтратників громадського гроша. Своім авторитаризмом і примхами довів він остаточно до того, що „Правда“, яка в рр. 1867—69 була одним висловником української громадської думки в Галичині, з вини Куліша в половині 1870 року упала. Для українства упадок „Правди“ був новою, дошкульною катастрофою. „Основа“, політична газета віцемаршалка сойму Юліана Лавровського, що виходила у Львові рр. 1870—71, не заступила „Правди“, котра виробила собі була поважне значення серед громадянства. Переписувавсь ще Куліш із Вол. Барвінським, його братом Олександром, із Іваном Пулюєм, тай вони не могли дійти до ладу з примхами Куліша³⁾.

Всеж-таки значення Куліша за тих часів було для Галичан величезне. Він імпуонував їм своєю працею і своїм талантом. Він захоочував їх до

¹⁾ Правда 1867, ч. 20. Гидкі напасті на Куліша схарактеризував я у статті: „До історії взаємин Галичини з Україною“. Львів 1906 (відбитка з літер.-наук. часопису „Світ“.)
²⁾ Ів. Верхратський, З перших літ Народовців (1861—66). Записки Наук. Тов. ім. Шевч. т. 122, сс. 82—3. Гарно схарактеризував Димета Яр. Гординський у своїй студії: „До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих роках XIX в.“ (Збірн. філ. секції Н. Т. ім. Шевченка, т. 16, с. 40—5. Інтересні тут також вістки про зв'язки Куліша з Тянячкєвичем (с. 24 і дальші).
³⁾ Порівн. мою статтю: До історії зв'язків Куліша з Галичанами в рр. 1869—70 (Україна за рік 1927, кн. I—II, сс. 76—93). Див. також мою статтю: „З листів П. Куліша до Ом. Партицького“, Львів 1908, сс. 1—23; Мирон (Ів. Франко): Переписка Куліша съ Вол. Барвинскимъ въ первой половинѣ 1871 г., Київск. Страница 1898, X, сс. 83—117; Іван Франко: Из переписки П. Куліша з Галичанами 1870—71. Записки Н. Т. ім. Ш. т. 26. Miscellanea, сс. 6—16; Ол. Барвінський: „Образки з громадянського і письменницького розвитку Русинів“ I. Львів 1912, сс. 175—327 і 334—6 (Листи до Володимира Б.). Листування Куліша з Пулюєм (1870—86) видам недовзі друком.

праці своїми численними листами. Він нав'язував зв'язки із світовими ученими, що цікавились Україною (як прим. Делямаром). Він був великим речником еднання Галичини з Україною, хоча в тому була його хиба, що весь монополъ цього еднання хотів узяти виключно у свої руки. В нав'язуванні зв'язків з Галичиною зробив він чималі заслуги. Не відстрашували його в цьому напрямі ані напасті, ані наклепи русофілів. Ішов він гордо наперед та переходив над їх нікчемністю до денного порядку, і в цьому була його велика сила. Якби не його гордовитість, автократизм і примхи, він поруч Шевченка був-би найбільшим ідеалом галицької молоді. Цього велетенського впливу на галицьке громадянство, що Шевченко, Куліш не мав. Ніхто не вмів розбудити такого могутнього українського життя своїми писаннями, як Шевченко своїми творами.

Поет-маляр К. Устиянович, що ріс під впливом протоєрея російського посольства у Відні, Мих. Раєвського, і заявляв себе російським панславистом, тільки завдяки творчості Шевченка вернув до українства. Він писав: „Тільки одного голосу не умів я зацитькати — голосу Тараса Шевченка, про котрого оповідав мені один Українець Яблонський, чи Яблоновський і котрого отці слова виголосив передо мною:

А тимчасом перевертні нехай підостають
І допоможуть Москалеві господарувати
Та й з матери полатану сорочку здімати!

Я застановлявся: Що? як? і я перевертень? і був часами такий розлад в моїм серці, що я стававсь до всякої праці неспосібним, перестав ходити до Раєвського, не вчав між Слов'ян, не ходив до академії, а мучивсь і бився в роями гадок, що неначе оси обсіли мою душу“¹⁾.

Интересну замітку знайшов я також у „Вечерницях“ 1863 р. ч. 10 у переписці редакції:

„Ом. Гороцькому в Станиславові, що в числі 10 помістив вірш „Руська Муза“. Так, Ви схаменулися. Миж і надіялись того. Списибіг Вам за Вашу щиру сповідь: ми радо витаємо Вас знову у нашій сем'ї. Кажете, се діло Тараса, то й тих, що йдучи в слід за ним, боронять гадки широко-народньої. А прцінь е у нас ще такі люди, що страхуються поклонитись тому Великому Генієви, — кажуть, бачите, що він противник Москви, то все таки православний, так деж у католицькому панстві клонитись православному генієви? — А бодай Вас (не мовляв Куліш) з Вашим курячим розумом!“...

А всеж-таки молоде громадянство високо цінувало Куліша за його працю в українських видавництвах 60-тих років, яка підтримала українство на галицькій землі, та не зважаючи на всі хиби Ратая, хотіло бачити його на університетській кафедрі у Львові. Була про це мова вже в жовтні 1870 р., коли Куліш писав Ол. Барвінському: „Нічого ще не скажу про кафедру. Се таке діло, що треба добре тай добре поміркувати“²⁾. З початком лютого 1872 р. писав у цій справі Вол. Навроцький зі Львова до Мелитона Бучинського у Відні:

„Сими днями їде в депутації від Виділу краєвого до Відня (віцемаршалок сойму) Юл. Лавровський, щоб подякувати і цареві за академію наук в Кракові; — при тій спосібности сподієсь при помочи Сапіги (маршалка сойму), у котрого на те мав руку, виробити і кафедру „руського язика і літератури“ і покликати (на що ся Сапіга теж годить) Куліша на сю кафедру. Розкодитьсь лиш річ о те, що Куліш певно того не прийме. Лавровський хотів в тім ділі бути у Куліша у Відні, — так Куліша там нема. Якби Кієвляне дивились на сю справу?“³⁾.

Добавлю, що раніше вважало галицьке громадянство за кандидата на кафедру укр. мови по Як. Головацькім, що покинув її, виїхавши до Росії, — Івана Нечуя Левицького⁴⁾, знаменитого співробітника „Правди“ рр. 1868—69. Тут вийшли його „Гориславська Ніч“, „Дві Московки“ (1868) і „Причепа“ (1869). З інших українських письменників друкувала „Правда“ (1867—69) твори Шевченка, Кониського, Старицького, М. Вовчка

¹⁾ К. Устиянович, М. О. Раєвскій... с. 19. ²⁾ Записки Н. Т. ім. Ш. Miscellanea, с. 9. ³⁾ Бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка. На листі зазначено рукою Бучинського: „одержано 12 лютого“. ⁴⁾ Лист Навроцького до Бучинського з 1. І. 1870. Бібл. Н. Т. ім. Ш. у Львові.

Одельковича, Стороженка, Костомарова, Кулика, Лисенка, Рудченка, Ганни Барвінок. Значно зросло тоді також число галицьких співробітників від старших до наймолодших, а з Буковини прибув у р. 1868 Григорій Воробкевич (Наум Шрам). „Правда“ р. 1867—79 була знаменитим речником духового єднання усіх українських земель.

IV.

Літом 1869 року вертав Куліш із Праги та Відня на Україну, і по дорозі приїхав 27 липня вдосвіта до Шляхтинець, де перебував тоді в домі своїх батьків Ол. Барвінський. Тут познайомився Куліш не тільки з Олександром, але також із його братами, Осипом і Володимиром¹⁾. Про цю подію писав Ол. Барвінський до Данила Танячкевича 31 липня 1869 року:

„Гостював у мене сього тижня в вівторок і середу такий чоловік, котрого я з роду не сподівався мати у себе в дому. Та ти про себе задержи сю вістку. Був се твій знакомий з переписки Панталеймон Олександрович... Багацько де чого ми говорили про нашу галицьку нужду та про українську лиху долю — о великих ділах говорили ми. Яб і Тобі о всім тим написав, так Ти о тим знати меш, як дещо міні приллеш...“²⁾.

В липні 1872 року був знову Куліш у Львові. Про цей побут писав Навроцький Бучинському 28 липня 1872 року:

„Куліш був вже ві Львові, 4—5 день тому назад, але крім Барвінського (Володимира) і Димета, нікого не видів, і лиш Микола Січинський его нам зрадив. Іде до Липська, видавати письмо святе, не до Відня. А пізніше відай хоче купувати землю в Галичині“³⁾.

Про пізніші зв'язки Куліша з Галичиною рр. 1877 і 1882, говорити не стану, бо вони вже переходять межі, зачеркнені для моєї праці. Тут завважу, що побут Куліша у Львові (1872 р.) не мав великого значення. Куліш зірвав з Галичиною ще в р. 1869, і на його місце прийшли нові люди, які ці зв'язки підтримували.

Згадаю, що 1865 року ще восени приїхав до Львова із своєю дружиною Олександр Кониський. Тут познайомився він із митр. Литвиновичем, з Качалою, Лавровським і Головацьким споміж старших громадян⁴⁾, а споміж молодших із Горбалем, Ол. Барвінським, Лукашевичем і Львом Лопатинським. Кониський вернувся тоді із заслання з Вологди наслідком недуги очей (одно око таки втратив) і дістав дозвіл виїхати за границю. Переїздом через Львів затримавсь він на кілька місяців у Львові. Тут бував він на виставах українського театру, що саме тоді гостював у Львові, і писав з драматичних вистав рецензії до „Слова“. Дописував він також до „Мети“ під прибраним іменем: Маруса К., подаючи „Огляд драматичного письменства українсько-руського“, який докінчив у „Русалці“⁵⁾. Кониський познайомився тоді із життям Галичан, і як каже акад. Єфремов, старався сильно за те, щоби зв'язки із ними були постійні та систематичні, а через те й міцні. Він на довгі літа переніс мало не всю свою роботу до Галичини, так що тут ім'я його було далеко більш відоме й популярне, ніж на Україні. Кониський, як ніхто в 60-тих роках, розумів вагу Галичини для відродження цілої України, як того резервоара, в якому повинні збиратися й до кращих часів переховуватися культурні вартості на користь цілого. Він вірив і надіявся, що кордони не вік високою стіною стоятимуть, і тоді ті спільними силами надбані запаси стануть у пригоді всьому українському народові. Починаючи з 1862 р. (від виступів у „Слові“) а найбільш від 1865—66 року, коли Кониський уперше сам

¹⁾ Ол. Барвінський, Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів I, с. 158. ²⁾ Переписка Танячкевича, лист 127 (допіру в моїх руках). ³⁾ Бібліотека Н. Т. ім. Шевченка, де переховується цей лист. Гляди також: Огоновський, III (I), с. 122. ⁴⁾ Огоновський, III (I), с. 420. ⁵⁾ Ол. Барвінський, Образки з гром. життя... сс. 82—4.

одвідав був Галичину, його ім'я стріваємо там усюди, де тільки можна й треба було виявити якийсь активне співробітництво. Без його участі не обходилась ні одна літературна справа, а вже року 1873 з його ініціативи засновується Т-во ім. Шевченка у Львові, року 1892 знову-ж його ініціативою та заходами перетворюється воно на наукове. Досить тільки пригадати собі, яку величезну вагу мала в нашому культурному житті ця інституція, щоб по заслугі оцінити ту світлу думку, на яку так щасливо натрапив був Кониський. Вже це одно давало-б йому право на вічну середнащадків пам'ять. Але на цьому не обмежується організаторський вплив Кониського в Галичині... Непомітно але невтомно й тут справляв Кониський свою творчу організаційну роботу. Франко, що добре знав позалаштункову сторону тогочасного життя в Галичині, писав, що через Кониського руки йде майже вся кореспонденція Галичан із Українцями; він силкується посередничити в Галичині між старшою і молодшою генерацією, впливати на зміну способу редагування журналів у Галичині. Сліди цих спроб лишилися між іншим у заснуванні „Руської Історичної Бібліотеки“ (1886). Так само не без впливу Кониського відбулась реформа літературного органу „Зоря“, що наприкінці 80-тих років робиться фактично всеукраїнським органом і згуртовує коло себе всі визначні літературні сили з усіх частин України ¹⁾. Р. 1865 приглядався Кониський у Галичині роботі Лебединцева, що гнав нетвердих і малосвідомих людей до еміграції в Холмщину. Двадцятьма роками пізніше дав він яскраві картини того руху в повісті „В гостях добре, а дома ліпше“ (1887) ²⁾.

Єднання Галичини з Україною поширювалося не тільки переїздом визначніших наддніпрянських громадян через Львів, але й через Відень, де перебував гурток галицьких талановитіших студентів.

Натал Вахнянин, що вчився на віденському університеті від листопада 1865 до перших днів марта 1868 року ³⁾, писав у листі до Данила Тянячківича з Сіняви дня 12 вересня 1868 р.:

„Я бачив Кулішеву у Відні. Щира та Ганна Барвінок (те її псевдонім) і розумна дуже. І Івана Білозерського бачив я там у вічі і Імшанецького (з Борзни) Менчица, хоч мушу сказати, що окрім остатнього, другі ще дуже у аристократизмі любують собі. Куліш надіслав тепер гарних книжок у Львів — не знати може і сам у Австрію на все загостить. Щира се душа і дай Боже, щоб ми так щиро любились, як він любить народ і нас“ ⁴⁾.

Доля чи недоля веліла Вахнянинові зустрінутись із Кулішем у Кракові 18. І. 1869 р., щоб із його рук перебрати редакцію „Правди“ ⁵⁾. Коли Куліш у липні 1869 року переїздив через Львів у дорогу до Шляхтинець і на Україну, Вахнянин із ним не побачився, бо перебував тоді на феріях у Добрій коло Сіняви.

Білозерський познайомив Вахнянина у Відні з Єлисаветою Іванівною із Скоропадських Милорадовичевою ⁶⁾, але про її значення для галицько-українських взаємин скажу ширше на дальшому місці.

Зрозуміла річ, що побіч заслужених у нав'язанні зв'язків з Галичиною Українців, переїздили через Відень також такі, про яких Мелитон Бучинський писав 22. X. 1869 року Вол. Навроцькому:

„Друга красота, то буйні сини багатії і плодовиї України. Єсть їх кілька душ у Відні, як чувем. Лічаться..., купують льорнетки по 48 р. Німцям на кпини (21. X. 1869 р.) та й пильно по італьськи вчаться, бо кваплять у Венецію і Рим на всю зиму...“ ⁷⁾.

Через Львів переїздив наприкінці 1868 року Микола Лисенко,

¹⁾ Олекс. Кониський, Вибрані твори, кн. I, передне слово акад. С. Єфремова, сс. XXVIII—IX. ²⁾ Там же I, с. X. Огоновський III (I), с. 420—1. ³⁾ Анатоль Вахнянин, Спомини з життя, с. 70. ⁴⁾ Переписка Дан. Тянячківича, лист 112.

⁵⁾ Гляди мою статтю: „До історії зв'язків Куліша з Галичанами в рр. 1869—70“ (Україна, К 1927, I—II, с. 77), і Вахнянин, „Спомини з життя“, сс. 103—5. ⁶⁾ Вахнянин, Спомини... сс. 94—7. ⁷⁾ Лист переховується в бібл. Н. Тов. ім. Шевч. у Львові.

великий описав український композитор, що своєю піснею і перепискою нав'язав тривкі зв'язки між Україною та Галичиною. Про його тодішній побут у Львові писав 21 грудня 1868 р. Ол. Барвінський з Бережан Данилові Танячкевичеві:

„Недавно переїзжав через Львів Лисенко з молоденькою жінкою до Липська і привіз геометрію, написану по нашому, після Моцника. Незабаром мають прислати гроші на випечатане того діла“¹⁾.

Нового, як видно із сучасної переписки, незвичайно симпатичного гостя з України витали молоді громадяни львівські в особі капітана драгонів, Аркадія Івановича Йоніна. Приїхав він з Харкова до Львова на початку травня 1870 року і познайомився тут із Мел. Бучинським, Вол. Навроцьким та іншими громадянами, які його щиро полюбили. Гостям із України показував звичайно Бучинський писану газетку, видавану станиславською гімназійною громадою п. н. „Зірка“, поезії молодого учня Березовського, а вони раділи проявами молодечої праці. Тому й писав Бучинський з Відня Леонидові Заклинському в Станиславові під днем 27 липня 1870 року, заохочуючи його до продовжування „Зірки“:

„Тільки тої ще правди на світі, що з молодого серця та з чистої душі прямо вилеся словами, — щоб лилася, дайте їй волю, дайте місце правді! Сі слова переказують до Вас, земляки наші з Харкова і Одеси громадяне, що щире раділи дрібній станиславській „Зірці“, читаючи її і Березовського В. поезії у мене — спершу вони за нею повірили, що на нашій землі коренитця і сама сієся робота словесна. Був оце у Львові зі мною із всіма, а відтак дві неділь у мене в моїй хаті (у Відні) харківський чоловік, капітан від драгонів, що тепер в Парижа листуєся зі мною. Гарний чоловік, хоч куди, як самі побачите, чи його листи читавши, чи самого бачивши в осені (може у Станиславі зі мною), а так і знати мете, як вони собі на тамтїм боці устроїлись рівнож рівночасно з нами, про нас і наш устрій не знаючи. Можете подумати, як дивувались ми одні другим; ми раділи землякам щирим, вониж завжди твердили: „Не жаль, що упоролі 700 верств у Галичину вашу, алеж це Україна справедлива, хороший край, алеж кращі люде, все тверді Українці, хоч один в одного!“ Оттак у Львові провелося чотири дні, а далі і каже А. Іванович: „— А що, Мелитон Осипович—хиба чкурнім у Відень?“ „Аж і у Відні свої люди, а між ними всякі заводи: інженери, винокури, ветеринари, що лучшеб їх, ніж пройдисвітну Німоту саджати у фабриках, желізницях та стадах на Україні,— далі правники та філософи, хлопці нежонаті— всеж то чорнобровим та карооким Українкам пара. Решту самі подумайте, доки ширше поговорим при случаю“²⁾.

З Мелитоном Бучинським поїхав Йонін до Відня. Про це писав Бучинський 31 травня 1870 р. Вол. Навроцькому у Львові:

„У Відні зробили ми карту Галичини і тимчасовий спис людей, одержали і адреси Українців, котрі вам вишлемо. І дуже рад з Галичини: „тверді Українці“ — а случаєм про Львів: „поганий город але люде хороші!“ Пересидів дві неділі у мене, обітав увесь город, тай вчера рано рушив у Париж. Листу від него з неділі дожидаю“³⁾.

Бучинський переписувався з Йоніном рр. 1870—78. Писав до нього у Париж (1870 р.) а опісля на Україну⁴⁾. Львівські громадяни ставилися до Йоніна дуже жичливо, а коли він удруге в травні 1872 р. приїхав до Відня, Вол. Навроцький писав 13. V. 1872 р. Бучинському:

„Поздоров і поцілуй від мене і від нас усіх Іоніна; саме тспер два роки, як ми з ним попрощались у Львові; багато у нас від того часу змінилось, хто знає, чи на ліпше, приїде, побачить і осудить зі свого республіканського становиська“⁵⁾.

Коли Йонін проволікав з відповідями на листи Бучинського, львівські громадяни про нього не забували та випитували українських гостей, що переїздили через Львів, що з ними діється? Між іншим довідався Навроцький від Антона Гладкого р. 1872, що „бувши у Милорадовички коло Полтави, чув від неї, що Іонін живий і здоровий, — сидячи у Полтаві, часто до неї заходить“⁶⁾.

¹⁾ Дан. Танячкевича лист 114. ²⁾ Рукописи Франка ч. 30, лист 48 (бібл. Н. Т. ім. Шевч. у Львові). ³⁾ Там же, ч. 30, лист 46. ⁴⁾ Копії з листів зберігаються між листуванням Бучинського в бібл. Н. Т. ім. Ш. у Львові. ⁵⁾ Лист В. Навроцького означив Бучинський ч. 428. ⁶⁾ Лист В. Навроцького 17. VII. 1872 р. (ч. 459) Йонін не справдив покладених на нього надій (див. „Переписка Мих. Драгоманова з Мел. Бучинським“, сс. 133, 148, 219 („Йонин пише, що гадав (в Харкові) просидіти „зарившись в солому“ до якоїсь пори“), 227 („чого

Приїхав був Йонін уперве до Львова саме у тім часі, коли — з ласки і недоброжичливости Куліша — „Правда“ в половині 1870 р. упала. Йонін радив видавати нову політичну газету і обіщовав для неї виеднати поміч на Україні. Тому писав Навроцький Бучинському 19. VI. 1870:

„Дуже би нам провек Йоніна, колиб міг прийти в жите, знадобивсь тепер. Але сил, де взяти сил? У нас апатія... „Правда“ нас знищила матеріально і морально. Ратай буде мав на сумління розбитте нашого сторонництва на атоми... Будемо трібувати; подумаємо. Але Ти знавш, що я дуже мало часу маю, бо испит за місяць, а я цілий рік стратив собі при Правді і таким инчим... Коли Ратай приїде, то не утікай, як в осени, але старайся вирозуміти его поняття і властиві серйовні намірення“¹⁾.

Йонін, як здається, справи на Україні не порушував, і з неї нічого не вийшло.

В місяці червні переїздив через Львів новий гість, що про нього 6. VI. 1870 р. писав Вол. Навроцький Бучинському:

„Був ту нині у нас Українець, слухач політехніки з Мінхен Алекс. Бордовський; щирий чоловік, але мало знає наші стосунки. Занявся так же тою справою (видавання газети) тільки жаую, що видівемся з ним лиш годину, зараз поїхав просто у Мінхен. Обіцяв, що Кониського (богач!) намовить, щоб дав що. Баварська свобода багато на него вплинула (він і в Цириху довший час був) то й чоловік цілком європейський; не трус. Навіть на „Бесіди“ записався своїм власним іменем“²⁾.

На місяць пізніше (перед 20. VII. 1870) прибув до Львова з України новий, галицькому громадянству вже відомий чоловік — письменник Мих. Старицький. Про його побут із дружиною у Львові маємо, на жаль, тільки коротку вістку в листі В. Навроцького до Бучинського з 20 VII 1870 р.:

„Перед недавним часом був ту Українець Старицький (звісний під іменем Гетманець) з жінкою. Не бачив я его, бо саме був час для мене горячий — мавем незабавки екзамен — антагоніст Куліша. Щось він там жакже обіцяв для Правди, зробити. Але я вже тепер тримаюся засади, не будувати на жадних обіцянках з відтам (з України), аж поки мене хто намацально не пересвідчить о чім другім; тим більше, що тепер знов комунікація з закордоном, мабуть, переревсь цілком. Принаймії наші Поляки лагодяться до війни з Москвою“³⁾.

В особі Старицького шанувало галицьке громадянство завсіди свого великого приятеля. Його сценічні твори ставлять по сьогодні на галицькій сцені.

Рік пізніше (перед 18. V. 1871) переїздив через Львів по дорозі до Відня Олександр Русов, який зустрівся наприкінці червня в столиці Австрії з Мих. Драгомановим. Обидва вони зійшлися з „Січовиками“, а головнз з Бучинським. Про цю зустріч написав я ширше у статійці п. н. „Перша зустріч Мих. Драгоманова з галицькими студентами“⁴⁾, тому й не буду довше над нею спинятися. Завважу хиба, що ця перша зустріч Драгоманова з галицькою молоддю, а спеціально з Бучинським, що в ньому Драгоманов зискав одного з найкращих своїх кореспондентів, становить епоху в поширенні поступових думок у Галичині. Через Бучинського, як справедливо завважав акад. Мих. Грушевський, увійшли в круг нових інтересів його молодші товариші, Евг. Желехівський, брати Леонид і Корнило Заклинські, а особливо Вол. Навроцький і Остап Терлецький, котрих захопив новий радикально-соціалістичний рух нероздільно і безповоротно. Драгоманов не то що сам переписувався з Бучинським, Навроцьким і Остапом Терлецьким, але в'язав їх у листуванні з иншими людьми. Завважу, що головнз через Драгоманова нав'язав Бучинський переписку з В. Антоновичем, А. Антиповичем (з Київа), Артемовським, Беренштамом, М. Боровським, Ант. Гладким, Арк. Йоніном, Ольгою Косачевою, Ан. Лобовим, А. Кистяковським, В. Кистяковським, Сергієм

Йонину, або усякому другому українофілу боятись“), 228 („він хотів свою фотографію на службу етнографії і пропаганді українській посвятити — теж ніхто йому мішати не може“), 253 („Йонин, закупивши шмат землі під Харковом, вистроїв цегольню, палить цеглу та й против виставки копіячину пряче“).

¹⁾ Лист Навроцького позначив Бучинський ч. 187. ²⁾ Лист Навроцького з дня 6. VI. 1870 р. позначив Бучинський ч. 183. ³⁾ Лист Навроцького з дня 20. VII. 1870 р. позначений числом 198. ⁴⁾ Україна, Київ 1926, 2—III. сс. 70—75.

Подолінським, Ів. Рудченком, Ол. Русовим, В. Смирновим, М. Шорном і Павлом Житецьким¹⁾. Не обмежував Драгоманов зв'язків на свою особу, але в'язав Бучинського з речниками поступової думки на Україні та в Швейцарії. З деякими поміж ними познайомився Бучинський особисто.

В половині листопада 1871 р. зійшовся ближче з Галичиною та її діячами новий гість із Одеси, кандидат прав Антін Антонович Гладкий. Вертав він із Неаполю і перебув у Львові сливе три місяці. 30.І.1872 року писав про нього Бучинський Драгоманову: „...Гладкий, заїхавши у Львів, хорошо познакомлявся з людьми і краєм через три місяці; зібрав книги про Галичину, щоб передати їх комісії наших людей в Одесі, для видання исної енциклопедії Галичини. Вельми гарний чоловік і сильно бувалий у світі“²⁾. В іншому листі писав Бучинський Драгоманову, що обидва вони з Гладким були в редакції „Основи“, і тут запевняли їх відемаршалок сойму Лавровський і ред. Климкович, що „дадуть волю писати, що сами схочемо, радикально“³⁾.

„Антін Гладкий, сам хороший чоловік, хорошу почав роботу, заїхавши відразу на пару місяців до Львова. Ото і приглядаєся нашій справі у Львові, у „Просвіті“, у „Бесіді“ тай з громадянами, сказано, днує и ночеу. Від часу до часу заїде ще й в краю до сього, або того, та збирає оттак досвіди и книги про Галичину (до нині зверх і 50 томів), щоб в Одесі все окремії комисії в редакцію подати. Оттак бувши в Закомарі у Д. Тянякевича, святкував по старосвітські Різдо в поета Устияновича в Сучаві, відтак у мене в Станіславі, взявши в подерж записки вітцівські и брошури про кромержьську конституанту р. 1848, — два картони гуцульських стройів и т. п. С початком лютого знов сподіює його у себе“⁴⁾.

Мав Гладкий чималий вплив на львівську громаду, коли читаємо в іншому листі Бучинського:

„Лавровський, зібравши громаду промовляв „отверто і ліберально, познакомлений гарно з обставинами за кордоном... все за причиною А. Гладкого. Заїхав на три місяці до Львова, до волі з нашими набувся, взяв участь в „Просвіті“, видав IV випуск нарідної термінології Верхратського, одушевив собою холодного Лавровського до ентузіазму тай зібравши про дальші студія зверх 400 книг про Галичину, вирушив на весну и літо в Одесу. Давби Біг, щоби заїхав благополучно, — але щось не маю ще звістки.. а чоловік же хороший тай не дармо перейїхав землю з сходу до заходу. До Милорадовички.. що цей рік тут (у Відні) вимує, виправив він оноді Лавровського з рекомендаційним листом. Не могу ще знати, чи познакомився Лавр. з нею“⁵⁾.

16 липня 1872 року переїздив Гладкий удруге через Львів. У листі В. Навроцького з 17 липня до Бучинського читаємо:

„Був тут вчера Гладкий через пів дня, переїзжаючи з якимсь свояком до Швейцарії. Питавсь про Тебе і казав ся Тобі поклонити; питаєсь чи не мігби з Тобою бачитись, як буде за місяць назад вертати, — у Львові? Вернувши назад, має засісти в Києві до роботи коло свого діла о Галичині“⁶⁾.

Гладкий писав небавом із Лозанни до Бучинського і пропонував йому довшу спільну дорогу в Гуцульщину, яку призначено на 15 серпня. Одначе до прохідки в гори не дійшлося, бо одна посилка грошей для Гладкого (150 рублів) в Швейцарію пропала, а другої не міг дідатись, тому вернув він просто до Києва⁷⁾.

В часі першого перебування Гладкого у Львові, захопився ним навіть Вол. Навроцький, що вмів більш критично оцінювати людей, як його товариші. Він писав 30 листопада 1871 року Бучинському у Відні:

„Не знаю, чи Драгоманов знає, що у описаню Галичини видержати буде мусів сильну конкуренцію; нехай би ся як небудь застосував до сего. Приїхав сюди 2 неділь буде тому, з Одеси — Антін Гладкий (властиве з Неаполю), канд. прав и кандидат на професора міжнародного права, чоловік вельми розумний і щирий. Коли ще додам, що и богатий, то маєш идеал Українця, якого собі нам завсігди жичити належить. Дав, подумай собі! 50 зр. на „Просвіту“ і обіцяв ще зробити складку в Одесі. Отже він приїхав сюда на 2 місяці ad hoc. щоби написати осібну книжку про Галичину, про її географію, етногра-

¹⁾ Листи переховуються в бібл. Н. Т. ім. Шевченка у Львові. ²⁾ Переписка М. Драгоманова з Мел. Бучинським, Львів 1910. Збірн. філ. секції Н. Т. ім. Шевч., т. 13, сс. 87—8. ³⁾ Там же, с. 81. ⁴⁾ Там же, с. 84. ⁵⁾ Там же, сс. 108—9 і 331. ⁶⁾ Цей лист позначив Бучинський числом 459. ⁷⁾ Переписка Михайла Драгоманова з Мел. Бучинським, сс. 152, 161.

фію, статистику, стосунки промислові, народні, політичні, літературні etc. etc. etc., коротко сказавши, діло, котре варто підпомогти, і котре нам і ту, і за кордоном дуже по-може, навіть для нашої справи може зробити епоху. Отже подумай над сим (я у листі до Драгоманова про се напишу) і скажи своє слово, — бо і Ти у сім дуже інтересований, зараз Тобі се розкажу. Хочє Гладкий видати при сім ділі усі наші пісні народні, так щоб се була, сказавши, ціла енциклопедія відомостей про Галичину. — Була-б се для нас єдина спосібність видати сі пісні, і видати так, щоб вони і в Україні були читані. Отже я б Тобі зробив пропозицію, щобись ся, або переписав сам із Гладким (Anton Gładki, Krakowski Hotel Thür 33. II. St.), або написав об сім, як Ти думаєш, перед сим до мене. Врешті здавсь мені, що я десь чув, що Ти в Грудню будеш їхати до дому, то поступи до нас, на скільки день і поговоримо з ним остаточно більше¹⁾.

Захоплене планами Гладкого, галицьке громадянство почало запопадливо збирати для нього пісні²⁾, одначе з великих намірів нічого не вийшло. 9 (21) квітня 1872 р. писав одеський громадянин Боровський з Ung. Altenburg, що

„Антон Антонович прибав благополучно до Одеси, де і прожив більш місяця. За це время пересварився з усіма нашими людьми, своїми старими, щирими приятелями, з-за того бачте, як мені пишуть, що вони своєю несправною кореспонденцією одняли від него всяку можливість, що небудь зробити в Галичині. Після всего цього Антон Антонович від їхав на острів Мадейру. З листа Гладкого до Навроцького, що писано 23. III. 1872 р., довідуємося, що він був у Каїрі, та вбирається їхати на 2—3 роки на острів Мадеру, бо наречена дуже слаба“³⁾.

Недуга нареченої мабуть вибила перо з рук Гладкого і розбила його плани про здобуття професури і про широко задумане видавництво, що змістом його мала бути Галичина.

Ще 16 жовтня 1871 року писав Бучинський до Навроцького, що „Сими днями проїзжати буде сама через Львів у Відень до Італії пані Ольга Косачева, сестра Драгомана, замужня. Побуде якийсь час (у Відні) і у Львові. Отже для виручення в клопотах подорожних подав я їй листом *poste restante* Твою адресу. Сподіюсь, що їй, „молодій дуже і не бувалій ще за границею“, будеш цілий по лицарські на услуги готовий! Виїжджаючи у Відень, хай мене телеграмом оповістить, щоб міг її на пероні з телеграмом в руках дождати“⁴⁾.

Та сподіваний гість р. 1871 не прибав ані до Львова, ані до Відня. Щойно в січні 1872 р. переїхали через Відень обое Косачі, а що Бучинський перебував тоді в Станиславові, замість його витав їх тут Мих. Подолинський⁵⁾. Щойно в листопаді 1872 р. вертала сама Ольга Косачева з Флоренції⁶⁾ та перебула у Відні вісім день. Бучинський був захоплений молоденькою 22-літньою жінкою. Тому й признавався перед своїм другом, Вол. Навроцьким:

„Вісім день пробула тут зі мною Ольга Косачева! Ein herrliches Weib! Розумієсь моя готовість лицарська, як і моя розкіш границь не мала. А щоб сто чортів шкварило закордонці! Славну жіноту мають: їх самих я ненавиджу, та їх жінки люблю. Люблю з ними слухати і оперу і драму, а ще любійше просидіти вечір в затишній кімнаті, читаючи хоч записки, а хоч „Lyrisches und Episches von Betty Paoli“ та гов! А то чорт знає, що ще виреценауєш на мене Шашкевичівсько-зболілою, знівченою душею поселенця; одно ти лиш прощу, пиши міні про Драгомана само найлучше, бо я уже ему записав душу на віки і доглядати мушу, щоб его сестра живенько перекладала Робінзона⁸⁾. Відень, 20 грудня, як раз 4 неділь після від'їзду мові ідеальної приятельки р. 1872“⁹⁾.

Навроцький відписав Бучинському 23. XII. 1872 р.:

„Мої нерви такі напружені і витримані ві Львові. — так привикли і уложались до ту-тешного спокою, що новини твого листу, щом го дістав у сій хвилі, видались міні як мала перша революція французька. Не одно те навело мене на сю гадку, що ти покинув вже християнське лігочисленне і лічиши час від нової епохи — себ то від приїзду, чи виїзду пані О. Косачевої; але і навернене св. Павла, чи то Драгоманова; і его гнів на Сі-

¹⁾ Лист Навроцького позначив Бучинський числом 349. ²⁾ Гляди мою статійку: „Перша зустріч Мих. Драгоманова з галицькими студентами“, Україна, Київ 1926, II—III, сс. 70—75. ³⁾ Збірка листів Д. Таячкевича, ч. 170. ⁴⁾ Тека Остапа Терлецького, с. 101. ⁵⁾ Рукописний Збірник Франка ч. 30, лист 43. Порівн. Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським, сс. 43, 50. ⁶⁾ Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським, с. 148. ⁷⁾ Там же, сс. 179, 181, 187. ⁸⁾ Переклад Робінзона — це думка Мих. Драгоманова. Пор. Переписка Мих. Драг. з Мел. Бучинським, с. 54. ⁹⁾ Збірник рукописів Франка ч. 30, лист 50.

романця¹⁾ бо доселі думав я, що Сіроманець—Українець, мабуть Гетьманець, recte Старийський з Києва пише свою аналізу: „Обрусѣнія“ в порозумінню з автором²⁾).

Глузування Навроцького було без сумніву для Бучинського болюче, бо полюбив він молоду Косачеву безнадійною любов'ю лицаря джентельмена, а я певний, що Олена Пчілка не погнівається на мене за цю згадку з-перед поверх п'ядесяти літ, тим більше, що сама вона описала свою зустріч із Бучинським у Відні в своїм оповіданні „Товаришки“, друкованім у „Першім Вінку“ виданім у Львові в р. 1887 перед сорок роками її коштом, у якому вона поклала разом із Нат. Кобринською основи під еманципацію українського жіноцтва в Галичині. (*Гучні оплески на честь Ольги Косачевої, що була на святочному засіданні*).

Поруч Ольги Косачевої треба мені згадати з щирою пошаною велику українську громадянку, світову жінку, що своїм княжим даром поклала основи під культурне і наукове життя галицької землі, Єлисавету Іванівну із Скоропадських Милорадовичеву (нар. 1830, пом. 15 (27) березня 1890). На початку 1868 р. перебувала вона у Відні і тут познайомилася з організатором і першим головою віденської „Січі“ Анатолем Вахнянином. Про цю зустріч згадав Вахнянин у своїх „Споминах життя“, що я видав після його смерті р. 1908, у незвичайно симпатичних словах:

„Білозерський впровадив мене — оповідає Вахнянин — в хату Милорадовички, статної жінчини (замужної від р. 1856 за Львом Григоровичем Милорадовичем, багатим ділком, що мав великі маєтки на Полтавщині³⁾). Милорадовичка заїхала до Відня, щоби шукати лікарської поради для свого, відай 13-літнього сина, що крихту не дочував, а мешкала при Ваеckerstrasse. Була це багата пані і українська патріотка. Вона подала мені рукопис „Послання до „Зорі“, сербського товариства, писаний по російськи і просила, щоби я цей рукопис видав на її кошт друком у Відні під псевдонімом. Я вволив її волю. При цій нагоді я міг розказати їй про наші національні заходи, як у краю, де видавано годі „Правду“, так і у Відні, а в розмови вийшло те, що треба би dokonче у Львові засновати свою печатню, де можна би друкувати все те, чого у Росії не вільно. Милорадовичка зобов'язалася придбати гроша на друкарню у Львові. З того часу я бував у Милорадовички досить часто та з нею пережив одну цікаву історію. Іменно спонукала вона мене, щоби я товаришив їй на масковий бал в „Blumensalle“. Вона перебралася за фортуна, а мене передягнула в костюм Гермеса. Коло 11 год. в ночі ми поїхали на маскараду. Милорадовичка гарного росту і світова жінка пожожа була в костюмі дуже на тодішню віденську артистку Geistinger-ку. Ми проходжувалися incognito по салях, коли нараз приступив до нас архикнязь Леопольд⁴⁾ і нав'язав з Милорадовичкою розмову по французьки (якої я не розумів). Архикнязь дуже цікавився особою замаскованої Милорадовички, що говорила по французьки гарно паризьким діалектом, а відтак став говорити по німецьки та счудувався, що маска знала і сю мову. Він запитав Милорадовичку по німецьки: „Знаєш мене, гарна маско? — Чомуж не мала би тебе знати, відповіла Милорадовичка. Ти є прецінь Абсалюном з під Садової. Справжній Абсалюн повісився в часі утечі на дереві на своїм довгім волоссю, а ти тільки задраснув собі чоло (натяк на легкий стріл в голову, який дістав архикнязь в прусько-астрійській війні). (Милорадовичка в дотепі сказала, будьто він, утікаючи, задерся о гиляку). Архикнязь, обиджений цим дотепом, сказав: „Забувавеш, гарна маско! Подумай, що я маю до своєї диспозиції поліцію“. — Милорадовичка не наполохалася цих слів і відповіла: „Мішу тобі сказати, що я з Наполеоном проходжувалася на королівських балах, а коли йому сказала неприємне слово, він заодно умів мені дати розумну відповідь, що я, як жінка, мусіла мовчати. Скажи мені також якесь розумне слово...“ По цих словах архикнязь розгніваний відступив від нас, але велів слідити, хто під маскою криєся? — Ми пішли до буфету і засіли до перекуски. Небавом сів біля нас старий генерал, підслушував нашу українську розмову, якої не розумів і старався заговорити до Милорадовички. Але вона, зміркувавши наміри генерала, сказала йому прямо: „Ти хочеш дізнатися, хто я? Залиши це! До цього ти за старий. Йди радше спати. Щади твої старі кости!“ — Відтак по генералі нав'язався до нашого товари-

¹⁾ Мова тут про критику Сіроманця п. н. „Українофільство у звязку зо східною політикою Пруссії і обрусінем західного краю“. Правда 1872, чч. 3, 7, 8. ²⁾ Лист Навроцького позначив Бучинський ч. 508. ³⁾ Дані з життя Милорадовички взяв я із статті Д. Д.-к а: „Єлисавета Івановна з Скоропадських Милорадович“, друк. у „Хліборобській Україні“ рік 1924—25, сс. 284—8. ⁴⁾ У друкованім тексті „Споминів“ говориться про високого „достойника“, бо 1908 р. не можна було писати нічого неприємного про архикнязя. Ров'яваю анонім на основі рукописного примірника пок. Вахнянина. Розмови, ведені на масковому балю по німецьки, передаю в українській мові.

ства молодий, статний офіцер — гусарин в малярським костюмі. І цього відправила Милорадовичка коротко, кажучи: „Ти також цікавий довідатися, хто я? Сердечний нащадку Аттілі! Ти, один із тих, котрі вірять, що Господь в небі по малярськи розмовляє. Між тим це така мова, якою говориться тільки до коней“. — Маляр відв'язався також скоренько від нас, а ми, бачучи, що нас слідять, рівнож скоро забралися до виходу, сіли у свого візника та веліли везти себе у Пратер. Але за нами їхав безнастанно другий візник. Куди ми не скручували, він слідом гнався за нами. Тоді в розказу Милорадовички пустився наш візник опять у місто і гнав вже шалено, що лише коні встигли. Сим способом уйшли ми погоні і завернули в Baecker-gasse. Коли я відтак в 1869 році був уже учителем при польській гімназії Франціска Йосифа, загостила Милорадовичка до Львова, спитала у Славницького, завідача ставропигійської книгарні, про мою адресу і явилася в нашій хаті на Замарстинівській улиці. Я відвідав її відтак в готелі Європейським, де повнайомився з її стареньким чоловіком у темних окулярах, та, де ми опять обговорили справу засновання у Львові окремої друкарні¹⁾.

Р. 1870 зимою перебувала Милорадовичка знову у Відні, а в січні 1871 р. виїхала до недужого чоловіка²⁾. Невідомо, чи у Відні, чи у Львові зійшовся з нею Лавровський, і на його руки зложила вона дар для українських товариств на суму 200 гульденів. Про цей факт писав Вол. Навроцький 25. III 1872 року Мел. Бучинському:

„Коли уже бесіда про гроші, то скажу для відомости Вашої, що товариство „Лихвар“ (студентське) посідає уже тепер 580 зр. мастку (і 137 членів звичайних), не влічючи тих 50 р., котрі має дістати ще із слідуочної оказії: Певна „високопоставлена дама з Дрезна“ (вгадувати можна хочби й на королеву саксонську), передала на руки Лавровського 200 зр. для закупки деяких книжок руських, а особливе видань „Просвіти“, а решту до розділення після волі „Просвіти“. З тої отже суми (співачьке товариство) „Торбан“, „в зав'язці будучий“, як каже „Основа“, дістав 30 р., а „Лихвар“ має дістати 50. Згадана „високопоставлена“ дама, — звістна нам з давного пренумерована „Правди“, але не з імени, бо тогди вона відбирала „Правду“ під адресом липської якоїсь книгарні“³⁾.

В листі зазначив був зразу Навроцький, що під „високопоставленою дамою“ не треба розуміти Милорадовичку, одначе в другому листі з 17. VII. 1872 р. писав Навроцький, що був у Львові Гладкий, і оповідав про Милорадовичку, як вона „тішилась, що перший раз в життю дістала грошей, які на що дала, порядний рахунок“, а дійсно гроші, які зложила „якась незнайома дама з Дрезна для Просвіти“, походять від неї⁴⁾.

Згадати треба, що наприкінці 50-их років Милорадовичка часто перебувала в Полтаві, де зазнайомилася з гуртком українських патріотів, що на його чолі стояв Дмитро Пильчиков, колишній член Кирило-Методіївського брацтва. Вона пристала до української громади в Полтаві, до якої належали крім Д. Пильчикова ще Ол. Кониський, Василь і Петро Трунови, Грицько Григоренко, Василь Кулик, Кузьма Шохин, Гр. Гавриленко (полтавський міщанин—столяр), Ковальський, Сильвестрович та інші. Вона брала участь у всіх заходах громади на полі культурно-національним, а її господа була справжнім українським салоном у Полтаві. Її коштом видавано ріжні книжки для народу, багацько запомогала вона недільним школам, а деякі з них утримувала своїми грошми, належала до шкільної ради, покрила видатки „Народньої Бібліотеки“. Через те зазнавала Милорадовичка чимало прикrostів від губернатора Волкова і жандарського полковника Белова, котрі добилися того, що вже р. 1862 міністер Валуев позакривав недільні школи, в яких учено українською мовою, і заборонив театральні вистави. Скоро по тім почалися арешти й висилки полтавської громади. Вислано, між иншим, Кониського і Строніна.

Під впливом систематичного гніту на Україні з боку царської власти (закон Валуева з 1863 р.) почали придніпрянські Українці звертати чимраз більшу увагу на Галичину, де існували вільніші умови політичного

¹⁾ Ан. Вахнянин, „Спомини з життя“, сс. 94—7. ²⁾ Переписка М. Драгоманова з Мел. Бучинським, сс. 109 і 129. — Вол. Навроцький писав також Бучинському 28. I. 1872 р. (ч. 372), що Милорадовичка виїхала з Відня, але десь незадовго приїде. ³⁾ Цей лист Навроцького повначив Бучинський числом 401. ⁴⁾ Лист Навроцького дозначив Бучинський числом 459.

життя¹⁾. В самій Галичині, може й без впливу України, продумувано вже в р. 1869 над основанням культурної організації задля поширення наукової книжки. Про це писав Леонид Заклинський Бучинському 11. IX 1870 р:

„Велика гадка породилась торік, чи ще борше, книжки часто науки найліпших писателів порядком розсилати по наших людех. Се велика гадка! Наші люде заняті щоденно своїх работ кожний, і годі їм знати, що там вийшло, хоть певно кожний би з душі рад. А так би завели живушу школу і кожний в вольній хвилі може брати уділ в тім організі науковім, що працює на цілім світі. Ви вже десь доси далеко поступили; за те діло буде Вам велике спасибіг від цілого народу. Тим способом стануть вони і ліпшими громадянами“²⁾.

Думка, зроджена в Галичині, зустрілася з такою самою гадкою в Полтаві. На початку 70-х років, за почином Д. Пильчикова, повстала думка заложити у Львові спеціальне товариство, яке-б дбало за розвиток українського письменства, і володіючи власною друкарнею, давало-б змогу українським книжкам виходити в світ. Гроші на закупно такої друкарні—8000 рублів—дала Єлисавета Іванівна, і Д. Пильчиков сам одвіз їх до Львова в 1873 р. Статут товариства склали з доручення Єлисавети Іванівни М. Драгоманов і Д. Пильчиков³⁾.

Галицькі діячі хотіли дати товариству місцеву назву „Галич“⁴⁾, одначе переважила гадка діячів з України, які назвали його „Товариством ім. Шевченка“. Воно поставило собі метою, як стояло в § I його статуту: „вспомогати розвій малоруської словесности“, а для цього воно мало видавати своїм накладом книжки, часописи, літературні й наукові, піддержувати літературні й наукові видання, роздавати премії і т. и. За гроші, що пожертвувала Єлисавета Іванівна, закуплено друкарню, яка стала основою Товариства. Наприкінці 1873 р. галицьке намісництво затвердило статут, і „Товариство імени Шевченка“ почало існувати в формі тісно замкненої корпорації, з високою членською вкладкою (100 гульденів), щоб обережним добром членів охоронити його від сторонніх впливів. Р. 1892 переіменено його на „Наукове Товариство ім. Шевченка“. Зміни в статуті переводили спільно Ол. Барвінський, Ол. Кониський і Вол. Антонович. Першим головою обновленого Товариства був Ол. Барвінський, а р. 1896 обняв провід Мих. Серг. Грушевський з Києва, котрий протягом 20-ти літ праці в Товаристві видав поверх триста томів і коло сотки зшитків наукових творів та своїм величним трудом забезпечив українській мові право громадянства в науці. Якби не його праця велета, якби не його фундаментальна „Історія України“, то навряд чи можна було-б братися до засновання української Академії Наук. Факт, що у Львові була вже своя „невінчана і безтитульна“ академія наук, полекшив тільки основання Академії в серці України, в золотoverхім Києві. (*Велика овація на честь акад. Грушевського*).

Основання Тов. ім. Шевченка у Львові, його переімена в наукову інституцію і праця переведена у ньому спільними силами Галичини і України—це найкраща подія у житті усієї України, яка дала найвеличніше свідоцтво ваги єднання українських земель. Побіч великих імен наукових працівників Грушевського, Кониського, Франка та інших, почесна згадка належить полтавській громаді та її членові патріотці-громадянці, Єлисаветі Милорадовичці.

Годиться ще завважити, що в р. 1873 перебував у Львові Мих. Драгоманов, який широко описав свої враження в „Австро-руських споминах“ сс. 151—199, і тому при його побуті ширше не буду спинятися.

Я певен, що перечислення людей, які з України та Росії приїздили до Львова, чи до Відня і тут знайомилися з галицьким громадянством

¹⁾ Д. Д-ко, Єлисавета Ів. з Скоропадських Милорадович. Хліборобська Україна 1924—5, сс. 286—7. Тут старанно зібрано літературу про цю визначну громадянку.
²⁾ Тека Терлецького, сс. 80—1. ³⁾ Д. Д-ко, Ор. cit., с. 287. ⁴⁾ Переписка Мих. Драгоманова з М. Бучинським, с. 326.

та опісля переписувалися з ним—вийшло в моїй статті неповне, і що тут найдеться ще багато прогалин. З „Переписки Драгоманова з Бучинським“ бачимо, що у Львові та Відні перебували речники поступової думки Зибер і Сергій Подолінський (с. 84), близькі знайомі Бучинського; побіч них проживали у Відні Лобов, Чудновський (Одесець), Скибинський з Чернигова, Мандельштам з Київa — „усе люде хороші, ясна сторона медалю“, Львова, Горячківська, Рашевська (с. 299), Чернишів (с. 253); що з Відня переїздили через Львів Боровський (с. 149) і Коновалів з Одеси (с. 7); що перебували у Відні Кистяковські, потім вертали домів на Львів, а Юл. Медведський думав тоді про нав'язання університетських взаємин з Київом (с. 304); що у Відні приятелював Бучинський з Гулаком-Артемовським, музикою (с. 149); що там жили Протопопов з Київa і Болдяков з Одеси (с. 304), Рогович (с. 299) і Пармен Петрович Забела, скульптор (с. 158), та що у Львові зійшовся з тамошнім громадянством доцент одеського університету Андрій Петрович Пригара (с. 60), якого некролог помістила „Правда“ ч. 14 за 1875.

Було без сумніву тих людей ще більше, і за ними-б треба шукати в багатій переписці, порозкиданій по руках, а тільки почасті збереженій по архівах у Львові та Київі.

Рідше гостювали на Україні галицькі громадяни. На ферії 1871 р. поїхав туди бережанський учень, правник П року Рушицький, що його мати переселилася за кордон (на Волинь)¹⁾. Як здається, він пішов слідами матери. Раніше, р. 1867 виїздив Корнило Устиянович на Холмщину, малювати церкви,—запросив його туди князь Черкаський. Прибув він сюди здеклярованим русофілом, та вилчився небавом із своїх переконань і вернув до Галичини щирим Українцем²⁾. Удруге поїхав він на Україну, цим разом до Київa, в лютні 1872 р. разом із купцем Диметом³⁾, і як читаємо в листі В. Навроцького до Бучинського з 25. III 1872 р.—

„Устиянович був в Київі місяць близько, познакомився трохи з тамошніми відношеннями. Справа наша межі тамошною інтелігенцією не стоїть так эле, як нам на око здавалось. Звідам вишла ініціатива до видавання газети літературної;—поперта 200 чи 500-ма рублями (бо скількисть—велика тайна, о котрій тільки Бог, Устиянович і Сушкевич знають“⁴⁾.

В дійсності 27 квітня 1872 року почала наново виходити „Правда“, що добив її Куліш р. 1870.

Єднання Українців з Галичанами мало величезний вплив на долю галицької землі. При допомозі з України росла не тільки преса (1862—70 р.), але також громадське життя культурне і політичне. З дрібної жменьки студентів університету і гімназійних учеників, почала виростати громада, що бралася до праці над німецько-українськими словниками (Партицького і Желехівського), брала участь в урядовій комісії для виготовлення шкільних підручників, і складала їх при помочи вчених із України (Барвінський, Партицький), та оснувала „Просвіту“ р. 1868 (Вахнянин). Годі навіть дивуватися, що—як писав Навроцький Бучинському 12. IV 1869 р.—

„Політика взагалі зачинає стукати до наших дверей, ніби приготавляючи нас на той недалекий час, де наша партія, з виключно літературного поля перейде на політичні... Отже ту Delagarre визиває Русинів (aus dem Boden gestampft),—ту Йордан дописий від них хоче, ту „Dziennik Lwowski“ отверає їм łamy swego pisma, ба сими днями через емигранта-Поляка українського дісталисьмо пропозицію таких самих otwartych łamów w „Kraju“. Отже під такий час випадве нам добре подумати над нашою ціллю, чого ми хочем і як того досягнути можем“⁵⁾.

Тому й сьогодні, у свято української пісні, нехай думка про дальше наше єднання присвічує нам у нашій праці. Нехай поширюються наші взаємини, бо у них наша сила і краще прийдешне!

¹⁾ М. Бучинського з 31. X. 1871. (ч. 331). ²⁾ К. Устиянович, М. Раевській... сс. 22 і д. ³⁾ Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським, с. 109. ⁴⁾ Лист Навроцького позначив Бучинський числом 401. ⁵⁾ Тека Терлецького, с. 57.

Початки нового українського письменства в Галичині.

Звичайно зв'язуємо відродження нашого нового письменства в Галичині з появою в світ „Русалки Дністрової“ Маркіяна Шашкевича 1837 р., в десятиліття появи першого збірника пісень Михайла Максимовича. В історії нашого письменства характеризують появу Маркіяна Шашкевича, як ефемерну появу, що безнадійно, без підготовки, заблисла на темному обрії українського життя I полов. XIX стол., що як скоро з'явилася, так скоро й згасла, довгі літа не полишаючи після себе тривких наслідків. Таке освітлення появи Маркіяна Шашкевича на галицькому ґрунті подекуди замало має підстав. Глибше і точніше переглянувши усі суспільно-національні обставини кінця XVIII і першої половини XIX століття тої частини українського народу, що заселює Східню Галичину, ми переконаємося, що відродження духа почалося там раніш, а саме вже в четвертій четвертині XVIII ст., себто з часу прилучення цієї землі до австрійської монархії по першому розборі старої Польщі 1772 р. Перехід від польської анархії під австрійське бюрократичне панування відбився подекуди корисно на українським населенні Східньої Галичини. Полекшення панщизняних тягарів, урядовий помір землі і забезпечення земельної власности, заснування сільських і вищих шкіл із „руською“ мовою навчання, заведення правильнішого судівництва й громадських шпихлірів — усе це були важні культурні здобутки, що наділили їх галицько-українській людності австрійські монархи. А споміж тих монархів визначився особливо цісар Йосиф II, як на ті часи доволі ліберальний монарх, що переводив свої відомі релігійні і політичні суспільні реформи в дусі освіченого абсолютизму.

Але ні культурні добродійства, чинені селянам, ані вищі школи, основувані для духовенства (от як Barbareum у Відні і генеральна духовна семинарія у Львові) не були в силі витворити у тодішніх Русинів національне обличчя. Недолугий темний мужик, недобитки збіднілого міщанства і малоосвічені українські духовні — аж ніяк не могли злитися в одну цілість. Адже вже між панщизняним селянином та свобідним хоч бідним міщанином була тоді глибока соціальна прирва; міщанин Русин погорджував своїм братом — панським підданим селянином, а над ними обома стояв священник-уніят, що своєю культурою належав цілком до польської нації: в домі уніятського духовного всевладно панували польсько-шляхетські звичаї, польська мова, а навіть подекуди і польська ноша. Як характеристична риса польско-шляхетської ноші уніятських духовних з того часу були так-звані польські шляхетські чоботи з високими халявами, які уніятські духовні ще донедавна носили, вважаючи їх немовби за особливу станову і традиційну святощ українського духовенства! Шей сьогодні є в Галичині священники, і то так званого твердішого загарту, що за ніякі в світі гроші не назули-б на ноги иншого взуття. Щойно недавно уніятські духовні посміли замість польсько-шляхетських чобіт назувати на ноги черевики!

Вище від мужика, міщанина та уніятського пароха стояло чорне духовенство, манахи Василіяни, з яких багато здобувало собі освіту по заграничних богословських латинських школах. Вони вели після скасування ордена Єзуїтів середні школи та конвікти для дітей польської шляхти розуміється по польськи, і самі себе почували Поляками. З українським народом в'язала їх тільки віра та обряд.

Легко зрозуміти, що замальгамування таких чотирьох елементів в одне ціле не було можливе ні під кінець XVIII в., ні на початку XIX. Сільській і міщанській верстві треба було освіти, духовні від пароха і манаха аж до церковних ієрархічних верхів мусили основно перетворити свій світогляд, якщо мали-б і могли-б з'єднатися зі своїм народом та працювати серед нього і задля нього на культурно-соціальному полі.

Та все-таки деякі проблиски даються вже й тоді запримитити. Але Наполеонові війни, особливо його похід на Москву 1812 р. відбився негативно на цьому повільному розвитку зростання національної свідомості, який почався був у Галичині. Бо ніяка війна не сприяє спокійній культурній праці. Зате безпосередня зустріч тих Галичан, що служили в австрійській армії, із Французами за австро-французьких воєн, так-би сказати заквасила бистріші голови споміж Галичан відомими кличами французької революції про свободу, рівність і братерство, а найкращим виложником цього ферменту є величезна участь нашого молодого покоління у польському товаристві „Stowarzyszenie przyjaciół ludu“, яке свої суто-національні, партикулярні поривання маскувало свободолюбними і модними на той час демократичними книгами, щоб таким чином притягнути до себе як-найбільшу кількість молодих інтелігентних Русинів.

І це їм таки вдавалося. В нашій духовній семінарії у Львові був серед богословів окремих відділ згаданого Stowarzyszenia у 30-х роках минулого століття, дарма що там уже від 1831 р. естнував наш патріотичний Маркіянів гурток.

Та раз пробуджений дух робив свою культурну роботу—справді поволі, але нестримно. Мимо згаданої прирви, яка була між світоглядом простого люду та його самотнім інтелігентним представником, шляхетсько-польським консервативним духовенством, що не любило хлопа і його мову уважало за грубу та просту, мимо їх розбіжних політичних а ще більше соціальних інтересів, кладуться в 30-х роках саме у тих мурах духовної семінарії, де виховувалося молоде покоління уніятського духовенства, основи під відродження нації. Син уніятського духівника, Маркіян Шашкевич, разом з кількома молодими товаришами, так само синами українських парохів, був тим, що мав надолужити прогріхи своїх братів проти власного народу.

Годі мені тут пригадувати ті важні моменти, які на переломі двох минулих віків впливали на розбуркання національної свідомості, бо вони аж надто відомі. Романтизм у поезії, могутнє розбудження етнографічного інтересу особливо серед слов'янських народів (Сербів, Чехів, Українців, Поляків і Росіян), а разом з тим історіографія та перші початки студій над рідною мовою викликали по справедливому осуді М. Драгоманова окрім духової розради і наукового інтересу щеї політичні й національні симпатії до підневолених народностей і дали початок величому і досі ще не цілком довершеному національному рухові слов'янських народів.

Та досі не звернено достатньої уваги ще на оден великий вплив на розбудження національної свідомості, котрий ішов за тих часів від масонів. Масони, бажаючи собі приєднати як-найбільше світлих людей для своєї могутньої організації, підняли принадний клич оборони культурних,

політичних і соціальних інтересів кожної нації, а надто поневоленої його верстви. Масонські ідеї гуманності тягнуться червоною ниткою у відомій легенькій, подекуди гумористичній Оді до кн. Куракіна Ів. Котляревського. Новіші досліди над тим масонським рухом у Галичині доказують, що деякі визначні особи спосеред тодішніх галицьких Русинів, навіть духовні, належали до масонів, а між іншими відомий історик Денис Зубрицький, що перший з Галичан листувався так живо з М. Максимовичем.

Усі згадані моменти були-б без сумніву прискорили хвилю національного відродження галицької галузі української нації, коли-б не згадана політична пропаганда польської демократії серед нашої молоді. А все-таки живе українське слово таки перемогло; воно стало чародійною паличкою щоб будити галицького брата із довгого мертвецького сну. Збірники українських пісень Цертелева, Максимовича, Срезневського, Малоросійська граматика Павловського, Енеїда Котляревського, Ластівка Гребінки, а вкінці й Квітчині повісті дісталися до Галичини і мали там незвичайно добрий вплив. У збірниках пісень знайшла спольщена галицька українська молодь не тільки історію рідного краю в поетичній формі, але й багатство та високий розвиток тієї мужицької мови, котра відчуженому від мужика письменному Русинові видавалася такою необте-саною та грубою. Українські думи показали також молодим Галичанам, хто був, як висловивсь Вагилевич, тим „понужателем“ із народа побратимного, який „томив гірш Татар“ їх рідній нарід. А компендії української і галицької історії от як Енгеля, Гоппе, Бантиша-Каменського, довершили й доповнили те, чого не було в думках. Тоді вони пізнали, що в польському демократичному „Stowarzyszeniu przyjaciół ludu“ працюють вони тільки для нащадків тих „понужателів“ свого рідного народу.

Отже пробудження національної свідомости саме під виключним майже впливом живого слова української пісні й історії дало нам бажані наслідки. 1836 р. на одному зібранні найвищої ради цього польського товариства прийшла під нараду скарга від руських богословів прийнятих у його члени, з приводу того, що при названні стоваришення не звернено на руський нарід ніякої уваги. Оця скарга викликала на зібранні найвищої ради цілком несподівану, великанську констернацію.

Було це за рік перед появою на світ „Русалки Дністрової“ Маркіяна Шашкевича. Опісля вже прийшло скоро у духовній семінарії до утворення руської, або як її „понужателі“ нашого народу злобно прозивали— „московської партії“.

Балакати про тодішню діяльність Маркіяна Шашкевича та його гуртка мені сьогодні нема чого, ця справа вже аж надто добре відома, а хто-б хотів спокуситися на поглиблення її, той мусив-би це вчинити в окремому докладі.

Я тільки пригадаю, що М. Шашкевич, противно до деяких сучасних а то й пізніших наших галицьких письменників, добирав актуальні теми до своїх поетичних патріотичних творів, а й його невеличкі наукові спроби були обчислені на пропаганду й поглиблення національного освідомлювання. Задля народньої освіти зложив він Букваря, що діждався двох видань.

Мова його творів чисто народня, і цією-ж таки мовою казав він і церковні проповіді своїм парахвіянам.

Та невмолима доля забрала його галицьким Русинам занадто передчасно. Він помер на 32 році життя, полишивши за собою зовсім небагату поетичну спадщину і декілька уривків наукових спроб. Його ідея не вспіла затвердитися; з його смертю не стало для цієї ідеї живого речника, а два його найкращі товариші Головацький і Вагилевич спроне-

вірилися небавом свому народові: оден пішов Москалям служити, а другий Полякам.

Для повноти образу слід-би згадати, що поза скромним іще того часу осередком українського життя, духовною семинарією у Львові, проявлялося те духове життя й поза Львовом. Ще в 1820 р. казав у Відні священник Паславський, сотрутник при церкві св. Варвари, проповіді своїм греко-католицьким вірним по українськи, і гуртував у своєму домі не тільки руську громаду, а й визначних Чехів, Сербів, Хорватів, Поляків і Словінців. Бували у нього такі передові мужі тодішнього слов'янського світа, як Копітар, Вук Караджич і Колляр.

Поза етнографічними надбаннями Маркіяна Шашкевича, Вагилевича, Головацького, згадати ще годиться за приповідки Степ. Петрушевича, зібрані коло 1832 р. в Добрянах коло Стрия, та приповідки Ів. Мінчакевича з 30-х років (переховуються вони в Народнім Домі у Львові). Цєю багатю збіркою користувався свого часу Висоцький у Петрограді.

Наслідки етнографування відбилися в першій лінії на змісті й фізіономії творів молодих галицьких поетів: їхні твори — це наче відбиття народніх пісень, як це наочно помічаємо в поезіях, виданих у „Русалці Дністровій“, „Віку“ і в поезіях Моха „Мотиль“ (1841). У наслідок цього першого заглядання в духову скарбницю простого люду почали збирати й використовувати їх та шей легенди: згаданий уже Ст. Петрушевич, парох Добрян що коло Стрия, складає в 30-х роках „Людську повістку о св. Петрі“, та первописну оперу: „Муж старий, жінка молода, домовая забавка в одном дійстві с громадських повісток уложена“. Однак це такі перерібка Москала-Чарівника.

З яким дужим розмахом бралися тодішні наші перші письменники до праці не тільки на ділянці красивого письменства, а й наукового, — на це вказав я вже в згадці про Маркіяна Шашкевича. Та ще краще видимо це в діяльності І. Вагилевича, що йому доля дозволила довше трудитися, — шкода тільки, що не весь час для своїх. Отож Ів. Вагилевич є етнографом, бо пише про Гуцулів, Бойків, Гайдамаків, Лемків, Судомирян; він таки і археолог, бо розкопує могили, пише про гадані рештки рунічних письмен в Урічі, про ушовби в Розгірчі, дупла в Поляниці і Степиці; він і історик, бо збирає історичні матеріали і пише про монастир у Манявському Скиті; він демонолог, бо пише про „звїздословіє“ Слов'ян, а особливо Русинів, про свято Коляди, і працює над слов'янською демонологією; він естетик, бо збирає матеріали до слов'янської архітектоніки і пише про слов'янську символіку. Відомі шей його філологічні праці: Граматика руської мови, видана по польськи (1835 р.); він ладить словника і велику статтю про „южноруську“ мову.

З раніших граматик Галичан пригадаю тут граматику О. Левицького 1834 р. та О. Лозинського 1839 р.

За перших початків 40-х років складає Келестин Скоморівський просторий словник руського язика, а Мих. Петрушевич, парох у Верчанах а згодом у Печеніжині, складає коло 1845 р. короткий Словар Руський (2 випуски з нього надруковано в Коломиї 1864 р.). Рукопис переховувався довгі часи у пароха Е. Петрушевича в Буську.

А з перекладів з чужих літератур треба згадати насамперед за Шашкевичеві переклади сербських пісень та частини Краледворського рукопису, шей за такі самі переклади Вагилевича.

З святого письма перекладав євангелії Маркіян Шашкевич. Йому належить також один з перших перекладів Слова о полку Ігоревім на живу мову.

Пробують перекладати й класичних поетів, грецьких і латинських: якийсь Кошевич переклав Гомерову Іліяду, а священник Осип Шухевич переклав

цілком справно шей доброю мовою Вергілієві Пісні про Хліборобство і його-ж таки першу еклогу та кілька німецьких поезій. Ці переклади видав щойно 1882 р. у Львові його син Володимир під заголовком: Переводи і наслідування Осипа Шухевича.

Та на жаль, цьому досить великому розбудженню духа, що знайшов собі живий вираз у зазначених початках галицько-українського письменства, стала на перешкоді тодішня цензура, і то цензура не чужа, а таки своя, питома, домашня. Добре нам відомо, що крилошанин Бенедикт Левицький, професор богослов'я на Львівському університеті і тодішній урядовий цензор для руських книжок, не допустив до друку ні Маркіянової „Зорі“, ані „Русалки Дністрової“.

1836 р. митрополит Мих. Левицький сконфіскував цілком лояльну оду Антона Могильницького до архикнязя Франца Карла і сховав цілий наклад у своїй хаті тільки за те, що надруковано її гражданкою, а не кирилицею.

Той самий митрополит, зі своїх переконань і почувань Поляк, переслідував тодішніх наших молодих письменників-богословів, відмовляючи їм висвячення, *iura stolae*, і віддаючи їх під тайний поліційний нагляд. Вагилевича не висвятив тому, *quod fovere videtur nexum cum scriptoribus russicis*.

А вже строгість його та цензора, В. Левицького, в уділюванні дозволу надрукувати яку-небудь руську книжку, доходила инколи до смішного: народньою мовою перекладену німецьку біблійну історію Штапера не дозволено друкувати, доки її в консисторії не перепсували на церковне язичіє; те саме сталося з перекладеним із німецької мови підручником для сільських шкіл. Не дісталася до друку розправа Лямартина: „Обов'язках духовного стану“, перекладена вже з польського перекладу, надрукованого в Галичині; далі розвідка про те як Слов'яни вираховують великодні свята (з нім.), біблійна історія (з нім.), методика (з нім.), переклад Міцкевичового Конрада Валленрода, переклади з Анакреона і Карпінського, Руська Ортографія О. Левицького, його-ж таки Другий лист о руській літературі, Історія Галичини, Історія руської єрархії Гарасевича, Руська Граматика Лозинського, і багато ще інших книжок. Не дано також дозволу видавати Бібліотеку бесід духовних Йос. Левицького (1842). А коли 1845 р. правительство дало дозвіл, митрополит таки заборонив священикам передплачувати її.

Якщо митрополит Левицький хотів такою жорстокою цензурою вбити духа й задушити молоденьку галицько-руську літературу, то треба йому признати, що таки дійшов своєї цілі. В духовній львівській семінарії, що в її мурах почалося відродження нашого духа і письменства, де ще так недавно жив і трудився М. Шашкевич із товаришами, запанувала мертвота й апатія. Кожду вищу думку, сміливішу, вбивали там підозрінням та переслідуванням. Тож людська думка почала звертатись до справ плитких: жартів, пустих демонстрацій і забав, а більш талановиті споміж богословів писали при таких нагодах по польськи або по руськи латинськими буквами пусті орації й стихи. Порівняймо на жаль приміром патріотичні поезії М. Шашкевича, або його величні псалми — ось із такими нісенітницями, як „*Mowa Zydowska Starozakonnego Rabina nowoobranego Haima w czasie ostatnich zapust, miana przez Naumowicza samego Rabina przy installacyi na ową rusadę*“, або з одою „*Do moi Tabakierky yly stych Welmoznemu Panu Bazyłomu de Bilinskomu petomcowy III roku, jako najzasłużenszomu i perwszomu Nosożywciu wid Kolegiw jeho poswiaszczeny, deklamowanyj czerez Stefana Floriańskoho petomcia III r., sławnoho tabacznuka, obojczykiw majstra i perwszoho szmatiaru na den 1. Maja 1847 r.*“ — Псалми Русланові та ода до табакерки! З одного боку проблиски глибоко ідейної поезії, з другого — сміх блазня, що для нього ідеал — табак!

1848 рік, оцей рік весни народів, застав семинарійну молодь знову цілком спольщено. То була заслуга митрополита Левицького.

Отож тепер ми легко зрозуміємо жаль—розпуку Я. Головацького, що так пише 1846 р.: „Нема надії на ліпшу будучність, неуправлене поле р. літератури й науки стоїть пусто й понуро, і мрачно лежать на нім чорні хмари“. А Маркіянів товариш, Мих. Казанович, згадуючи часи „Русалки Дністрової“ і самого Маркіяна, пише:

„Но коли невинну Русь твою зачали самі Русини поругати й переслідувати, відтоді я попав в тугу і мої чувства закрилися в боліснім серці, віддалений від тебе зістав я без потіхи, без роду, без друга! Чувства любви к твоїй донецькій горіли довго в серці огнем неугасаємим, а гробне мовчання осіло на устах спалених! Все замовкло, надії наші уснули — і ти невіджалуваний загас!“ („Зоря“ 1880).

І сумно-пресумно заспівав тоді М. Устиянович пісню безнадійности:

Невісто мила, печальна мати,
Ой лиши з руська дитинці співати!
Бо руська думка — сумний хрест на гробі,
А руська мова — сором на подобі,
А руське серце — туга степовая,
А руська доля — сирота німая!

Такий сумний стан занепаду тривав аж до шістдесятих років минулого століття, коли після смерти Шевченка його твори стали більш відомі в Галичині і спричинилися до відродження тої течії в письменстві, що початок їй дав у Галичині М. Шашкевич.

Подати характеристику перших друкованих українських творів на переломі XVIII і XIX століття та з першої половини XIX стол. — це річ цілком не важна. Окрім творів М. Шашкевича та його гуртка, все инше не було ні змістом ні формою цінне. Теми до творів — панегіриків і поем добирали такі, що були для нашого народу чужі і цілком не актуальні (Лисикевич складає поему про повідь Дунаю в далекому мадярському Будапешті „Воззр'яніє страшилища“ таким страховинним складом і мовою, що ціла його поема і змістом і формою то якесь дивовижне страшило, а підручники філософії й теології, понайбільше переклади з німецької мови, що зладили їх професори studii rutheni, написано мішаниною мови церковно-російської з домішкою деяких народніх галицьких слів, за які автор просить у читача прощення).

За корифеїв тодішнього вбогого письменства галицького були самі духовні особи, з яких одні мали про літературну мову ще погляди наших письменників XII й XIII стол., що тільки церковній мові личить бути літературною мовою, а инші намагались писати по російськи. З того виходила звісно страшна язикова мішанина, — така мова, що нею не говорив ані писав ніякий слов'янський нарід.

За 13 літ після смерти М. Шашкевича а за п'ять літ перед смертю Шевченка 1856 року родиться в підгірському селі на галицькому загумінку в хаті коваля-селянина русявий хлопчик, Іван. Це геній галицької України, це Іван Франко, поет „Каменярів“, що ломлять гранітну скалу, щоб своїми кістяками встелити шлях до щастя прийдешнім поколінням; це заступник усіх тих, хто працює „в поті чола“, це Мойсей, визвольник цього народу з чужої неволі, це преславний співець вселюдських ідей, слава й гордість соборної України без меж і кордонів.

Складаючи цю доповідь користувався я теорією укр. літератури проф. Омеляна Огоновського, Івана Франка, С. Єфремова, а зокрема нарисом Заневича (Остапа Терлецького) в „Житті й Слові“ 1893: „Літературні стремління галицьких Русинів від 1772 р.“, вкінці усною доповіддю про масонів на Україні та в Галичині наприкінці XVIII ст. і на початку XIX, яку виголосив др. Василь Щурат зі Львова.

Українська народня пісня на переломі XVII—XVIII вв.

Присвячено пам'яті Михайла Максимовича.

1. Видання текстів по записам пісенним XVI—XVIII вв.

Михайло Максимович даючи почин до збирання українських народніх пісень, їх порядкування й систематизації, звернув головну увагу на усну традицію, яку треба було чим скорше закріпити записами, щоб ратувати пісні від забуття. За приводом і показом Максимовича розвивається загарлива праця в цьому напрямі, а в наслідок її з'являються знамениті збірники П. Лукашевича, А. Метлинського, П. Куліша, М. Костомарова та ин. і вичерпні многотомові видання Я. Головацького, П. Чубинського, Б. Грінченка, що стараються обхопити цілість пісенної традиції; з'являються видання поодиноких груп, як І. Рудченка—чумацькі пісні, В. Антоновича й М. Драгоманова—історичні пісні; видання, що вичерпують пісенні засоби одного села чи одної околиці, напр. Я. Новицького—пісні з Катеринославщини, І. Колесси—пісні з с. Ходович; врешті корпуси поодиноких галузів народньої поезії—коломиїюк, колядок, гаївок, весільних пісень, які здебільшого впорядкував пок. В. Гнатюк.

М. Максимович дав імпульс також до записування мелодій укр. народніх пісень, видавши 1834 р. невеличку збірку—25 мелодій на голос із фортеп'яновим супроводом укладу Аляб'єва. З того малого почину виростає пізніше українська музична етнографія, що буйно розвивається особливо після виступу М. Лисенка з його збірником українських народніх пісень 1869 р.

Коли-ж таким способом вичерпувано й закріплювано записами пісенні засоби по усній традиції, довгий час зіставалося закритим і невикористаним друге джерело для пізнавання пісенної творчості українського народу за минулі віки—це давні записи українських народніх пісень, розкидані в рукописних збірниках, співаниках і стародруках, українських, польських і руських з XVII—XVIII вв. Майже до самого кінця XIX в. такі давні записи, добувані з архівних матеріалів, видавано лише спорадично.

Один з перших Маркіян Шашкевич, одуховлений збірниками Максимовича й Цертелєва, шукає народніх пісень по старих рукописах, і в своїй „Русалці Дністровій“ з 1837 року видає пісню із збірника початку XVIII в. про те як здобули козаки Варну. Потім можна вказати на старовинний текст пісні про воеводу Штефана, що вперше видав В. Ковальський у віденському „Отечественному Сборнику“ 1856 р. № 41—42 з чеської граматики Благослава (її видали І. Граділь і Й. Іречек 1857 р.) та що його коментував А. Потебня в окремій розвідці 1877 р.¹⁾

В 1876 р. Антонович і Драгоманов у другому томі „Историч пѣсенъ мѣр. народа“ містять також сучасні вірші й пісні про Хмельниччину і таким способом звертають увагу на ті зв'язки, що сполучують народні

¹⁾ „Малорусская народная пѣсня по списку XVI в.“, Воронеж 1877.

пісні й думи про Хмельниччину з сучасною віршовою й пісенною літературою. Потім про вірші й пісні середньої доби починають з'являтися розкинені відомості в „Київській Старині“ від 1882 р. Сюди належать напр. статті И. Неймана, Науменка, Янчука, та ин. Велику вагу студій у цьому напрямі зрозумів П. Житецький, що в своїх цінних „Мысляхъ о народныхъ малорусскихъ думахъ“ з 1893 р. старається роз'яснити відношення й зв'язки між віршовою літературою XVII—XVIII вв. та народною творчістю.

Присвячувано увагу старій українській вірші й пісні також у галицькому „Життю й Слові“ з 1894 р., здебільшого в статтях І. Франка й М. Драгоманова.

Та переломове значення для видавання й досліджування давніх текстів пісенних має щойно праця проф. М. Грушевського, що в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“ тт. XV і XVII з 1897 р. видає дуже цінний співаник за рукописом початку XVIII в. і підчеркує потребу пильніших дослідів над анонімною віршовою й пісенною літературою XVII—XVIII вв., підносячи велике її значення для зрозуміння й освітлення духового життя тої доби та історії народної пісні.

Відтоді в Записках та інших виданнях НТШ, що майже 20 літ були під кермою проф. М. Грушевського, почали з'являтися цінні матеріали й статті з цього обсягу¹⁾; насамперед Франкова праця „Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв.“ з р. 1900, де між иншим описано два старі угороруські співаники з XVIII в. і оден галицький (Калуський) з другої половини XVIII в. (Записки НТШ, XXXVII—XXXVIII).

Майже одночасно починає проф. В. Перетц свою загарливу працю над добуванням із архівних матеріалів і досліджуванням пам'ятників давньої пісенної й віршової літератури, видаючи „Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв.“ (Извѣстія Отд. р. яз. и слов. Ак. Наукъ 1899, т. IV, кн. 3 і 4). У 1900 р. видає проф. Перетц перший том своїх пребагатих „Историко-литературныхъ изслѣдованій и матеріаловъ“ у двох частинах, подаючи відомості про українські вірші й пісні в польських і руських збірниках та пісенниках головно з XVIII в., та докладні описи кількох збірників разом із текстами. В 1901 р. у праці „Замѣтки и матеріали для історії пѣсни въ Россіи“ (Извѣстія Отд. р. яз. и слова А. Н., т. VI, кн. 2) подає проф. Перетц опис і деякі виїмки співаника езуїта Домініка Руданицького з початку XVIII в.

Дуже цінний матеріал подає проф. Перетц у своїй праці „Новыя данныя для історії старинной украинской лирики“ (Извѣстія Отд. р. яз. и сл. А. Н. 1907 т. XII, кн. I). де між иншим описує два співаники: оден з кінця XVII або початку XVIII в., а другий з середини XVIII в., що містить чимало укр. народніх пісень. У своїх дослідах, опертих на такому багатому матеріалі, проф. В. Перетц звертає увагу на польські впливи в історії українського віршування, та намагається з'ясувати взаїмне відношення межи народною творчістю й літературою XVII—XVIII вв., підчеркуючи великий вплив віршів на формування народніх пісень. Грунтовні видання й праці проф. В. Перетца розбуджують ще більше заїнтересованія старинними записами народніх пісень і співаниками. Протягом першого десятиліття XIX в. з'являються дуже цінні причинки до матеріалів з цього обсягу.

В 1905 р. видає Е. Карський „Три малорусскія пѣсни изъ польскаго сборника XVII в.“ (Рус. Филологич. Вѣстникъ № 4).

¹⁾ Перечисляємо самі тільки ті видання, що містять укр. народні пісні по записам XVII—XVIII вв., та описи збірників з народніми піснями.

В 1906 р. др. В. Щурат видає дві старовинні пісні: „З неваної польської рукописи XVII в.“ (Записки НТШ, т. LXXIV). В 1909 р. В. Гнатюк описує „Угроруський співаник Ів. Гряделевича“ з початку XIX в. і „Хоценьський співаник Левицьких“ з останньої чвертини XVIII в. (Записки НТШ, тт. LXXXVIII і XCІ), видаючи й поміщені там тексти народніх пісень. Одночасно видає проф. Юл. Яворський у Києві „Два замѣчательныхъ карпато-русскихъ сборника“—один з початку¹⁾, другий з половини XVIII в.: в обох містяться записи укр. народніх пісень.

На українські народні пісні, вміщені в давніх польських рукописах, стародруках і співаниках, звернув пильну увагу також проф. А. Брікнер у своїй праці „Pieśni polsko-ruskie“ (Pamiętnik Literacki 1911, кн. II—IV) та в її доповненні „Pieśni ruskie“ (Р. L. 1913, II), видаючи чималу частину укр. народніх пісень із збірника бібліотеки Чарторийських № 2337 з кінця XVII в. та 5 дуже цінних текстів укр. пісень з друку кінця XVII в. „Pieśna u wesola Uciecha“.

Для видавання пісенного матеріалу по давнім рукописам найбільше заслужився в останніх 15 роках Михайло Возняк, що в праці „З культурного життя України XVII—XVIII вв.“ (Записки НТШ, 1912, тт. CVIII і CIX) описав між иншим співаник Пашковського з 1742 р., подаючи цінну збірку вміщених там народніх пісень, а відтак в „Українсько-Руськім Архиві“ з 1913, т. IX, видав українські пісні збірника бібліотеки Чарторийських № 2337 по рукопису кінця XVII в., що на нього вказав проф. Брікнер 1911 р.: це дійсно найбагатша досі збірка укр. народніх пісень із такого старого запису, що має неоціненну вартість для історії укр. народньої пісні. Після кількालітньої перерви й застою наслідком світової війни той самий невтомний дослідник видає в 1922 р. „Два співаники половини й третьої чвертини XVIII в.“, а саме Вагановського з 1750 і Шелестинського з 1760 р.—що подають значну й дуже цінну збірку народніх пісень (Записки НТШ, т. CXXXIII). Потім у Записках НТШ з 1927 р. т. CXLVI помістив М. Возняк опис збірника Кондрацького з 1693 р., в якому знайшов крім кількох народніх пісень шей думу про козаканетягу по запису з кінця XVII в.; ця знахідка має першорядне значення для освітлення історії речитативних форм в укр. народній поезії.

Повоєнними роками видав шей Юл. Яворський „Новыя данныя для історії народной пѣсни и вирши“ (I—XII, Львів 1921; XIII—XIX, Львів 1922), у яких подає пісенний матеріал із кількох співаників першої половини XVIII в. (співаник із Тилича на Лемківщині з першої половини XVIII в., спів. музею Петрушевича з початку й половини XVIII в., спів. Дам. Левицького з 1739—1740 рр.).

З того короткого перегляду бачимо, що в останні три десятки літ, які минули відколи проф. М. Грушевський видав співаника з початку XVIII в., знайдено й видано цілий ряд цінних збірок і давніх записів укр. народніх пісень із XVII—XVIII вв. та величезний засіб сучасних віршів і пісень літературного походження, що відкривають велике багатство переважно анонімної віршової й пісенної творчости середньої доби й дають змогу розглянути взаємне відношення вірші й народньої пісні. Цих 30 років принесло також цілий ряд наукових дослідів над зібраним матеріалом, а з них ми згадаємо тут лише найважливіші: праці акад. В. Перетца, та „Студії над українськими народніми піснями“ Ів. Франка (1913 р.). Останніми роками студії з цього обсягу збагатилися на незвичайно знамениту „Історію української літератури“ акад. М. С. Грушевського (т. I, 1923;

¹⁾ З цього збірника видав М. Шашкевич у „Русалці Дн.“ пісню про те як здобули козаки Варну.

т. IV „Устна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII—XVII“, 1925), що вперше пролив світло на найдавніші фази в розвитку укр. народної поезії та попробував відзначити її найдавніші верстви, користуючися при цьому широким порівняним матеріалом і підбиваючи підсумки дотеперішнім досліддам у цьому напрямі: це перший науковий огляд української народної поезії, що має охопити її цілість і що освітлює історичний її розвиток, даючи тривку основу для дальших дослідів з цієї галузи.

2. Ритмічний склад українських народних пісень XVI—XVIII вв.

У народній пісні, як відомо, мелодія першої строфи творить неначе рамці або постійну форму, в яку відливаються всі дальші строфи й вірші однієї пісні, даючи, так-би сказати, автоматично однаковий ритмічний взірць тексту. Поділ мелодії на фрази та ритмічні рядки й мотиви відбувається в підходячому тексті поділом на вірші й силабічні групи. Павзи, т. зв. мертві інтервали, ба навіть тактові крисочки, що розмежовують фрази й ритмічні мотиви мелодії, сходяться правильно з цезурами та з розділовими знаками межі віршами та їх частинами. Протяжні ноти й ритмічні наголоси мелодії, що звичайно з'являються наприкінці ритмічних рядків, притягають до себе наголоси тексту й спричинюють їх черговання й римовання віршів та їх частин.

Від числа ритмічних вартостей у ритмічних мотивах і рядках залежить число складів у відповідних віршах і їх частинах, силабічних групах. Таким способом повстає дуже правильна силабічна або складочислова будова укр. народних пісень, хоча складочислення це тільки зверхній прояв

¹⁾ Називаючи співаники й збірники, на які найчастіше треба нам покликатись, будемо вживати ось якись скорочень:

1. Співаник бібл. Чарторийських з кінця XVII в. (М. Возняк, Українсько-руський Архів IX, Льв. 1913) Возн. Арх.
2. Спів. Кондрацького — з кінця XVII в. — (Возняк, Записки НТШ, CXLVI, 1927) Возн. Зап. 146.
3. Спів. Дом. Рудницького — з початку XVIII віка (В. Перетц, Записки и матеріали до історії п'єсни в'є Россіи. Изв'єстія Отд. рус. яз. и слов. Ак. Наук'є, 1901, т. VI, кн. 2) Пер. Изв.
4. Спів. Ягольницького — з початку XVIII в. (М. Грушевський, Записки НТШ, 1897, XV) Груш. Зап. 15.
5. Спів. бібл. „Син'ю дальнаго училища церк. п'єнія“ в Москві з кінця XVII або самого початку XVIII в. Спів. Тверского музея № 152. — з середини XVIII в. (В. Перетц, Новыя данныя для історії стар. укр. лирики, ч. II і IV, 1907) Пер. Нов. дан. II, IV.
6. „Два зам'ятательныхъ Карпато-русскихъ сборника XVIII-го в.“ (Рукоп. № 20 з початку XVIII в., рукоп. № 21 з першої четвєртини XVIII в.) — Ю. Яворський, Київ 1909 Явор. Два сбор. А. Б.
7. а) Спів. Музею Петрушевича № 254 — початку й половини XVIII в. б) Спів. з Тилича — з першої половини XVIII в., в) Спів. Левицького з 1789—1740 р. (Ю. Яворський, Новыя данныя для історії старинной малорус. п'єсни и вирши, I—XII, Льв. 1921; XIII—XIX, Льв. 1922) Яворс. Нов. дан. I—XIX.
8. Спів. Пашковського — з 1742 р. (Возняк, З культурного життя України XVII—XVIII вв., Записки НТШ, 1912, CIX) Возн. Зап. 109.
9. Спів. Вагановського з 1750 р. (Возняк, Два співаники половини й третьої четвєртини XVIII в. Записки НТШ, 1922, CXXXIII) } Возн. Зап. 133 { В. III.
Спів. Шелестинського з 1760 р. — Ibid. }

складної ритмічної системи. Ритмічна будова словесної строфи цілком залежить від пісенної мелодії; і хочби скільки строф не було в пісні, всі вони перейшовши через одну мелодію, виявлятимуть однакою схему ритмічну, бо правильне складочислення виходить тут автоматично. Оттимто текст пісні, навіть відірваний від мелодії, виявляє поділ на силабічні групи й докладно означене число складів у віршах і групах, що симетричний їх уклад відповідає групованню мотивів у мелодії.

Саме такою складочисловою будовою, яку можемо прослідити у нижньому стані укр. народніх пісень, визначається укр. народня пісня уже в найдавнішому записі, знайденому в граматиці Яна Благослава (написаний межи 1550—1570 рр.): це пісня про Штефана Воеводу, виносена десь із околиць Бенатки („od Benatek“), що лежить на Захід від Бардієва на українсько-словацькому пограниччі¹). Ця пісня починається ось якими рядками:

Dunaju, Dunaju, Ńemu smuten tečeš?
Na verši Dunaju|try rotu tu stoju¹.

Як бачимо—це 12-складові вірші з цезурою посередині, що переділює кожний вірш на дві рівні частини 6+6. Деякі відхилення від цієї складочислової схеми не здивують нас у старому тексті, що записав його Чех далеко від української території.

Записи з середини XVII в. приносять щеї другу типову форму ритмічну, а саме 17-складовий триколінний вірш із цезурою по п'ятому й десятому складі: 5+5+7. У старому записі (з другої половини XVII в.) вірші про Берестецьку битву 1651 р., яку зложив якийсь сучасник і очевидець, є замітка, що цю віршу співається під мелодію народньої пісні „na te nute: oj postyľbym ia sim ponedilkow, osmiiu nedilenku²).

Цю пісню знаходимо в збірнику П. Чубинського „Труды“ V, № 55:

Понеділкавав сім понеділків,
восьмью недільочку.
Принеси, Боже, кого мені гоже,
на мою постілочку.

Та з вищеподаної дописки видно, що цю пісню співали на Україні вже в середині XVII в.

В середині XVII в. поширена була й третя типова форма укр. народньої пісні, а саме триколінний 14-складовий вірш із цезурою по 4-му й 8-му складі: 4+4+6, як показує пісня, що видав д-р В. Щурат:

Postuy, postuy Holubonko rozmowlu z tozoju
Ne bury sia moy milenki budem zyty zo mnoiu³).

Та сама пісня багато в поправнішій формі знайшлася й у співаніку бібліотеки Чарторийських з кінця XVII в.; цей текст (подаємо його в українській транскрипції) показує, якою незвичайною правильністю віршової будови відзначалися вже тоді укр. народні пісні:

Постій, прошу, голубоньку, розмовляю з тобою,
Коли буде воля божа, жить будем з собою.
Ой як-же мі, мій паноньку, з тобою стояти,
Маю-ж бо я вороженьки, що будуть брехати.
А ще к тому, мій паноньку, тепер од'їжджавш,
Змовлять мої вороженьки, що о м'я не дбавш.
Ой хотяй-же я поїду, тебе не забуду,
На злість нашим вороженькам споминати буду.

¹) Д-р Ст. Томашівський, Замітки до пісні про Штефана Воеводу, Записки НТШ з 1907. Кн. VI. ²) І. Франко, „Студії над укр. народ. піснями“, сс. 6—19, 451—471. ³) А. Петров і П. Житецький: Die Niederlage Bohdan Chmelnicki's bei Beresteczko am Flusse Styr 1651 in gleichzeitiger poetischer Bearbeitung, Archiv für slav. Philologie II, 297—307. ³) Записки НТШ, 74, с. 132.

Побий, Боже, вороженьки, що нам жичать лихо,
Ми з собою, голубоньку, любімося тихо.
Тот час своїм вороженькам зав'яжем[о] губу¹,
Коли з тобою, любоньку, станемо до шлюбу.

Возн. Архив. IX, с. 31, Ч. 37.

За народню можна-б уважати також пісню про попа-п'яницю, яку добув акад. Перетц із рукопису другої половини XVII в.; починається вона з такого вірша:

Серед поля широкого церковка стояла,
а кінчається строфою:

Да не буду, не буду до корчми ходити,
Буду за вас і за себе Богу ся молити².

Одначе тут 14-складовий вірш 4 + 4 + 6 (у закінченні перших двох рядків з'являється 5-складова група) переплітається із спорідненим 13-складовим 4 + 3 + 6; навіть із значною перевагою останнього (13 на 8). Про популярність пісень, зложених розміром 4 + 4 + 6, у середині XVII в. засвідчує лист Марії Казимири d'Arquien до Яна Собієського з 1659 р., що містить уривок української пісні: „Чи я тобі не мовила, не бери Волошки“³). Це безперечно уривок із української народньої пісні, що повний її текст переховався в співанику бібліотеки Чарторийських з кінця XVII в.; подаємо його в українській транскрипції:

Чи я тобі не казала, чи не говорила,—
Не йти було на Самару, щоб я не тужила.
Ой дзень, дзень на весь день,
Ой гоц, гоц на всю ноч.

(Цей рефрен повторюється по кожній строфі).

Чи я тобі не мовила, не бери Волошки!
А [в] Волошки білі ножки, червоні панчошки.
Чи всі ті сади цвітут, що розвиваються?
Чи всі ті вінчаються, що залицяються?
Чи я тобі не мовила, ти поганський сину,
Не віру я твєї любости, нарадиш новину.

(Возняк, Архив IX. с. 43, ч. 66).

Коли зважити, що ця пісня має танковий характер, а строфи тут слабко пов'язані змістом, лучаться лише спільним заспівом у формі запитання „чи я тобі не казала“, зовсім так як це буває в нинішніх коломийках, то ми можемо в поданій пісні добачувати прототип коломийки⁴).

1) Округлими дужками () замикаємо зайві склади тексту; між лямані дужки [] вміщаємо склади, якими на нашу думку треба-б доповнити текст.²) „Изслѣдованія и матеріали“ I, с. 106. ³) „Votre Jaworow est brûlé et Votre Jasznia avec plusieurs Czerkieski, qui s'en étaient enfui d'Ukraine à Jaworow à cause des troubles et sachant aussi que Vous avez profession d'être leur protecteur. Prenez garde que l'on ne Vous chante encore une fois: czy ja tobe ne mówila, ne bery Woloszki“. (Kluczycki, Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, Kraków 1880, t. I, № 13). Maria d'Arquien Замоїська листувалася з Собієським і після повдовіши стала йому за жінку. Виписки з листа уділив мені ласкаво др. М. Кордуба.

4) В польській збірці „Pieśni tańce i podwany kwoli zabawom uczciwym Szlachetnej Młodzi“ (передруковано у В'єржбовського—„Biblioteka zapomnianych poetów i prozaików polskich“) яка на думку проф. Брікнера з'явилася коло 1615 р. (Pam. Liter. II, 136), міститься пісня про Лісовчиків і черевики—мабуть перерібка з укр. народньої пісні, з приставленням початкових віршів про Лісовчиків:

Czem, czem, czem, czemu boso chodysz,
Czem, czem, czem, czemu nie zarobisz?
Prynese koli bies lisowczyki,
Zaroblu sebe na czerewiki.

.
. Ditko te prosyt z czerewikami,
Maju ja chodaki z chołosenkami,
. Nicoho, tak powiedała maty,
Iż w chołosenkach harast skakaty.

(Подаємо за Возняком, Архив IX, с. 5).

Отже перечислені старовинні записи пісенних текстів дозволяють ствердити, що ті основи, на яких тепер спирається ритміка українських народніх пісень, були вже в XVI в. готові, а в XVII в. бачимо вироблені й головні типи пісенного стиха. Коли ж із того часу можемо подати лише небагато взірців вірша, то це пояснюється тільки скупістю давніх записів, що відчувається і в західньо-європейських літературах. Бо вже в записях із кінця XVII в. розгортається перед нами величезне багатство пісенних форм, у якому заступлені всі найважливіші фасони вірша й строфи, відомі з теперішніх українських народніх пісень. Подаємо оце короткий перегляд цих форм; тексти з польських джерел друкуємо тут в українській транскрипції, виправляючи очевидні помилки й перекручення.

Пісенний вірш може складатися з двох, трьох, навіть чотирьох силабічних груп (колін); цей поділ зазначається правильними цезурами. Двостих, уложений з двох рівномірних (ізометричних) віршів, переважає всі інші форми строфи в українських піснях; без порівняння рідше приходиться строфа, що в склад її входить декілька стихів однакового чи неоднакового складу. На тій основі зводимо пісенні форми в групи, втягаючи сюди лише давні записи, менше-більше до 1760 р.

А. Строфа, зложена з двох ізометричних віршів, виявляє різні форми відповідно до складу віршів.

І. Двоколінні вірші.

1. Найкоротший з двоколінних віршів сьомискладовий з цезурою по четвертому складі $4 + 3$ знаходимо в коротких танкових піснях козацької форми з кінця XVII в., про які згадаємо опісля. Тут подаємо пізніші записи з першої половини XVIII в.:

Та по сѣмъ боцѣ/Дуная
Овчарѣ вѣвцѣ/аганяетѣ

дараду! (рефрен повторюваний по кожній строфі).

Яворський, Новия дання, XIV.

Ту саму пісню в поправнішій формі знаходимо в співанику Пашковського (Возняк, Записки 109, с. 34).

Такий самий розмір: Пер. Нов. дан. IV, с. 34; Воз. Зап. 133, с. 163.

2) Восьмискладовий вірш $4 + 4$ доволі часто подибується в записях з кінця XVIII в.:

Ой не пугай 2| пугаченку,
В тім зеленім байраченьку. (Возн. Арх., с. 40, ч. 59).

Такий самий розмір: *ibid.*, с. 11, ч. 3 і 4; 13, ч. 8; 14, ч. 10; 19, ч. 20. 24 ч. 26; 25, ч. 27; Воз. Зап. 146, с. 178; Пер. Изв., с. 75; Возн. Зап. 109 с. 29, ч. 7; 36, ч. 20; Возн. Зап. 133, с. 164.

Замітна річ, що цим розміром із деякими відступленнями від основної схеми зложені два варіанти пісні про козака й Кулину по записам з першої половини XVIII в. (Явор. Два сб., 40—44) і старовинна пісня про те як здобули козаки Варну (1605 р.) по запису з першої половини XVIII в.

А в недѣлейку поранейку
Збиралася громадойка,
Козацкая пор[а]д[о]йка

Стали ради додавати,
Отколь Варни доставати
И всѣхъ Турковъ в ней забрати.

Явор. Два сб. Б. с. 39.

В будові вірша проглядає тут виразно схема 5+5.

Ст. Віндакевич уважає всі пісні згаданої збірки за твір якогось невідомого поета того часу („Pieśni i erotyki popularne“, Lud. X, с. 206).

Такий самий склад вірша виявляє велика група пісень „про татарсько-турецькі відносини“, як означає Франко в своїх „Студіях“: ч. 2. Іван і Марина, ч. 3. Батько продає дочку Турчинові; ч. 4. Брат продає сестру Турчинові; ч. 5. Турчин купує сестру полонянку; ч. 6. Теща в полоні у зятя; ч. 7. Плач невольниць; ч. 8. Степова сторожа; ч. 9. Смерть козака в степу; ч. 10. Смерть королевича в битві з Турками; ч. 11. Викуп із неволі; ч. 12. Пісня про Байду; ч. 13. Уривки пісень про Татар і Турків.

Всі ці пісні Франко зовсім справедливо зв'язує з XVI й XVII вв. Розмір 4 + 4 дуже старовинний, подибується часто в щедрівках, веснянках і коліскових піснях.

Про танкові пісні, зложені цим розміром, поговоримо окремо.

3) Типовою формою ритмічною є двоколінний десятискладовий вірш 5 + 5, характеристичний для колядок.

Цим розміром зложена космогонічна колядка, що дійшла до нас дуже в попсованому записі з кінця XVII в. (1693 р.) в польській кантичці якогось Бернацького, закристіна „na Wisniczu“:

Coli mi było z początku swita
Sławenes, hey, sławenes nas miły Panie, sławenes
(рефрен, повторюваний при кождім вірші).

Nie było nie ziem[is], wody ciekuce,
Ale mi było synoie morze,
Ale mi było troie swiatoio — 1) і т. д.

Ці вірші зовсім покриваються з початком лемківської колядки:

Коли не було з нагада світа,
Подуй-же, подуй, Господи, із своїм духом по землі! (рефрен)
Тогда не було неба ні землі,
А ноєм було синов море...

Мабуть складач кантички намагався перекласти укр. колядку на польську мову, та зробив це так нездарно, що з його перерібки скрізь проглядає первісний український текст. У кожному разі він вірно задержав форму укр. колядки — розмір 5 + 5 із рефреном, що в сплетенні з колядковим віршем дає строфу часто подибувану в укр. колядках:

5 + 5 + {
4 + 5 + 3 } рефрен.

У подв'єреньку красно метено.—Радуйсі,
Радуйсі земле, син нам сі божий народив.
(Етнограф. Збірн. XI, с. 9) ч. 12.

Перерібка зберегла й стилістичні признаки колядки, т. зв. конкатенацію:

Buway ze wesół Panie gospodar
Panie gospodar y s twoią Panią,
I twoią Panią y z dzitockami
I z dzitockami y s celadonką,
S czeladką, ze wszystkim domem.

Розмір 5 + 5, дуже поширений в укр. народніх піснях з кінця XVII й початку XVIII в., подибується в любовних, а навіть жартливих піснях:

Ой недалеко од Маначина Вилесла лучок і стрілок пучок,
Любила мене красная дівчина. Наж тобі, (мой) милейкий, до білих
Не так любила, як надарила: ручок.

Чорнобрив Ляшок дрова рубаєт, Возн. Зап. 146, с. 179.
А козаченько тріски збираєт.

Пер. Изв. с. 86, ч. 12.

Такий самий розмір: Brückner, Pam. Lit. 1911, II—III, с. 186; Возн. Арх. 12, ч. 5; 18, ч. 16; 22, ч. 24; 25, ч. 28; 26, ч. 29; 33, ч. 44; 38, ч. 54; 39, ч. 55; 39, ч. 56; 41, 61; Возн. Зап. 133. В. с. 155, ч. 13; Яворс. Нов. дан. XI; Франко, Карп. рус. письм. Зап. 38, с. 151.

1) Перетц, Исслѣд. и матер. I, с. 116.

б) Десятискладовий двоколінний вірш із цезурою по четвертому складі: 4+6, відомий із сербських юнацьких пісень новішого складу, знаходимо в співанику Кондрацького з кінця XVII в.:

Рушили се жовніре з обозу,
Стали собі коло перевозу.

Возн. Зап. 146, с. 179.

Подібним заспівом починається відома по всій укр. території пісня-балада про козака, що дівчина посилає його по тройзілля:

Ой їхали козаки з обозу,
Стали собі близько перевозу.

Мабуть цю пісню співано вже наприкінці XVII в. Такий самий розмір: Возн. Арх. 22, ч. 23. Груш. Зап. 15, с. 10, ч. 3. Пер. Нов. дан. II, с. 9; IV, с. 33.

4. До старовинних розмірів піснених, що часто подибуються в записак кінця XVII й початку XVIII в., належить також дванадцятискладовий двоколінний вірш 6+6:

Перепеличенька я невеличенька
По полю літала, сокола шукала.

Пер. Нов. дан. II, 14, ч. 7. Варіант: Груш. Зап. 15, с. 16—17.

Такий самий розмір: Возн. Арх. 10, ч. 2; 13, ч. 7; 16, ч. 12; 16, ч. 13; Франко, Карп.-рус. письм. Зап. 38, с. 149.

У записах із XIX—XX вв. зустрічаємося з цим розміром особливо в баладах і в багатьох козацьких піснях, які Франко зачисляє до XVII в. („Студії“, сс. 154—155).

Та найбільш поширений цей тип ритмічний на західних скраїщах укр. етнографічної території, на Лемківщині. Тут годиться зазначити, що вірш 6+6 єсть улюбленою формою також у народніх піснях західних та південних Слов'ян¹⁾.

Та в старих записах укр. нар. пісень із XVII—XVIII вв. подибуються й відхилення від складочислової схеми 6+6, яка переплітається з 6+5 і 5+6, напр.:

Перестань, Ясю, з вечора ходити,
Мене молодю з розуму зводити.

Карський, Русс. Фил. Вѣст. 1905. № 4, сс. 400—402.

(Варіанти: Brückner, Ram. Liter. 1911, II—III, с. 185. Яворс., Нов. дан. XI). Такий самий розмір: Возн. Арх. 28, ч. 33 і 34; 35, ч. 46; Возн. Зап. 146, с. 178, ч. 1.

У декотрих піснях вірш 6+6 переплітається з 4+4+6:

Бідная дівчина з чорними очима,
Ой кого я вірне люблю, єсть тому причина.

Возн. Зап. 133, с. 159, ч. 20. Так само: Груш. Зап. 15, с. 22, ч. 13.

До рідше вживаних форм двоколінного вірша належать оці:

5) 5+3, напр.

На бережейку стояла,
Білі ноженьки вмивала.

Мої ноженьки біленькі,
Кому-ж будете миленькі?

Возн. Арх. 42, ч. 65.

6) 5+4, напр.:

Да стоїт кова(ца)к над водою,
Да тримат кобзу под полою.

Та на кобзойці витинає,
Да свою долю проклинає.

Яворс. Нов. дан. II.

7) 5+7, напр.:

Що, жолнероньку, од обозу чувати?
Ой казав ті се твій миленький кланяти.

Возн. Арх. 18, ч. 17.

8) 6+7, напр.:

Ей вийду к Дунаю, над береженьком стану,
Бог тоє відав, кому ся я достану.

Возн. Арх. 17, ч. 14.

¹⁾ В. Ягич, „Размѣръ 12-слоговой древнѣйшихъ стихотвореній поэтовъ слав./сербохорватскихъ въ Далматіи“. Извѣстія Отд. р. яз. и сл. Ак. Наукъ 1896. Кн. 3, с. 460.

II. Триколінні вірші.

1) Дуже часто подибується в записях укр. народніх пісень із XVII—XVIII вв., а надто в любовних і танкових піснях, що тринадцяти-складовий вірш із цезурою по четвертому й восьмому складі $4 + 4 + 6$; у нинішніх збірниках переважає цей вірш усі інші розміри та залюбки вживається в різних групах пісень: історичних, баладових, ліричних і побутових, а в танкових піснях виливається в типовій формі коломийки (про коломийку згадаємо пізніше).

Ой ходила дівчинонька по береженькові,
Указала білу ножку дай козаченькові.

Возн. Арх. 43, ч. 67.

Ішов козак з України, мушкет за плечами,
За ним ідет дівчинонька з чорними очами.

Пер. Нов. дан. IV, с. 37, ч. 6.

Ой сів Сава конець стола, ох сів та думає,
А Савиха у ліженьку дітину хитає.

Возн. Запис. 133. В, с. 170, ч. 35. Яворс. Нов. дан. XVIII (варіант із 1797 р.).

Такий самий розмір: Возн. Арх. 10, ч. 1; 31, ч. 37; Груш. Зап. 15, с. 23, ч. 14; Пер. Нов. дан. IV, с. 40, ч. 7; Яворс. Два сбор. Б., с. 45, ч. 4; Яворс. Нов. дан. I; Возн. Зап. 133 Ш., с. 128, ч. 5; с. 133, ч. II.

У деяких піснях вірш $4 + 4 + 6$ змішаний з іншими розмірами: $4 + 3 + 6$, а навіть $6 + 6$:

Ой перестань, перестань до мене ходити,
Мене молодейкою з розуму зводити.

Ой не перестану, поки не доставу
Сумного личейка, хорошого стану.

Як я маю перестати, коли люблю тебе,
Ох ти моя дівчинонько, пусти м'я до себе.

Груш. Зап. 15, с. 22, ч. 13.

Варіанти: Пер. Нов. дан. II, с. 18, ч. 16; Яворс. Нов. дан. VII; Возн. Зап. 133. В, с. 154, ч. 12.

2) Тринадцятискладовий вірш $4 + 3 + 6$, як відміна попереднього, рідко буває послідовно переведений протягом довгої пісні:

Чого-ж мов серденько тяженько вдихає?

Альбо-ж оно на собі великий жаль має.

Возн. Арх. 36, ч. 48. Варіант с. 28, ч. 32.

Частіше цей розмір трапляється змішаний з $4 + 4 + 6$:

Да немаш ¹⁾ мого хомута, немаш мого ланця,
Немаш мого миленького, немаш і коханця.

Возн. Арх. 44, ч. 68.

Переплітання цих двох розмірів часто виступає в коломийках.

3) Сімнадцятискладовий вірш із цезурами по п'ятому й десятому складі $5 + 5 + 7$ уже в XVII в. належав до найбільш поширених форм, а надто серед жіноцьких любовних пісень:

Ой мала-ж бо я товаришонькв, тепер його не маю,

Коли-ж я собі його згадаю, тяженько вдихаю.

Ой пойдуч бо я до окононька, стану я виглядати,

Ой чом не видно, серденьку нудно, чом його не видати.

Возн. Арх. 37, ч. 51.

Замітне тут римовання перших двох груп вірша.

Такий самий розмір: Brückner, Ram. Liter. 1913. II, st. 217; Возн., Арх. 12, ч. 6; 14, ч. 9; 37, ч. 50; Груш. Зап. 15, с. 20, ч. 10.

Розмір $5 + 5 + 7$ належать до дуже люблених і часто вживаних у теперішніх укр. піснях: весільних, колицьких, жіноцьких, а також у декотрих баладових і козацьких піснях, які Франко зачисляє до XVI—XVII вв. („Студії“, 151—157).

¹⁾ Може бути „нема-ж“.

4) Дев'ятнадцятискладовий вірш витворився з 17-складового, коли на місці двох п'ятискладових груп з'явилися шостискладові: $6+6+7$; тому-ж то ці два розміри не раз переплітаються з собою. Часами на-конечну 7-складову групу заступає 8-складова, і таким способом повстає 20-складовий вірш,—найдовший, який тільки знає українська народня пісня:

Да поїду я, поїду по подсінейку стихонька ступаючи,
Да знайду я, знайду свою миленьку з иншим розмовляючи.
Карський, Г. Ф. Вѣстн. 1905. № 4, сс. 400—402.

Ой коли я тобі да нелюба била, било-ж мене не любити;
Ти до мене ходиш, з розумоньку зводиш, з іншою розмовляєш.
Возн. Арх. 29, ч. 35.

Ой як ми тяженько, ой як ми нудненько,
милий дома не ночує,
А мні страшно спати, самій адній в хагі,
що мене не любує.
Brückner, Pam. Liter. 1913. II. 219.

Ой коли-б я знала да коли-б відала свою нещасную долю,
Ой пішла-би я у черниченьки малою дівчиною.
Пер. Нов. дан. II. с. 19, ч. 16 (Строфа всунена в середину
іншої пісні).

Рідше подибуються в записах XVII—XVIII в. такі форми триколін-ного вірша:

5) Одинадцятискладовий вірш $4+4+3$:
Ой стихейка, Марисенько, говори,
Щоб не вчула матіонька з комори.
Возн. Зап. 133. В. с. 161, ч. 25.

Такий самий розмір: Яворс. Нов. дан. XIII.

6) Дванадцятискладовий вірш $4+4+4$:
Ой летіла голубонька з України,
Поронила сиве пір'є по долині.
Возн. Арх. 15, ч. 11. Такий самий розм. Ibid. 32, ч. 42

7) Тринадцятискладовий вірш $4+4+5$:
А в світлици при скамниці в цимбалоньки бют,
А вжеж мою дівчиноньку до шлюбу ведут.
Возн. Арх. 31, ч. 38.

8) Тринадцятискладовий вірш $5+5+3$:
Рівнай-же, Боже, гори долини рівненько,
Принеси, Боже, кого я люблю, борзденько.
Возн. Арх. 33, ч. 43.

Варіант: Brückner, Pam. Liter. 1913, II. 218—219.
(Те саме: Карський, Р. Ф. Вѣстн. 1905. № 4. 400—402).

9) П'ятнадцятискладовий вірш $4+4+7$:
Ой ішов я мимо твой двор, тай дівчононько моя,
Ой вачув я твой голосок, тай голубонько моя.
Возн. Арх. 39, ч. 57.

III. Чотириколінні вірші також заступлені в записах з кінця XVII в.

1) Шістнадцятискладовий вірш $4+4+4+4$:
Щасливая дороженька, куди милий проїжджає,
Нещаслива годиницька, коли мене покидає.
Возн. Арх. 19, ч. 18. Варіант. Ibid. 36, ч. 49.
Ой улице, ой студниці, мні по тобі не ходити.
Чорнявої, білявої за рученьку не водити.
Возн. Арх. 30, ч. 36. Такий самий розмір: Ibid. 42, ч. 64.

2) Сімнадцятискладовий вірш $4+4+4+5$ постає з попе-реднього через розширення останньої групи на оден склад:

Жовнер іде на Україну, дівчинонці покланяєсь,
Она к нему ні словенька, сльозоньками(се) обливавсь.
Возн. Арх. 27, ч. 31.

Вчора била суботонька, а сьогодні дай неділенька,
На козаку кошуленька хоть тоненька, дай не біленька.
Возн. Арх. 26, ч. 30.

Б. Строфа зложена з двох гетерометричних віршів приходить ось у яких формах:

а) Обидва вірші виявляють двоколінний склад:

Овечечка косматочка, Розмір: 4+4, 6+4.
А хто-ж тя напасе, моя малечка,
Мати стара, сестра мала,
А я молоденька кросна ткаля.

Возн. Зап. 109, с. 36, ч. 21.

Коли-би коник і залубочки,
Поїхав-бим до голубочки. Розмір: 5+5, 4+5.

Коли-би човник і весельце,
Перевіз-бим до тебе, серце.
Яворс. Нов. дан. XVII.

б) Перший вірш двоколінний, другий триколінний; така строфа часто подибується в укр. народніх піснях XVII—XVIII вв., виявляючи відповідно до складу віршів ось які форми:

1. Не сплю-ж бо я тай горюю, Розм.: 4+4, 4+4+4.
Коли тебе близько себе ой не чую.

Возн. Арх. 40, ч. 58.

2. Гой на горі [да] женці жнут Розм.: 4+4, 5+5+4.
Да долом, долом да долиною козаки ідут.

Меже ними три гетмани,
Што ведут войско запороске долинами.

Пер. Иав. с. 83, ч. 9.

3. Да под вишнею, под черешнею Розм.: 5+5, 4+4+5.
Стоїт старий з молодюю, як з ягодою.

Пер. Нов. дан. IV, с. 36, ч. 5.

4. Ой мати, мати, ест дяк у хаті Розм.: 5+5, 3+3+5.
Співає, жартує, не дає спати.

Груш. Зап. 15, с. 45, ч. 45.

5. Ой текут річeyки з криниць до озера, Розм.: 6+6, 4+4+6.
Ой чому-ж ти, дівчиночко, смутна, невесела?

Возн. Зап. 146, с. 178, ч. 2.

Такий самий розмір: Возн. Арх. 32, ч. 41; с. 41, ч. 62 (попсована форма). Пер. Нов. дан. II, с. 15, ч. 8; *ibid.* с. 16, ч. 9. Возн. Зап. 109, с. 32, ч. 12; Зап. 133. В., с. 159, ч. 20 і 21; *ibid.*, с. 161, ч. 26.

б) На коника сідаю, Богу тя поручаю,

Оуж я от тебе, мов серденько далеко от'їжджаю.

Яворс. Нов. дан. IX. Розм.: 7+7, 5+5+7.

При всій різновидності цих строф помічаємо всюди вироблену систему, послідовне переведення однакового укладу частей. Тут треба згадати ще й те, що велика різnorodність у будові строфи витворюється також через повторення поодиноких частей строфи, віршів і пісенних колін, та через приставлювання приспівок-рефренів на початку, середині і наприкінці вірша чи строфи.

В. Довші строфи, зложені з кількох віршів різного розміру (гетерометричних) указують звичайно на літературне або й чуже (польське) походження дотичних пісень. Взірець такої скомплікованої строфової будови виявляє пісня про козака й Кулину, відома з польської брошури Дзвонівського з 1625 р.¹⁾, — тому-ж то і пропустили ми цю пісню в огляді ритмічних форм за XVII в., хоч як близько й підходить вона своїм стилем до укр. народніх пісень. Годиться тільки завважити, що в цьому давньому укр. тексті знаходимо вироблені й дуже послідовно переведені ось які форми вірша: 5+3, 4+4 і 3+3.

Гой козачейку, пане-ж мой,
Далек-же мавш домик свой?
При березі, при Дунаю,
Там я свою хижу маю:

Ліс зелений, оздоблений
Красним цвітом, густим листом.
То дім мій, то покій.

¹⁾ І. Франко, „Козак Плахта, українська народня пісня, друкована в польській брошурі в р. 1625“. Записки НТШ з 1902 р., т. 47

Та не лише скристалізована форма силабічного вірша у строфовій пісні, але також свобідна віршова будова думи подибується вже в записах з останніх десятків XVII в. Недавно знайшов М. Возняк у збірнику Кондрацького з 1693 р. старий текст думи про поєдинок козака-нетяги з Татариним. Це первісний, найпростіший варіант цієї думи, ще не розширений пізнішими додатками й змінами, що їх бачимо в варіантах записаних у XIX в. (Лукашевича, Максимовича, Куліша, Метлинського, Івашенка). Починається він ось якими віршами:

Ой од поля Килиїмського ідет козак нетяга,
 Рукою махає,
 Ни о чім не дбає.
 — Ой у його серм'яжина по коліна,
 На нім постоли бобровії,
 Онучі баволнянії, —
 Напотім (?) пишальь семип'ядная за плечима.
 — Аж где ся взяв Татарин старий, бородатий, —
 На двох конях лисавих за ним уганяє:
 — Старий Татарине бородатий!
 Чого ти за мною уганяєш?
 Чи на мої зброї яснії,
 Чи на мої коні воронії,
 Чи на мої шати дорогії? ¹⁾

Із поданого уступу ясно, що в цьому записі з кінця XVII в. виступає форма думи з усіма признаками епічного стилю, от як: нерівномірні вірші й їх свобідне групування, дієслівні рими, відтінювання однієї думки в тавтологічних зворотах, аналогічний уклад слів як до їхнього значення в рівнобіжних рядках (риторичний рим).

Оце й доказ, що вже наприкінці XVII в. укр. народня дума дійшла до повного вироблення речитативної форми й епічного стилю, а це вказує на довгий час її існування й попереднього розвитку.

Потверджує це щеї знайдена від М. Возняка у тому-ж таки збірнику Кондрацького глузлива пісня-рецитація про вівчара, що за-снувши на могилі розгубив вівці; оце й уривок:

— То вівці на толоку виганяв, Сам на могилу схажав, У фуяру свому війську пригравав.	— Тільки що бідний овчар одно око заспав, Тож вставав, Очи нігтями продирав, Сьязами се промивав, В чисте поле поглядає, Що овец свих не має.
— Ой що тільки трошки на могилі припав, Трошки немніжко задрімав, Ледві третього дня о полудню встав.	(Записки НТШ, 146, с. 166).

Ця пісня-рецитація про вівчара, як бачимо, вповні видержана в стилі думи. Ствердження гумористичних і сатиричних пісень як „Дворянка“, „Хома та Ярема“, „Бугай“, „Чечітка“, „Теща“ в репертуарі кобзарів Ост. Вересая, Павла Братиці, Прок. Чуба та інших дозволяє здогадуватися, що згадана рецитація про вівчара входила наприкінці XVII в. до тодішнього кобзарського репертуару ²⁾.

Таким способом на основі давніх записів можемо вважати за потверджений і перевірений той факт, що не тільки строфова форма пісні, а й речитативна форма думи в XVII в. була вже зовсім вироблена й готова, така як застають її Цертелєв, Максимович, Метлинський та інші збирачі в XIX в. Коли-ж укр. народня пісня уже в своєму найдавнішому записі з середини XVI в. виявляє зовсім вироблену складочислову будову вірша, то в записах із останніх десятків XVII в. виступає в укр. народніх піснях таке велике багатство й ріжнородність ритмічних взірців у будові вірша й строфи, яке небагато уступає теперішньому.

¹⁾ Ці рядки подаю з відпису думи, що уділив мені ласкаво М. Возняк. ²⁾ Возняк, Записки 146, с. 177.

Правда, в тих старих записах не знайдемо ще всіх форм ритмічних, подибуваних у збірниках XIX—XX вв.; та це пояснюється розмірно невеликим (проти теперішнього) числом тих давніх записів і пропущенням цілих груп пісень, напр. обрядових, яких без сумніву співали того часу може навіть у більшій повноті, як у XIX в. або й тепер¹⁾.

Щоб могло витворитися таке багатство й вироблення форм вірша й строфи у піснях кінця XVII в., мусили їх попередити цілі століття розумової праці й повільного розвитку укр. народньої поезії.

Тут насувається питання: звідки взялася в укр. народніх піснях така розвинена ритмічна система й складочислова версифікація? Це питання, що далеко виходить поза рамці нинішньої доповіді: воно обговорене в моїй „Ритміці українських народніх пісень“²⁾. Висловлені там погляди знайшли повне потвердження в пізніших дослідах із цього обсягу. У праці проф. Яна Лося, „Wiersze polskie w ich dziejowym rozwoju“ (вид. коло 1920) міститься значний уступ присвячений віршовій будові польських народніх пісень „Okres przedhistoryczny, wiersz ludowy“ (сс. 23—57); автор признаючи пізніші впливи латинської релігійної поезії на віршову будову слов'янських народніх пісень, віднаходить велике число типів і форм, спільних народнім пісням східних і західних Слов'ян, які вважає за своєрідні слов'янські (rodzime); на думку проф. Л., витворення цих форм треба посунути в глибину віків,—подекуди аж до слов'янської спільности. Цей погляд, висловлений ще в 1870-х рр. А. Потебнею, розвинув й обґрунтував з історичного боку (незалежно від праці Я. Лося) академик М. Грушевський у своїй „Історії української літератури“ I, 1923 („Старші верстви української традиції“, сс. 85—137).

На перебуття довгого процесу еволюції вказує у давніх записах укр. народніх пісень не тільки їх вироблена віршова форма, а шей високо розвинений поетичний стиль. Доказом на це є вже найдавніший запис народньої пісні—про Штефана воеводу, де приходять ось які стилеві признаки: замість осіб—типи (дівонька, миленька), типові епітети (глибокий смутен Дунай, біла рученька, красна дівонька, дівонька душенька), внутрішній предмет (стрілками стріляти), апострофа до річки (Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?), трихотомія (три роти), риторичний рим (В турецькі ми роті шаблями шермуют. В татарські ми роті стрілками стріляют), символіка (виратовання тонучої дівчини, як символ подружжя), врешті й заспів, як розмах думки до опанування предмету зразу недоступного (мовляв А. Потебня). В записах із останніх десятиків XVII в. (особливо в любовних піснях) звертає на себе увагу дослідника високо розвинена образна мова; тут розгортається вже величезний засіб поетичної фразеології, різні форми паралелізму й символики, епітети, метафори, порівняння й антитези і т. и. Не маючи змоги входити тут у подробиці, обмежуємося зазначенням, що й з боку поетичного стилю укр. народні пісні по записам кінця XVII в. нічим не уступають пізнішим записам XIX—XX вв.

¹⁾ На це вказує уступ із послання Ів. Вишенського до кн. Острозького: „Коляды зъ мѣсть и зъ сель ученіемъ выженѣте... Щедріи вечерѣ изъ мѣсть, изъ сель зъ болота заженѣте... Волочѣльное по Вѣскресеніи зъ мѣсть и зъ сель выволочки утопѣте... На Георгія мученика праздниѣкъ діаволскій на поле изшедшихъ сатанѣ офѣру танцами и скоками чинити разорѣте... Купала на Крестителя утопѣте и огненное скакане отсѣчѣте...“ Др. М. Пачовський, Віймки з укр. письменства XI—XVIII ст., Львів 1911.

²⁾ У Записках НТШ з 1906—1907 рр. і в окремій відбитці.

3. Перегляд українських народніх пісень XVII—XVIII вв. по їх змістові.

Щоб показати, що уявляють собою українські народні пісні по записам XVII—XVIII в. також під оглядом змісту, подаємо отсе групування тих пісень, розкинутих по різних виданнях, та короткий перегляд пісенних тем і мотивів.

I. З найдавнішої групи обрядових пісень переховалася лише одна колядка (виїмки з неї навели ми на с. 54) і то в польській перерібці з 1693 р. Видно письменні люди й укладчики співаників не звертали уваги на обрядові пісні.

II. Зате переховалося кілька історичних пісень у записах кінця XVII й першої половини XVIII в., а саме: пісня про здобуття Варни. козаками, „Кляла цариця, вельможна пані“ (1605).

Два варіанти цієї пісні видав Ю. Яворський (Два замѣчательныхъ карпато-русск. сборника XVIII в. Київ 1909, сс. 37—39); один з того самого рукопису (з початку XVIII в.), яким покористувався М. Шашкевич у своїй „Русалці“.

Пісня про Сагайдачного „Гой на горі жінці жнут“, знайдена ак. Перетцом у записі з кінця XVII в.²⁾ та співана й досі на Подніпров'ю і в Галичині.

Пісня про смерть Сави Чалого (1741). Найдавніший запис (в уривку—8 строф) подав М. Возняк (Зап. 133 В, с. 170, ч. 35) із збірника Вагановського. Повний і дуже гарний текст цієї пісні знайдений у співанику з 1797 р. в с. Флоринці на Лемківщині подав Ю. Яворський (Новдан. XVIII) і вказав на велике число варіантів—починаючи від поміщеного в збірці Максимовича з 1827 р. Деякі строфи варіанту Яворського, живцем переняті із пісні про Хмельницького, з'являються тут уже в виді постійних формул:

А де-ж тобі, пане Саво, ковані вози?
Ой в містечку в Березечку заточони в лози.

Порівн. народню пісню про Берестецьку битву:

А де-ж твої, Хмельниченку, ковані вози?
У містечку Берестечку заточені в лози.

Антон. Драгоманов: Историч. пѣсни II, 107—108.

Також історична „пѣснь свѣцка козацка“ із збірника Вагановського (Возн: Зап. 133, с. 171, ч. 37) має спільні строфи з відомою піснею про Швачку:

Хвалилися козаченьки з Сатанова йдучи:
Будем драти, пане-брате, з китайок онучі.
А вни поли драли і поли латали,
Перед собою панов Ляхов сто тисяч погнали.

Початок пісні про Швачку:

Ой хвалився та козак Швачка під Білуу Церкву йдучи:
Гей будем, брати, та китайки драти, та в онучах топтати.
Гей казав еси, козаче Бондаренко, а що славонька буде,
Гей будем, брате, та поли драти, та плечі латати“.

М. Лисенко: Збірник укр. пісень II, сс. 6—7.

Історичною в широкому розумінні можна б назвати пісню про Кардаша, що видав Возняк по рукопису бібл. Чарторийських з кінця XVII в. (Архив IX, сс. 19—20):

Ой еще Кардаш³⁾ (2) не уродився,
А на войну похвалився.

Ой бре море, Кардашу,
Молоденький козаченьку, бре! бре! } Рефрен.
Синка матка (2) научала:
Ой синку Кардашку!

¹⁾ Порівн. Антонович—Драгоманов, Историч. пѣсни I. ст. 245. I. Франко, „Студії“, сс. 96—106. ²⁾ Изв. ст. 83. ³⁾ Кардаш, з татарського—брат (пояснення Брікнера Там, Lit. 1911, II, 424).

Ой коли поїдеш дай на войноньку,
Та на перед ся не видавай,
На заді ся не зоставай.
Кардаш матки дай не слухав,
Дай наперед ся видавав,
Дай на заді ся зоставав.

Ой где ся взяв Індербаша ¹⁾,
Забив коня зпід Кардаша.
[Зпід кардаша] молодого

Кониченька вороного.
Ой зойдімося до радоньки козацької,
До радоньки молодецької,
До радоньки реєстрової.
Ой скиньмося по шостакові
Купім коня Кардашові
[Кардашові] молодому
Кониченька вороного.

Рефрен „ой бре море“ (подибуваний і в інших укр. піснях, напр. „Ой бре море, бре, Сип, шинкарко, ще!“) вказує на південно-слов'янський вплив. Основний мотив цієї пісні подібний, як у пісні про дівчину воячку, якій присвятили свою увагу Антонович-Драгоманов (Истор. п'єсни І. 314—327) і Франко (Студії 106—110).

Згадка про герць із Індербашею, про раду козаків-реєстровців та куплення коня за складку товаришів,—усе те характеристичні подробиці козацького воєнного життя.

З того погляду цінний і отсей уривок якоїсь давньої пісні:

Ой ти лісе (2) недоборе,
Прошу-ж тебе, як сам себе,
Пусти-ж мене через себе

З маленькою отавою,
З великою здобичею,
З хорошою Туркенею.

(Возн. Арх. ІХ. с. 40).

Хоч мало згадується в тих давніх піснях про історичні особи й події, зате щедро розкидані в них згадки й натяки на життєві обставини й суспільні відносини XVI—XVII вв.;—подибуємо там не лише поодинокі риси, але навіть цілі картини, що стосуються до тої доби. Сюди належать такі пісні, як:

Ішов козак з України, мушкет за плечами,
За ним ідет дівчинонька з чорними очами“.

(В. Перетц, Нов. дан. ІV, ч. 6).

Порівн. коломийку, якою передражняють Бойків:

Ішов Бойко за волами, накрився полами,
За ним, за ним дівчинонька з чорними бровами.

Пісня про прощання козака з дівчиною, що „Вивела кониченька й осідлала... Винесла лучок і стрілок пучок... Винесла хустку і делієнку“.

(Возн. Зап. 133 В, сс. 162, ч. 27).

Риси козацького побуту яскраво змальовані у пісні про козака та Кулину. (Яворс. Два сб. 40—44).

Натяк на козацький побут знаходимо й у пісні про козака, що нарікає на нелюбу жінку:

Да стоїть коза(ца)к над водою,
Да тримат кобзу под полою

Да на кобзойці витинає,
Да свою долю проклинає.

Яворс. Нов. зап. II.

Сюди належить також згадка про насильства з боку панських слуг в пісні з кінця XVII в.:

Не ходи, панойку, до млина спати.
... Твої-ж служейки копи побрали,
Богдай їм коники поуставали!

Твої-ж служейки двері розбили,
Красну дівойку в лубик завали.
Возн. Зап. 146, с. 178.

Згадка про обзових джурів у пісні

Рушили се жовніре з обзову:
... Бо се бою сама една спати,
Би м'я джури не вигнали з хати. Ibid., с. 179.

Залицання постоялих на Україні польськ. вояків до козацьких жінок зображене в пісні „Гей ісходилем по всем світі і по всій Волині“ (Яворс. Нов. дан. І) подібно, як у думі про 1652 р. (Антон. - Драгоман., Историч. п'єсни II, 110).

¹⁾ Нагадує історичного Скіндербашу (поясн. Брікнера).

Про неприязне ставлення до Поляків засвідчує пісня по запису з кінця XVII в. (Пер. Изв. с. 86):

Чорнобрив ляшок дрова рубаєт,
А козаченько тріски збираєт,

що кінчиться віршем:

Не любит тебе козацька душа ¹⁾.

Коли-б відому пісню про чайку-небогу, що не має де притулитися з дітьми, уважати за політичну алегорію, то й її треба-б причислити до історичних, (Перетц Нов. дан. II с. 11, ч. 4; Возн. Зап. 133, с. 131).

Дуже характеристичний побутовий образок із козацьких часів малює отся пісня з кінця XVII в.:

Ой на ріці на Самарі ³⁾ сила ²⁾ пором носит,
Ой не один козаченько гетьмановька просить.
Пустя-ж мене, гетмановьку, [з] Самарі ³⁾ до дому,
Ой Боже мій, розигрався коник подо мною
Ой не кавав гетмановько [з] Самарі ³⁾ пускати,
Казав-же він осавулі [к] гарматі кувати.
Не куй мене, гетмановьку, к мідяній гарматі,
Прикуй мене, гетмановьку г ⁴⁾ білої кроваті.

(Возн. Арх. с. 10, ч. I. Далекий варіант: Возн. Зап. 109, с. 32, ч. 12).

Постій козацького війська над Самарою, гетьман, осавул, карання прикуванням винуватого до гармати,— усе це добре збережені риси з давнього козацького побуту, які вказують на час повстання цієї пісні.

Та найцінніша в цій групі є безперечно згадана вже дума про козака-нетягу із збірника Кондрацького.

III. Балядові теми заступлені в давніх записах також кількома гарними зразками.

Балядовий засновок має пісня про дівчину, що її заманив козак до мандрівки, та її трагічну долю. Це основна тема пісні про козака й Кулину, відомої з брошури Дзвонівського з 1625 р. Два цінні варіанти цієї пісні подав Ю. Яворський із рукописних збірників першої половини XVIII в. (Два сб. 40—44); зв'язок тих варіантів із текстом Дзвонівського очевидний, та стоять вони подекуди ближче до теперішніх народніх пісень про мандрівку дівчини з козаком. Інтересну пісню на цю тему знайшов М. Возняк у співаніку Кондрацького з 1693 р.

Та на сім боці, на толоці,
Море дівко руско! (Рефрен).

Овчар овці подганяє,
А козак дівку подмовляє. (Записки 146, с. 178).

В тому зв'язку згадати-б іще про подібну пісню з співаніка Вагановського: дівчина утікає з милим; мати висилає за нею погоню, та донька не хоче вже вертати. (Зап. 133, с. 161, ч. 25).

До цієї групи можна зачислити ще ось які теми:

— Жовнір, вернувши з обозу, приносить дівчині вісти від милого; тимчасом мати силує її вийти за нелюба. Дівчина переказує про це милому, що погрожує забиттям суперника. (Возн., Арх., ч. 17).

— Дівчина не любить; коханець за порадою ворожки їде по чарівне зілля; тимчасом дівчина виходить заміж за близького сусіду. Це тема відома із пісні про копання тройзілля, тільки у нашій пісні не кінчається убиттям милої. (Возн. Арх. ч. 13).

— Ковак переказує дівчині, щоб не тужила, бо він верне й одружиться з нею; та дівчина виходить за другого заміж. (Возн. Арх., ч. 38).

Хоч такі балядові теми належать здебільшого до мандрівних, та на українському ґрунті вони сплітаються з обставинами місцевого життя, обростають подробицями українського побуту й через те одержують своєрідну закраску.

¹⁾ Останні строфи приставлені тут з любовної пісні. ²⁾ В оригіналі: „sila“. ³⁾ В оригіналі: „Samaroch“ „Samora“. ⁴⁾ „g білої кроваті“; діалектичне г замість d.

IV. Та між цими народніми піснями, які дійшли до нас по записках XVII—XVIII в. любовні пісні обіймають безперечно найбільшу групу та виявляють найбільше викінчення й ріжнородности. Уже в старинних обрядових піснях, найбільш у веснянках івесільних, ба навіть у колядках, подибуємо еротичні мотиви¹⁾. Та коли хорова лірика обрядових пісень була висловом колективних почувань і настроїв,—то в піснях XVII в. любовна лірика є вже сильно індивідуалізованою й витонченою, підноситься до вислову особистих інтимних почувань. Розбуджене політичне й духове життя укр. народу в козацькій добі давало багато імпульсів до розвитку ліричної поезії, якій чимало мотивів піддавали стосунки витворені безнастанними війнами тай само життя козака, багате на трагічні моменти. Через те обсяг ліричної поезії в козацькій добі помітно поширюється.

Не без значення для вибування любовної лірики в українській народній поезії були певно й літературні впливи із Заходу, що йшли до нас головно через польську віршу й пісню; саме на XVII в. припадає високий розвиток еротичної поезії в польській літературі, що наприкінці століття відбивається сильним відгомном також в українських віршах і піснях книжного походження. Та ще дужчі й старші були мабуть впливи народньої поезії західних і південних Слов'ян. Усе це спричинює розцвіт любовної лірики в укр. народній поезії XVII—XVIII вв., що користуючися здавна виробленим пісенним стилем виявляє чимале поглиблення й замітний зворот до індивідуальности, інтерес для психічних переживань одиниці. З кінця XVII в. зберігся прекрасний збірник, що його видав Возняк по рукопису бібл. Чарторийських, і що містить 60 (на всіх 68) самих любовних пісень. Багато пісень любовного змісту виданих по рукописам кінця XVII й першої половини XVIII в. знайдемо в згаданих працях проф. Перетца, Брікнера, Грушевського, Возняка. Добір любовних пісень у тодішніх співаниках треба пояснити впливом сучасної польської віршової й пісенної літератури, у якій саме тоді процвітала любовна лірика.

Перше, що впадає в вічі, коли переглядаємо українські пісні з любовним підкладом, це величезне багатство мотивів і доволі широка скаля в відтінюванні любовних почувань та настроїв. Любов зображена тут у різних перипетіях, від свого зародження аж до щасливого, а частіше трагічного закінчення. На потвердження вище сказаного подаємо короткий перегляд тем і мотивів любовних пісень із співаника що видав М. Возняк в „Українсько-руськім Архиві“ IX; пісні щодо їх змісту зводимо ось у які групи:

а) Залицання, вірна любов, туга, нудьгування, неспокій, вагання, прикликання милого, дождання, сходина, прибуття до милої з далекої сторони.

3. Туга за милою відганяє сон.

4. Туга за милим, людська обмова.

5. Нудьгування, обмова, непевність, чи милий любить.

12. Просьба о руку дівчини.

68. Гнів і перепросини залюблених.

27. Жертви й утрати для милої (милого).

42. Дівчина посилає милого по воду.

14. Дівочі чари: вагання дівчини, чи йти заміж.

34. Парубок клянеться, що не покине милої; її стрічає парубкова мати, й випитує, чи вона любить її сина.

43. Посилання за милим, пізнавання по голосі.

21. Дівчина заблудивши стрічає милого.

28, 47, 58. Наблизення вечера, прикликання милого, сходина.

32. Дівчина плаче, бо її приснилося що милий покинув і милий заспокоює її.

¹⁾ Тут годиться зазначити, що на думку Гастона Паріса і французька лірична пісня виросла з народньої веснянки.

57. Милый обіцяє вірною любов'ю нагородити дівчині докори матери й обмову ворогів.
 55, 60. Милый у дорозі, мила дожидає його скорого вороття.
- б) 9. Милый поспішає до милої; застає її в саду, як плаче й тужить за ним; (ч. 9) мила сидить коло віконця й роздумує про свою вірну любов.
65. Дожидання милого, його прибуття, утіха.
- б) 6. Вороги, обмова, розлука, від'їзд милого, прощання, вісти.
- 19, 39. Людська обмова й вороги не дають спокою дівчині.
49. Дівчина любить милого не вважаючи на обмову.
37. Вороги; милый виїжджаючи обіцяє вірність.
46. Від'їзд милого, присяга на вірність.
31. Дівчина плаче при від'їзді милого.
10. Милый від'їжджає; з чужини посилав до милої вірного кояя, що вертає з добрими вістями.
56. Дівчина не має звістки від милого, не знає де він перебуває; наперекір ворогам буде дальше любити милого.
2. Парубок у далекій стороні тужить за милою, не має звістки; боїться що забула.
33. Дівчина тужить за милим, що його давно не бачила, боїться щоб не зрадив.
50. Дівчина плаче за милим, що перебуває в далекій стороні, кличе його щоб вернув, щоб вороги не сміялися.
- в) Милый не любить, покидає, розлука, туга до смерти, проклин ворогам і розлучниці; невірність дівчини, відкинення подарунків.
- 7, 35. Невірний любко завдає дівчині великої туги.
8. Дівчина прикликає зрадливого милого; не може заспокоїти свого серця, хоч знає що він її не любить.
15. Милый покидає; дівочі чари; нарікання дівчини на ворогів, проклин тим що розлучили.
23. Дівчина тужить за милим, що від'їхав далеко; не в силі перемогти свого серця, щоб його забути.
51. Дівчина даремно виглядає милого, завидує иншим.
52. Дівчина оплакує утрату милого, до смерти буде тужити.
26. Вороги розлучають із милим; трудно серцю розказати.
16. Дівчина тужить за милим—жовніром; нарікання на ворогів, проклин.
24. Нарікання на невірного милого, прикликання смерти, проклин розлучниці.
61. Розлука, вороги, бажання вмерти щоб залучитися з милим.
64. Нарікання дівчини на нещасну долю.
53. Дівчина відкидає залицяння.
38. Дівчина виходить заміж, давній любко жалує що її втратив.
- г) Нелюб, жаль за втраченими літами, бажання вмерти.
30. Гірка доля жінки за нелюбом.
36. Життя за нелюбом, гуляєм; жаль за страченою молодістю; давній любко оженився з другою.
41. Нелюбий чоловік-жовнір; жаль за молодими літами.
- 44, 54. Жінка горює за нелюбом; просить зовулю, щоб порадила; бажав собі смерти.

Не всі перелічені пісні виявляють одноцільність теми: де-в-котрих помічається сплетення двох навіть трьох мотивів (напр. чч. 14, 15) або й двох окремих пісень (напр. чч. 11, 30, 36), об'єднаних лише будовою строфи. Свобідне лучення мотивів помітне особливо у піснях коломийського складу: чч. 45, 63, 66.

Поданий перегляд мотивів найбільшого співаника показує наочно, що в любовних піснях без порівняння частіше й ширше оспівується почування дівчини й жінки, як почування чоловіка; з цього можна-б догадуватися, що любовні пісні складало здебільшого жіноцтво.

В передачі настроїв і переживань вражає безпосередність і простота, а до того щеї незвичайна ніжність і ширість почування.

Одначе як у всіх інших родах народних пісень, так і тут виступає деяка схематичність і стилізація в трактуванні тем і мотивів, типізація осіб і ситуацій, хоч далеко вже не в такій мірі як напр. в обрядових піснях. Головні особи, що виступають у любовних піснях, милый, мила — здебільшого не мають індивідуальних рисів: це типи, неначе якісь збірні особи наділювані постійними прикметами; побіч милої й милого;

виступає цілий ряд осіб, що їм пособляють або стають на перешкоді: мати (рідше батько), розлучниця, вороги, післанці, „люди“ або „сусіди“, що дають вислів громадській opinii—все те стилізовані постаті, що мають згори означені ролі в любовній драмі. Так само й ситуації є переважно типовими, мають свій шаблон: дождання милого, виглядання чи шукання, його прибуття, від'їзд, прощання, присяга вірности—все це вбирає народня пісня здебільшого в свої сталі формули, що повторюються в подібних ситуаціях. До таких часто повторюваних loci communes належить напр. формула про дівочі чари:

Ой я чаров не знаю,
Чарувати не вмію,
Любити не смію.
Ой уже-ж мої чароньки
Чорнії очи і бровоньки.

Возн. Арх, IX ч. 10.

Насте, Насте, велике напасте!
Що за віле дала, що очаровала?
Ой Настенька вельми присягала,
Що я тобі віля не давала.
—У мене чароньки—чорнії очоньки,
У мене віленько—білов личенько.

Ibid., ч. 15. (Паралель: Яворс. Нов. дан. VIII).

Ой учинила дівонька, учинила,
З біленьким личком і з хорошими очоньками.
— Ой бодай ти так знав в той сїні до хати,
Ой як-же я знаю, чим тебе чарувати.
У мене чароньки—хороші очоньки,
У мене вілейко—рум'янов личенько.

Ibid., ч. 14.

Та із тих стилевих образів і формул, що сходять часами на спільні місця, складається в укр. народній пісні часто оригінальна, а навіть високо артистична цілість, як показує отся пісня:

Да біда-ж моя да не малая, да старенькая мати,
Що заказала, заповідала з миленьким розмовляти.
Бодай ворога напала туга і розлучницю тую,
Що розлучила, що розділила мене, мильї, з тобою.
Пошлю я послї, щоби його найшли, і дали мені знати.
Нехай я знаю, в которім краю його маю шукати.
Положу лавку через муравку, через биструю річку,
Лавка хибенька, річка бистренька, прийде плїсти до него.
Хоць я упаду по шию в воду, що-ж я маю діяти?
Хоць я і згину, преці поплїну з милим ся повидати,
Ой плїни, плїни мій селезаню, річкою бистренькою,
Я за тобою, мій голубоньку, сірою утінкою.
Тепер-же гоже, мій моцний Боже, минула мене туга,
Одно я вийшла, зараз і знайшла свого милого друга.
Дай мій миленький, мій дороженький, тож мині нудно без тебе!
Не одна сльозка випала з очка, чекаючи на тебе.

(Brückner: Pieśni ruskie. Pam. Literac. 1913, II, 217—219; в друку кінця XVII в.).

Зібрані тут ось які стилеві прикмети любовної пісні: типові особи (милий, мила, мати, розлучниця, послї); настрої залюблених (туга, нудьгування, сльози) і давні символи: голуб, селезень, утінка, ходження через хибку кладку, перепливання через річку.

Основний мотив—тонучу дівчину ратує мильї—із символічним нятяком на подружа, що стрічається вже в колядках, подекуди й у весільних піснях, ширше розвинений у пісні про Штефана воеводу та в любовній пісні з середини XVIII в., яку видав В. Перетц (Нов. зап. IV 3):

Изшла дѣвчина до Днепра по воду,
Поглянула на биструю воду.
Обачила козака красного,
А що жъ пристав до сердца моего ¹⁾.

¹⁾ Порівн. відому в Галичині народню пісню:

Ой вийшла, вийшла Подолянка по воду,
Задивилася на хорошу вроду.
Рукописний збірник.

Та з тим усім українська любовна пісня все-ж таки не є шаблонна. Через формули й стилеві признаки дуже сильно пробивається безпосереднє, щире індивідуальне почуття:

Добре радять, щоб забити,
Нещирого не любити.
Трудно в серцю укоїти,
Щоб[и] его не любити.

Трудно серцю розказати,
Щоб о тобі не думати.
А хоть вижу нещирогд,
Не перепру серця мого.
Воз. Арх. IX, ч. 26.

Ось накликування божої карі на розлучницю:

Бачу, що милий о мене не дбає,
Так ми ся видит, що иншу має.
Зошли, Боже, градовую тучу,

Убий-же борздо мою розлучницю!
Нехай він знає, за що Бог забив:
За мою правду, що мене зрадив.
Ibid., ч. 24.

Подибуються ситуації зовсім нешаблонні, напр.:

Ой ішов я мимо твой двор, тай дівчинонько моя,
Ой зачув я твой голосок, тай голубонько моя.
Тебе матонька лає, тай і мене проклинає,
Тебе матонька лає, мене зле вспоминає.
Не жури-ж ся дівчинонько, перебудеш ти тов,
А я буду твой служенька за утраплене твоє.
.... Тут старші забраняют, тут до тебе оскаржают,
Якби ти нев'єрне служив, бодай-би м'я Бог не множив!

Ibid., ч. 57.

У цих любовних піснях особовість завойовує собі вже чималий простір; разом із тим прокидається й протест проти стіснювання підозрами й опінією, що кривдить індивідуальне почування:

Людоньки-ж о мні гадают,
І покою мні не дают.
А я-ж на тов не дбаю,
Як кохала, так кохаю.
Возн. Арх. ч. 49.

Як до тебе прибувати?
Будут тебе вороженьки обмовляти!
Я-ж о тов тай не дбаю,
Коли тебе, серце мов, привітаю.
Ibid. ч. 58.

Тріскай се, пукай се, дідьчий вороже!
Як гнів, так ласка твоя не зможе.

Кого-ж я люблю, любити буду,
Люблячи його все перебуду.
Ibid., ч. 56.

Замітна річ, що в укр. любовних піснях жінка виступає далеко не в такій пасивній ролі, не в такім безвольнім приниженім становищі, як у московських піснях: вона вимагає трактування нарівні з мужчиною; дівчина вмів зберегти свою волю і супроти мужчини і супроти родичів, не зважаючи навіть на неприхильну опінію „людей“ і ворогів. До того-ж укр. любовні пісні стоять на високому моральному рівні з вимогою вірности, чистого трактування любови й береження жіночої гідности, як показують отсі строфи:

А ти, миленький, дай коли поблудиш,
Сам-же ся з своїм розумом осудиш.

Будеш иншую, не мене любити,
Скажу тобі правду, буде Бог судити.
Возн. Арх. IX, ч. 33.

Гуляй, гуляй, дівчинонько, не дай ся зводити:
Козак дума зведе з ума, не буде любити.
Ibid., ч. 63.

Побий, Боже, вороженьки, що нам вичат лихо,
Ми з собою, голубонько, любімося тихо.
Тот час своїм вороженькам зав'яжем[о] губу,
Коли з тобою, любоньку, станемо до шлюбю.

Ibid., ч. 37.

Тадже, мов серце, сама ся осудиш;
Чи я тому винен, що ти в слові блудиш?
Я помню на Бога і на свої слова,

Якая там була наша умова!
І служити буду, покуль світа стоїт,
А хто мене гудит, Бога ся не боїт.
Ibid., ч. 2.

Ой Ясейку, серце мов, не ходи за мною;
 Сам ти знаєш, сам відаєш, не рівня з тобою!
 Ой ти пан, ти богат, да не згодимось,
 Тільки-ж наша сухотонька, що ми любимось.

Яворс. Два сборн. с. 44, ч. 3.

Любовні пісні, що визначаються такою ніжністю й щирістю почувань та незвичайною красою вислову — це переважно витвір жіноцтва¹⁾, на це вказують найбільш пісні про нещасливу любов, нещасливе подружжя й „жіночу неволю“, — ці справжні перлини народньої творчості.

На любовних піснях найкраще можна змірити той довженний віковий шлях еволюції, котрий перебула укр. народня поезія від колективної творчості, як вислову почувань цілої групи чи громади, від синкретизму хорової обрядової гри, — аж до монодичної пісні з тонким відтінюванням психічних настроїв одиниці.

На ліричних особливо любовних піснях можна найкраще оцінити високу вартість тих нових наверствовань пісенних, що збагачують укр. традиційну поезію в козацькій добі.

Тут годиться ще звернути увагу на декотрі особливості поетичного стилю, що в них відбивається відгомін західно-європейської лицарської лірики середніх віків, яку розвинули трубадури й міннезенгери з їх виробленими формулами служіння „дамі серця“.

Мотив любовного „служіння“ займає в укр. піснях кінця XVII в. важне місце; притім милий, коханець зовється часто „паном“:

Ой сама я, сама пшениченьку жала,
 Ой прийду-ж я додомоньку, немаш мого пана.

Пер. Нов. дан. II, 9.

— Панусеньку, голубчику! чи маю вірити,
 Що твоє серденько хочет мні служити?
 ... Будь ласкава, Анусенько, на служеньку свого,
 Которий ти служить буде до жита свого.

Возн. Арх. IX. ч. 47.

... Ой не сподівався твій служенька по тобі,
 Ой розумів-же він, що ти будеш в жалобі.

Ibid, ч. 46.

... Ой як-же ми, мій паноньку, з тобою стояти?
 Маю-ж бо я вороженьки, що будут брехати.

Ibid, ч. 37.

Впливи західно-європейської лицарської поезії могли дуже вчасно перейти на Україну з мандрівними співаками, шпільманами („шпилеве“) й скоморохами, котрим треба приписати також пересадження на укр. ґрунт багатьох балядових і анегдотичних тем.

Багатство нових формул і любовної фразеології, яке помічається в записках народніх пісень з кінця XVII й початку XVIII в. — це також нове надбання української народньої поезії того часу, вартє таких детальних студій, які присвятили російській любовній ліриці А. Веселовський („Любовная лирика XVIII в.“ 1909) і В. Перетц („Очерки по истории поэтического стиля в России“ — Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія 1905, X, 1906. VI. 1907. VI).

V. Окрему групу творять насмішливі пісні анегдотичного, здебільша фривольного змісту ось на які теми:

— Дівчина манить козака через річку, а коли він переплив, вона втікає від нього.
 Возн. Арх. IX, ч. 67.

— Дівчина викрадає ключі у матери і потайки впускає до хати коханця. Видно була це пісня дуже люблена, як показує велике число паралель: Груш. Зап. 15, с. 22, ч. 13; Яворс. Нов. дан. VII; Пер. Нов. дан. II ч. 16; Возн. Зап. 133 В, с. 154, ч. 12.

— „Ой мати, мати, есть дяк у хаті“. Груш. Зап. 15, ч. 45.

¹⁾ O. Böckel: Psychologie der Volksdichtung. сс. 90—100.

Сюди належать також інші фривольні пісні:

Про залицання дядка („Ой дівчина кріпко жне“. Вовн. Зап. 133 В, ст. 163, ч. 30); про дівчину, що ночує в школі (ibid. с. 164, ч. 33; перші чотири строфи — це частина окремої пісні про мужика, якому дівчата вкрали торбу: „Да орет мужик при дорозі“).

Притоку до насміхів дають особливо стосунки в недібраному подружжі:

— Жінка напивається й коверсує чоловіком нездарою. Вовн. Зап. 133 III, с. 128, ч. 5.

— Старий чоловік і молода жінка та її коханці, що виганяють старого з хати Вовн. Арх. IX, ч. 62.

— Молода жінка даремне просить старого чоловіка, щоб пустив її до батька. Пер. Нов. дав. IV, 5.

— Невірної жінки не встережеш: Яворс. Нов. дан. XI.

— Попадає прикликає любка потайки від старого чоловіка. Пер. Нов. дан. II, 7.

— Козак жаліється на погану нелюбу жінку. Яворс. Нов. дан. II.

Побутовим підкладом і реалістичними рисами визначається особливо дві пісні-думи ось на які теми:

— Вівчар заснувши в степу на могилі розгубив віці; господар карає його побоєм; вівчар робиться слабим і лицяється до господині. Вовн. Зап. 146, сс. 162 — 173.

— Теща бенкетує у зятя. Ibid, сс. 173 — 176.

До групи насмішливих пісень належать ще отсі:

— Пісня про попа-п'яницю. Пер. Иссл'д. и матер. I, 106.

— Про „черчика-любчика“ та його одежу. Пер. Изв. с. 75, ч. 3.

— Про жучка, що не слухаючи матери впав у воду. Пер. Изв. с. 90, ч. 15.

— Про смерть комара. Груш. Зап. 15, с. 17, ч. 7.

— Про похорон горобця. Вовн. Зап. 133 В., с. 159, ч. 22.

— Про біду. Ibid., с. 160, ч. 24.

Над Дунаєм глибоким

Стоїт терем високий. Гой!

А з терема города

Вийшла біда молода. Гой, біда, гой!

Такими самими віршами, з заміною слова „біда“ на „вдова“. починається в декотрих варіантах відома пісня-баляда про вдову, що вродивши двох синів пустила їх на Дунай.

Видно, що ця пісня була відома на Україні вже давніше.

Насмішливі пісні-анекдоти з фривольним, часом дуже вільним і непристойним змістом, що нагадують новелі з Бокачівового Декамерона, заступлені розмірно значним числом у давніх співаниках; вони з'явилися у нас очевидно під чужим впливом і були модною тоді новиною. З різних натяків у змісті тих пісень можна здогадуватись, що вони виходили від школярів, мандрівних дяків-бакалярів, двораків, та від тих напівграмотних кругів, що були під сильним впливом польської популярної літератури, поширеної тоді в друкованих, здебільшого анонімних збірничках пісень і віршів.

Ст. Віндакевич подає ось яку характеристику безіменного збірничка популярних пісень „Pieśni i tańce“ з 1614 р.: „Містить він еротички пристрасні, реалістичні, складані без тіни ідеалізму, витворені в досить попсованому середовищі, що й не думає про подружжя. Ці еротички стосуються переважно до залицання“. Є там „багато штучности, намагання на дотепність, зіпсуття, а радше зухвальства й простого любовання в гидоті“ (Pieśni i erotyki popularne, Lud X, сс. 199—200). Через обценні пісеньки духовна цензура поставила цей збірничок на індексі 1617 р. Зовсім не ліпші щодо цього і пізніші співаники XVII в. Проф. Брікнера вражає в цих збірничках „іście frantowska wyuzdanosc treści“ та „двозначні, а радше недвозначні пісні та алюзії“ (Pam. Liter. 1911, II—III, 184).

VI. Уже в записах з кінця XVII досить великим числом заступлені також танкові пісні, що своїм змістом і мотивами виявляють багато спільного з одного боку із любовними піснями, а з другого—з насмішливими. Їх танковий характер виявляється в скочному ритмі та в короткій уривчастій формі; навіть одна строфа може творити про себе

закінчену цілість й устоятися, як окрема пісенька; та звичайно дві, три й більше строф лучиться з собою по спорідненню змісту й асоціації думок, або й по аналогічних заспівах, напр.:

Ой листоньком дороженька запала, запала,
Давно-ж свого миленького видала, видала.
... Я до того, дай до сего словеньком, словеньком.
А до тебе, голубоньку, серденьком, серденьком.
• Прилетіли два голуби на мой двор, на мой двор,
Ударили крилоньками в мой покой, в мой покой.
Ой чого-ж ти, голубоньку, гукаеш, гукаеш?
Чи над мене мил[і]шої шукаеш, шукаеш?
Ой не гукай, голубоньку, не гукай, [не гукай],
А над мене мил[і]шої не шукай, не шукай.

Возн. Арх. IX, ч. 45.

Дівчинонько, голубонько, біле личко мавш,
Одно же мні молодому тугу задаваеш.
Дівчинонько, голубонько, чорні очи мавш,
Одно же мні молодому тугу задаваеш.
Дівчинонько, голубонько, упалас ми в мисли,
Ой що-же я мав інших, і вийшли ми з мисли.

Ibid. ч. 63.

Такі строфи, з боку змісту слабко пов'язані з собою, лучить звичайно однаковий заспів і паралелізм.

Не тяжко впізнати в наведених строфах із характеристичним розміром (4 + 4 + 6) 2 граціозну форму танкової пісні, яку тепер зовуть коломийкою; як звали її колись, цього не знаємо, але певне те, що вона вже в XVII в. була вироблена й витончена з усіма нюансами, а вживано її головню до вислову любовних почувань. Доказом на це коломийкові строфи в давніх збірниках: Возн. Арх. IX, ч. 66; Пер. Нов. дан. IV, ч. 6. Яворс. Нов. дан. XVI; Два сборн. ст. 44, ч. 3 і ст. 48, ч. 8; Возн. Зап. 109, с. 34, ч. 16; Зап. 133 III., с. 133, ч. 11.

У старих записах XVIII в. стрічаємося ще з однією формою танкових пісень, яку знаємо із збірників XIX—XX вв. під назвою шумки; це короткі одно-дво-строфові пісеньки з характеристичною будовою строфи (4 + 4) 4.

А де-ж тая молодиці,
Що кождому пригодиться:
І попови [і дякови]
І своєму мужикови.
Яворс. Нов. дан. XV.

Рубай [рубай] отче мене,
(А) за старого ни дай мене!
Бо в старого дітий много,
(А) в молодого ні одного.
Старий лежить як колода,
А молода як ягода.

Ibid. XVII.

Коли-ж у другій половині шумкового вірша 4 + 4 замість 4-складової групи з'являється 3-складова та щей з ритмічним наголосом на останньому складі, повстає тут анапестична фігура, що характеризує танкову строфу, звану козачком. Таке закінчення буває звичайно в другому й четвертому віршу, та воно може виступати й у всіх віршах:

Ой Кадук-же твою ма,
Чом(у) не мавш сорома?
Тільки би ся реготала
І з іншими розмовляла!

Франко: Карп. рус. письм. Зап. 38, с. 149.

Ой не люби дівочок
Ані чужих жіночок;
Люби-ж мене самую,
Що я тебе шаную.

Груш. Зап. 15. с. 9. ч. 1.

Часами навіть у першій половині вірша виступає така анапестична фігура, так що в козачках переплітаються 7-складові вірші з 8 і 6-складовими.

Зразок козачкової форми маємо вже з кінця XVII в.:

Ой не стою под окном,
Не киваю колпаком.
Колпачонька не внесеш,
Сам молодий не течеш.
Сюди виль, туди виль,
До милої дев'ять миль.
Десятая дорога

До самого порога.
Засвіти лучину,
Осмотри дівчину,
Ой у кого се вдала,
Ой у кого се вдала.
Чи у попа, чи в дяка,
Чи в доброго юнака?
Вовн. Арх. IX. ч. 25.

Тут годиться згадати щеї про відому танкову пісню козачкової форми „І шумить і гуде“ що знайшов Євг. Геленіюш (Івановський) у збірнику „Lutnia“ з 1740. (E. Heleniusz: Wspomnienia lat minionych, т. II, Краків. 1876, с. 680. Подаю за Возняком У. р. Архив IX. 6).

Із поданого перегляду пісенних груп бачимо, що й з боку змісту українська народня поезія на переломі XVII—XVIII вв. виявляє нові навершення, багате розгалуження й різноманітність та повноту, охоплюючи різні сторони народного життя. Для історії укр. народньої поезії та її поодиноких галузів, форм і пісенного стилю старі записи дають багатий й дуже цінний матеріал. Вони potwierджують старинність деяких пісень, відомих із збірок XIX—XX вв.; виявляється, що не одна з тих пісень співалася в нас уже в XVII—XVIII вв., отже має за собою 200—300 літню історію; можна це сказати ось про такі пісні¹⁾:

Гей на горі та жєнці жнуть (про Сагайдачного).

Ой біда, біда мні чайці небові.

Ой та був Сава в Немирові в панов на обіді.

Дума про козака-нетягу

Ой стихейка Марусейко, говори (про утечу дівчини в коханцем і про погоню)

Пісня про дівчину, що висилає милого про тройзілля.

Да под вишнею, под черешнею (молода жінка, старий чоловік).

Стукнуло, грянуло в лісі (про комара).

Забгато місця забрало-б тут перелічування всіх тих давніх народ. пісень XVII—XVIII вв., особливо любовних і танкових, що в цілості або лише частково живуть і досі в усній традиції укр. люду²⁾.

Замітна річ, що всі ці пісні дуже докладно зберегли й досі свою ритмічну форму; це вказує на велику консервативність народніх пісень, що живучи сотки літ в усній передачі—не змінюють свого розміру. Навіть новий зміст звичайно відливається в давні форми.

Як вірно зберігає народня пісня у своїх різних варіантах, розкинутих на широких просторах, не то що свій характеристичний розмір, а й признаки мелодії, показує цінна студія Климентія Квітки „Українська пісня про дітозгубницю“, у якій автор користується дуже широким порівняним матеріалом. (Етногр. Вісник 1927, кн. III—IV).

З багатьох давніх пісень полишилися лише поодинокі строфи або поетичні образи й звороти, що входять у пісні новішого складу, як *loci communes*. Оттак-то на руїнах давніх пісень виростають нові, що користуються придатними частинами з давніх, так як у нових будівлях зберігаються нераз частини й цілі стіни із давніх мурів.

Та подібуються в старих записах і такі пісні, що за ними даремно шукали-б ми в новіших збірниках: вони забулися в усній традиції й належать уже зовсім до історії.

Інші-ж живуть тепер у дуже зміненій формі, пристосовані до нових обставин; вони неначе вицвіли, полиняли, стратили свою свіжість. Сюди належать напр. давні козацькі пісні, приложені до жовнірського життя;

¹⁾ Видання вказано при відповідних групах. ²⁾ Надіємося зробити це в окремій праці.

замість козака, що проситься у гетьмана додому, з'являється жовнір, що просить відпустки у капітана. Лише дуже зрідка трапляється, що старовинна пісня змінює свій розмір; так напр. пісню про козака й трійзілля відому з давніших записів у епічному розмірі 4 + 6 — на Гуцульщині переведено вже на коломийковий розмір.

Та справедливо зауважує А. Веселовський, що „виродженіе можетъ бытъ вмѣстѣ и зарожденіемъ“ (Любовн. лир., с. 56); так воно дійсно й є: на давніх основах пісенних засобів форми й стилю, витворених попередніми віками, зароджуються нові пісні, що в давні форми вливають новий сучасний зміст із сильно зазначеними громадськими мотивами (це дуже помітна риса пісенних новотворів).

Тут насувається ще одно питання: у давніх записах, співаниках і стародруках подається всуміш вірші й пісні світського й релігійного змісту, не відрізняється народніх пісень від книжних складань, не зазначається, що записано з усної традиції, а що вийшло з письменних кіл, тим більше, що віршова й пісенна література того часу понайбільше така-ж народня безіменна, як і пісня.

По чому-ж ми тепер по сотках літ відрізняємо народні пісні від штучних складань того часу?

Обговоренню цього питання присвячений дальший розділ нашої доповіді.

4. Стосунок українських народніх пісень XVII — XVIII вв. до сучасної віршової й пісенної літератури.

З'ясування цього складного питання вимагає ще багато підготовчих праць; не маємо й досі студії, у якій бодай зведено-б підсумки давніших дослідів у цьому напрямі Драгоманова, Жигецького, Перетца, Франка й інших. Недостачу нових праць із цього обсягу нагороджує багатство зібраного за останніх 15 літ нового матеріалу, що вимагає оброблення й нав'язання до результатів попередніх дослідів. Не маючи змоги в одій доповіді заходити в деталі такої широкої теми, обмежуємося на кількох загальних помічаннях, що мають на меті хіба тільки вказати напрями, у яких-би треба повести студії над виясненням стосунку між укр. народніми піснями XVII — XVIII вв. і сучасною українською віршовою й пісенною літературою.

Вище поданий огляд показує, що вже в XVII в. укр. народня пісня досягла високого щабля у своєму розвитку, виявляючи велику різноманітність ритмічних форм, вироблення, ба навіть витончення поетичного стилю й розгалуження змісту. Таке багатство могло витворитись лише етапами, протягом довгих століть; отже мусимо догадуватися, що вже в XVI в. пісенна творчість укр. народу розпоряджала в великій мірі тими засобами форми й стилю, які розкривають записи XVII в.: на це вказує художня форма пісні про Штефана воеводу, що певно не була однею укр. піснею в XVI в. З цього виходить, що розвитку й зросту укр. народньої поезії тих часів (до половини XVII в.) не можна ще зв'язувати з впливами віршової літератури, бо силабічна вірша щойно в останніх двох десятках XVI в. починає розвиватися на укр. ґрунті під польським впливом і на зразок польських віршів. До того-ж вірші А. Римші, Гер. Смогрицького, Касяна Саковича і своєю формою і стилем, панегіричним змістом і мовою, густо пересіяною полонізмами, дуже далеко відбігають від укр. народніх пісень, не виявляючи просто ніякої спільности з народньою поезією. Справді в віршованих творах першої половини XVII в. подибуємо подекуди розміри подібні як у народніх піснях, напр. восьми-

складові вірші 4 + 4 (вірша про Хотимську битву — подав проф. Брікнер у „Рам. Liter.“ 1911, V, сс. 440 — 441; інтермедії Гаватовича — Розвідки Драгоманова I, 178) і навіть 13-складові вірші з двома цезурами 4 + 3 + 6 (інтермедії Гаватовича — *ibid.*, с. 179): однак ці віршові твори не призначені до співу; вони не виявляють строфової будови, часто закінчення думки не сходиться з закінченням вірша, а навпаки перериває вірш посередині (це т. зв. enjambement), до того-ж ритмічна схема досить часто порушується відступленнями від правильного складочислення. Згадані форми з'являються в укр. літературі очевидно за польськими взірцями і не мають нічого спільного з укр. народними піснями.

Та що вже в середині XVII в. укр. вірша деякими своїми паростками наближається до народної пісні, про це свідчить відома *Duma kozaska o Beresteckiem zwyciestwie 1651 31 Julij¹⁾*, зложена розміром укр. народної пісні 5 + 5 + 7. Вірші лучаться тут парами, до того-ж рими з'являються не лише в закінченнях віршів, але зв'язують правильно два перші коліна вірша:

O Ryko Styru, szczo Chmil za wiru
Skaży ty wsiemu miru,

Gdy w Dniepr wpadaiesz, opowidaiesz
Radost z wuyny czy z miru.

Кожда строфа замикає заокруглену думку; логічні перестанки й розподіл речень та їх частей сходиться всюди з укладом ритмічної схеми (enjambement'и подибуються лише виїмково); складочислення скрізь додержане: все це показує, що вірша дійсно зложена під мелодію народної пісні (відомої тепер з „Трудів“ Чубинського т. V, ч. 55), як свідчить многоважна вказівка, подана при її заголовку: „*na te nute: ou postyľ- bum ia sim ponedil'kiw, osmiu nedil'enku*“. Справедливо зауважує А. Потебня, що автор вірші умів орудувати розміром і образами народної поезії²⁾. Замітна річ, що й інші вірші про Хмельниччину, зложені безперечно під свіжим враженням подій, виявляють дуже подібну будову, як вірша про Берестецьку битву, хоч у складочисленню помічаються тут відступлення від основної схеми 5 + 5 + 7.

Глянь обернися, стань а задивися, которий мавш много,
Же ровний будеш тому, в которого немаєш ничего.

Антонович-Драгоманов, истор. п'єсни II, 139.

Он глянул як звір, он крикнув як лев на жолнірські слова;
Острая як міч, грубая як піч була там тая мова.

Ibid. 137.

Вірша еп. Шумлянського про похід Собіського під Відень 1683 р. своїм розміром і легкою пісенною формою ще більше нагадує народні пісні у таких строфах, як напр. отсі:

...Ой в неділю вельми рано
В сурми й в труби заіграно,
Од короля заволяно,
Тяжко з армат огня дано.

...Ой од рана аж до ночи
Не один там замкнет очи
І на краввим полю востав,
На віки ся з світом розстав¹⁾.
Возн. Арх. IX, ч. 22.

Такі приклади ясно показують, що вірша з боку форми, мови й поетичного стилю протягом XVII в. повільно наближається до народної пісні.

¹⁾ Archiv f. slav. Phil. II. 297—307, подали Петров і Житецький. В. Перетц: „Исслед. и матер.“ I с. 94. „Зам'ятки и матер. для исторіи п'єсни в Россіи“. Изв'єстія Отд. Р. Яз. и Сл. Ак. Н. 1901, VI, кн. 2, ст. 84. ²⁾ Рецензія на збірник народних пісень Я. Головацького. Отчетъ о XXII присужденіи наградъ гр. Уварова 1880, сс. 123 і 139. ³⁾ Порівн. отсю строфу з пісні про Клокочівський образ, що стосується також до подій з 1683 р.:

А таборы турецьки стали подь В'їдень, Цесарь на то ничь не дбаеть,
А не знають, же имь прійдеть горко об'їдень. А над'їю вь Богу маеть.

Ця пісня збереглася в збірці віршів та пісень духовного змісту, зладженій 1734 р. в с. Камінці Спільського комітату. Франко: Карп. рус. письм. Записки 37, с. 78.

Під кінець XVII в. дійсно стає очевидним зв'язок між укр. народньою піснею та віршовою й пісенною літературою, як на це вказує ак. Перетц у своїх дослідях; з його слів „шкільна поезія тратить поволі церковно-слов'янську оболочку і все більше й більше наближується до укр. народнього говору. Шкільні поети радо послугуються народньою символікою, обробляючи її на книжний лад, і в своїх віршах сполучують і вказівки теорії, і чимраз більший вплив народньої мови й поезії“. Одночасно зростає дуже помітно число народніх пісень у тодішніх збірниках і співаниках, як це показують ті матеріали, що видали Перетц, Грушевський, Брікнер, Возняк та ин. Отже хоч не було ще в тім часі розуміння для народньої поезії, згадані збірники й співаники свідчать про особливе залюбовання письменних людей того часу в народніх піснях. Це не могло обійтись без впливу на тогочасну літературу, що в ній протягом першої половини XVIII в. з'являється вже чимало віршів і пісень, оповитих духом народньої поезії.

Та хоч як близько підходять деякі вірші й пісні книжного походження своїм складом до народніх пісень, всеж-таки в мові й поетичному стилі та змісті одних і других залишаються великі різниці, які найкраще з'ясувати на прикладах:

О роскошная Венера, где нынѣ обдуешь?
 Ты, сердечный Купидине, чаю гласъ мой чуешь:
 Придѣтъ ко мнѣ всѣ ускорѣ, утѣште смутненьку,
 Розвеселить сію тугу у моемъ серденьку.
 Тужу зѣло и вздыхаю, ах мнѣ, умираю,
 Когда милого не вижу, жива бытъ не чаю.
 ...Не звала бым, мой любезнѣйшій, соколом ясенкимъ,
 Или паче во долѣхъ цвѣточкомъ красенкимъ.
 ...Зришь пречудно оченками, аж серденько млѣ,
 Душа горитъ, сердце болитъ, красная лелѣя.

Ця пісня, видана від В. Перетца з рукопису кінця XVII в. або самого початку XVIII в., належала до найбільш тоді популярних, і часто подибується в старих співаниках („Новые данные“ II б).

Пойду-ж я, пойду на гору високу,	Я по вся часи тебе споминаю,
Ой впаду, впаду в скалу глубоку,	А на нещастя своє нарікаю.
Нехайже больше на свѣтѣ	Лучше бы не бытъ живому,
Безъ милои не буду жити.	Нижи безъ милой самому.
Где жь моя мила, где жь ся подѣла?	Моя милая, павонька красна,
Чи в далекіе пущы залетѣла?	Лыченько твое, какъ крышталь ясна.
Споминай же хочъ на пустыни,	Златые власы на главѣ
Серденько, мене що години.	Мнѣ въ сердцу раны задали.

(Ibid. II, 3).

Обидві подані пісні будовою вірша живо нагадують народні пісні (особливо можна це сказати про розмір першої пісні [4 + 4 + 6] 2; зате в мові виступають великі різниці. Та що найбільше відрізняє наведені строфи від народніх пісень,—це (поминувши прикликання Венери й Купідона) їхня слезливість, неприродній патос, афектація, гіперболізм у змалюванні туги й смутку залюблених. Цьому відповідає й любовна фразеологія (зазначена підчеркненням). Усе це вказує на тогочасну літературну манеру, що напливаючи до нас із західньо-європейських літератур за посередництвом польської, в запізненних формах з'являється в укр. віршах і піснях XVII—XVIII вв.

З другого боку в поетичній мові наведених пісень помітні й такі зврати, як: „не звабим... соколом ясенким“, „серденько мліє“, „душа горить, сердце болитъ“, „розвеселить... тугу у моім серденьку“, „пиду... на високу гору“, „моя мила, де ти ся поділа“, „моя мила-павонька красная“—все це вислови часто подибувані в народніх піснях. Можна-б думати, що вони прийнялися в укр. народній поезії під впливом сучасної віршової

й пісенної літератури, якби не те, що народні пісні кінця XVII в. — хочби взяти під увагу лише збірник бібл. Чарторийських — виявляють таке багатство й витончення поетичного стилю, яке примушує догадуватись про багато вчасніше вироблення усіх тих засобів, заки ще вспіла розвинути еротична лірика в укр. літературі. Любовні вірші й пісні літературного походження, хоч як близько підходили-б вони своїм складом до народніх пісень, — усеж-таки не тратьте свогою книжного характеру. Не треба забувати, що укр. віршова й пісенна література зароджується й розвивається під переможним впливом польської літератури, та в повній залежності від неї зістається ще й у XVIII в.; здебільшого цьому впливові треба приписати вибування любовної лірики в укр. віршах і піснях XVIII в., ба навіть добір народніх пісень переважно любовного змісту в тогочасних співаниках.

Проф. А. Брікнер дає ось яку характеристику польських віршів і пісень XVII—XVIII вв. у протиставленні до українських: Самі пісні визначаються, як усі українські (ruskie), реалізмом; нема в них цієї афектації, сентиментів, мітології, пишномовних а неширих фраз, яких повно в польській ліриці тих самих збірок („Piesni ruskie“, Pam Liter. 1913, II, с. 218). Проф. Брікнер наводить три укр. народні пісні (ті самі, що видав їх Карський у Рус. Фил. Вѣстн. 1905. IV: 1) „Ой поїду я, поїду да по подсінейку, стихонька ступаючи“, 2) „Да зривнай, Боже, гори долини ривнейко“ і 3) „Перестань, Ясю, з вечора ходити“), „щоби дати пізнати цю лірику, зовсім відмінну від сучасної польської; зберегла вона людський тон, так що її нераз і відрізнити трудно від правдивої людської; чужі їй усякі неприємні помисли, мітологічні й т. и., що так поганяють нашу лірику; ці руські вірші, хоча з конвенціональним козаком і т. д., багачко більше нагадують реальне життя й природу, і в цім їх заслуга“. („Piesni polskoruskie“ Pam. Liter. 1911, IV, 423). Отже знавці польської літератури середньої, доби відразу впадає в очі велика різниця поміж сучасними польськими віршами і піснями книжного походження, та тими „руськими“ піснями, що переховалися в польських стародруках і рукописних збірниках. Однак те, що говорить проф. Б. про українські пісні, стосується хіба тільки до народніх пісень, бо-ж укр. вірші й пісні навзір двох вище поданих зразків цілком підходять під Брікнерову характеристику польських пісень¹⁾.

У протилежності до літературних творів того часу характеризує народню пісню щирість і безпосередність почування, його вислів спокійний, простий, лаконічний, без штучного патосу і гіперболі: до того-ж народня пісня не вдається в рефлексії, в мо-

¹⁾ Проф. Брікнер у згаданих працях не відрізняє виразно народніх пісень від книжних складань; до того-ж укр. пісні переховані в польських записках і стародруках, починаючи від пісні про козака й Кулину, уважає він за літературні твори польського походження („Dla wyrażania naiwnych sentymentów posługiwano się naiwnymi zwrotami pieśni ludowej—samo narzeczce ludowe a śpiewne ku temu wabiło, i tak pisali ci autorowie polscy teksty ruskie“. На зразок приводить Б. три вищезгадані укр. пісні). Коли-б так дійсно було, то нероз'ясненими зісталися-б ось які питання: через що польські автори, складаючи пісні рідною мовою, невільничко піддавали сучасній літературній манері, а лише в творах писаних укр. мовою змогли завсіди отрястися з банальности?

Згадані пісні, переховані в польських збірниках (як напр. співаник бібл. Чарторийських), зложені гарною чистою укр. мовою. Полонізмами, що на них покликається проф. Б. у своїх міркуваннях про їх польське походження, подібуються в них доволі рідко; зате всі польські записи (латинкою) аж кишать від похибок і перекручень, що пливуть із незнання укр. мови в переписувачів. Як-же з цих самих кругів могли виходити такі знавці укр. мови й народньої поезії, які в своїх складаннях уміли так добре підійти під стиль і тон народніх пісень, що не можна відрізнити одні від одних?

ральну оцінку¹⁾), а передаючи почування й обрисовуючи життєві факти підтягає їх під свої стилеві формули, що не дають надто багато простору для вислову індивідуальних почувань.

Оцього поетичного стилю народньої пісні та її образowego способу висловлюватись, що складався на основі не писаної, довгими віками виробленої поетики, не можна ніяк підробити (це показалося на фальсифікатах народніх пісень і дум).

Та є ще й інші признаки, що по них відріжняемо народні пісні від літературних складань.

Мова народніх пісень без порівняння чистіша від мови сучасних віршів або й пісень духовного змісту, що виявляє впливи церковщини та польської й латинської словні й складні; ці твори відрізняються від народніх пісень ще й штучною скомплікованою будовою строфи, як це бачимо по колядах і церковних піснях богогласникового типу.

Одначе при цьому розмежованні літературних складань від народніх пісень треба зазначити й те, що всього багатства віршової й пісенної літератури ніяк не можна підтягти під одну міру з огляду на мову, стиль і літературну манеру, а тим самим і з огляду на стосунок до народніх пісень. Треба тут розрізнити багато посередніх ступенів і відтінків, які зазначаються і в інших літературах, більше вирівняних і суцільних.

Справедливо зазначає А. Веселовський: „Межи літературою й народом лежить сіра рухлива маса, котру можна назвати в одної сторони вирожденням народньої творчости, а з другої—псуванням літератури через нарід. Розібратися в цій масі здається ніколи не буде можна“. (Лирич. поезія 166).

Ми показали вгорі, що навіть пісні, своїм характером несхожі з народніми, вживають висловів і зворотів подибуваних у народніх піснях. Що більше: у творах безсумнівно літературного походження трапляються часом вірші, ба навіть строфи, які знаходимо й у народніх піснях.

Так напр. у співанику з середини XVIII в. Степ. Вагановського у штучній пісні, що починається віршами:

Мїзерія на сем свѣтї ах минї бїдному,
Що не маю прїятеля ах у своем дому.

читаємо дальше:

Ой пойдуж я в темнї лїси въ густую пуцу, Хиба би дївчина до мене прїйшла,
Замкну я ся у целию, нїкого не пуцу. И в темной пуци би мене знайшла“.

(Возн. Зап. 133 В, с. 154).

Такі самі строфи знаходимо й у коломийці, що замандрувала аж на Закарпаття:

Гей вийду я в полонину, там у тоту пуцу, Лише тоту дївчиницю з чорними очима,
Та там я ся зарубаю, никого не пуцу, Штоби минї молодому водиці носила.
(Головацький, Народ. пїсни II с. 454; Воллан, Зап. Геогр. Общ. XIII, 1, с. 80;
Колесса, Народні пісні з Південного Підкарпаття. „Наук. Сборн.“ Ужгород 1923, с. 52)

В тому-ж таки збірнику Вагановського „Пїснь о зрадливом свѣтї“, що починається віршами:

Фалшивая юна и зрадлива фортуна
Служит человеку во молодом вѣку—

дальше містить ось яку строфу:

Ой роскошї мои, гдесте ся подїли,
Нїби в Дунай бистрій тепер ся втопили.—

дуже схожу з лемківською співанкою:

А роскоши мої, так-сте ся минули,
Як тоти квіточки, што на яр квітнули.

(Записано в Ставицах, Горлицької округи).

¹⁾ „Русская пїсня сверхнравственна и реальна“, мовляв А. Веселовський (Любовн. лирика, 73).

У збірнику Шелестинського з 1760 р. в пісні: „Що я кому виноват, за що погибаю“ (розм. 4+3+6) вплетені строфи ніби з народніх пісень, що навіть розміром (6+6) відрізняються:

Я листоньки пишу, післюнків не маю,
Ким-би передати, сам бідний не знаю.

(Зап. 133, с. 126).

У збірнику пісень бібл. „Синод. Училища“ в Москві (Пер. Нов. дан. II, 8) є пісня, як до свого складу здавалося-б народня:

Ох сам я не знаю, чемусь мн'ї нудненко,
Ох чи не спит и с ким иншим ах мое серденко—

та закінчення цієї пісні вказує зовсім певно на її книжне джерело:

Кте вашимъ змышленнымъ словамъ даетъ в'ѣру,
Тоть будетъ простакомъ великимъ безъ м'ѣры.

Вже обговорювавши любовні пісні зазначили ми, що в старих записках подибується часами механічне злучення двох окремих пісень у одну цілість, або сплетення строф і мотивів повириваних з різних пісень; ниткою, що зв'язує такі строфи, є понайбільше спільний розмір. Приклад такої пісенної компіляції подає Юл. Яворський („Нов. дан.“ XI), де розрізнені строфи виявляють однакову будову вірша 5+5; певно всі ці строфи співано під одну мелодію. Одначе такі строфи лучатся часами через асоціацію думок і споріднення в змісті, виявляючи навіть різниці у ритмічній будові. Буває й таке, що чужа строфа не в'яжеться з піснею ані своїм змістом ані формою. (Пер. Нов. дан. II, 16). Отже при усній передачі й списуванні пісень із пам'яті було зовсім можливо, що зв'язувано разом строфи народніх і штучних пісень, ба навіть строфи українських і польських пісень, об'єднані розміром та подекуди споріднені змістом; приклад такого сполучення знаходимо в збірнику Ягольницького (Груш. Зап. 15, ч. 10).

Та декотрі вірші й пісні книжного походження роблять дійсно враження прототипів народніх пісень. (Напр. Возн. Зап. 109, с. 24, ч. 2; с. 29, ч. 7).

Збірники, де переховувалися народні й напівнародні пісні, списувано переважно в кругах близьких до церкви й школи, як це можна напевно сказати про збірник Ів. Пашковського, бакаляра а потім священика, Вагановського, бакаляра максимівського, Хвед. Шелестинського, попівча з Баранова, Ягольницького й ин. Та коли-б і не було прямих указівок на укладчиків цих співанників, то вже особливий добір пісень („мішанина побожних співів і фривольних часом дуже вільних віршиків, народніх пісень і книжних композицій, віршів руських і польських, відгомону сучасної політичної літератури і веселих безпретенсійних жартів)¹⁾ указує на дяківсько-школярську сферу.

В цих кругах не лише залюбки переписувано народні пісні, але й складано за їхніми взірцями легкі пісні любовного, жартовливого а то й фривольного змісту, що переходили в усну традицію і вигладившись приймалися серед сільського люду, як на це вказує зміст народніх пісень про попів, попадей, дяків, про їхне женихання.

Чимала кількість укр. пісень, перехованих у польських стародруках та рукописах, згадки про укр. пісні й думи в польських поемах, пам'ятках, ба навіть листах XVII в.²⁾ указують на велику тоді популярність укр. народньої пісні межі Поляками особливо на дворах польських панів; вони то в XVIII в. удержували бувало й теорбанистів, що для потіхи панів повинні були співати або й укладати укр. пісні.

¹⁾ Проф. Грушевський, „Співаник з початку XVIII в. Записки 15, с. 5.

²⁾ A. Brückner, Pam. Liter. 1911, II, 195; IV, 439.

розуміється, відповідні до панського смаку¹⁾. Таким способом витворилася на Україні і в Галичині“ стара традиція дворацької поезії, переважно фальшиво сентиментальної, або гумористичної та цинічно-еротичної²⁾.

На думку Франка, чимала частина пісень що ввійшли до співаників кінця XVII й XVIII вв. (напр. езуїта Домініка Рудницького), вийшла саме від двораків; до дворацьких пісень зачисляє Франко аж 75 пісень із збірника Вацлава з Олеська. Отже не лише в попівсько-дяківських, а й у дворацьких кругах складаються укр. мовою пісні на народній лад, які мають ще й те спільне з народніми, що живуть в усній традиції та поширюються межи селянством, а перейшовши процес асиміляції стають народніми піснями. Про двораків дійсно згадується в народніх піснях з середини XVIII в.:

Все то твоя уродонька й чорнії оченьки,
Приваблюють до себе усі двораченьки.

Яворс. Нов, дан. XVI.

Кросна ткуться, мітки рвуться,
А за мною молододо двораки б'ються.

(Возн. Зап. 109, с. 36, ч. 21).

Проф. Брікнер приписує може завелику ролю авторам Полякам у творенню укр. пісень, як це завважає М. Возняк³⁾.

Та не підлягає сумніву, що через пісні попівсько-дяківського й дворацького походження могли в сферу народньої поезії проникати подекуди й польські літературні впливи.

Особливо впливи сентименталізму⁴⁾ й фривольности, оскільки вони виступають в укр. народніх піснях, треба вважати за елемент прищеплений з польської популярної літератури.

Та ще більше проникали ці впливи в польську народню поезію; проф. І. Бистронь („Wpływy pieśni szlacheckich w poezji ludowej, Lud XXIII, ss. 112—126) і Ст. Віндакевич („Pieśni i erotyki popularne z XVII w., Lud. X, 193—213) віднаходять у збірниках польських народніх пісень із XIX в. чимало мотивів, зворотів і цілих строф, перейнятих із збірників любовних і фривольних пісень, що з'явилися були друком у перших десятках XVII в.

¹⁾ І. Франко, „Король Балагулів“. Записки НТШ LVII, 3. В. Перетц, Исслѣд. и матер. I. 189: „Зі слів Голембйовського (Gry i zabawy ludu polsk., 222—223) в старину був звичай у польських панів—держати у себе на службі молодих козаків, що вміли танцювати, грати на бандурі й співати пісень на втіху товариства“. ²⁾ Ibid., с. 7. ³⁾ Архив IX, с. 3 і дальші. Два співаники, Зап. НТШ. 133, сс. 115—118. ⁴⁾ Тут можна-б укавати на видану від Як. Яворського (Нов. дан. IX, збірн. з Тилича) пісню, що має ось яке закінчення:

Сам я не знаю, що радити маю,
Занесут мене бурніє вітри до тихого Дунаю.
Несут кости на сушу, рибойки з'їдят тушу,
А ти, мой Боже, буд милостивий, прийми мою душу.
А ти, моя дівойко, мов любе сердейко,
Ой поховай-же, ой позберай-же, сивая голубойко!
Хоц я под землею буду, о тобі не забуду,
А ти за мене, а я за тебе Бога просити буду.
Ой вижду я на горойку, погляну в долинойку,
Юж я не виджу свого сердейка, лем его могилойку.

Яворський укажує на укр. народні пісні, в які вплетено строфи наведеної пісні.

А що польська людова пісня навіть літературного чи шлякетського походження поширилася не лише на сумежній укр. території, прим. на Лемківщині¹⁾, але й даліше на схід, показують отсі приклади:

Весільна пісня з с. Ходович, пов. Стрий:

Гей сядай, сядай, кохане мов!
Ніц ти не може плакане твоє.

Плакане ти не pomoже,
Штири коні, а два вози
До закладана.

(Ів. Колесса, Етоограф. Збірн. XI. 183).

Порівн.: Kolberg, „Lud“, серія III, ч. 27; II, 42; Бистронь: Pols. p. lud., с. 52.
Ст. Віндакевич віднаходить джерело цієї народньої пісні в одному з віршів збірки „Kiermasz wieśniacki“, виданої коло 1615 р. (Lud X, 198).

Пісня про недоброго чоловіка, що жінку б'є (співається під мелодію вище поданої весільної пісні):

Ой Боже-ж мій, Боже, як-же мі муж бв
Жадна мі родина не пожалув.

Приїдь, приїдь, мій батеньку,
Пожалуй мі молоденьку,
Пожалуй мене.

(Ів. Колесса, Етн. Зб. XI, 220).

Порівн.: Бистронь, Pols. p. lud 54.

На польське, а посередньо літературне походження наведених пісень указує між іншим будова строфи зложеної з віршів ріжного складу:

$$\begin{array}{r} (6 + 5) 2 \\ (4 + 4) 2 \\ 5. \end{array}$$

Подібні форми з'являються також в укр. віршовій і пісенній літературі XVII—XVIII вв., а надто у церковних піснях, очевидно під польським впливом (Пер. Нов. дан., с. 28; Груш. Зап. 15, с. 35, ч. 32; с. 43, ч. 44).

Що до пісенних тем і мотивів, то звідки небудь напливали-б вони до укр. народньої поезії, з чужини, чи з тогочасної укр. літератури, під селянською стріхою вони не з'являлися відразу в готовій прийнятній для робочого люду пісенній формі, а давали хиба тільки пригожий для пісенної творчості матеріал; щоби-ж його перетоплювати в пісні, на це треба було великої творчої праці, яку сповнювали або професіональні співці (давніше скоморохи, пізніш кобзарі-бандуристи й лірники) та інші посередники між освіченою й простонародньою сферою (дяки-бакалярі, мандрівні спудеї, двораки, козаки), або доморослі співці-імпровізатори, котрі і в давнину складали пісні зовсім таким самим способом, як тепер їх складають на наших очах. Та нема сумніву, що народні співці не обмежувались лише на оброблюванню тем занесених із чужини або з літератури; коли в теперішньому часі занепаду народньої поезії неграмотні селяни, а надто співучі дівчата й жінки творять нові пісні на всілякі актуальні теми сільського життя (як це можемо ствердити на підставі

1) Тут можна вказати ось на які пісні:

Ой хмелю, хмелю, пахняче зелє!
Не в то предя жадне веселє.

Но не мало, но не дуже,
Но же, хмелю, но!

(Записано в с. Андріївці, пов. Новий Санч.)

Порівн.: І. Бистронь, „Polska pieśń ludowa“, Bibl. Narodowa, серія I, № 26 сс. 49—50.

Ішло дівча на воду під зелену заграду,
Прийшов д'ньому пан, тай му розбив двбан.

(Записано в с. Висові, пов. Горлиці).

Порівн.: І. Бистронь. ор. cit., с. 26.

Пішла дівчина на буковину,
Вяла со собов скрипки едини,

Співала і грала,
Сивисеньки сиви волки пасала.

(Зап. в Устю руськім, пов. Горлиці).

Порівн.: І. Бистронь, ор. cit. с. 97.

пісенних новотворів, що зібрав В. Гнатюк (Записки НТШ L, LII) і В. Шухевича (Гуцульщина III), коли вони імпровізують високо-поетичні голо-сіння, користуючись засобами традиційного пісенного стилю,—тож немає ніякої основи припускати, що це не було можливе в старовину, за доби розцвіту пісенної творчості між народними масами, тим більше, що су-проти недостачі грамотности тоді ще більше плекано й цінено усну традицію.

Щоби-ж книжний твір міг перейти в усну традицію і стати народ-ньою піснею, мусить він змістом і формою достроюватися до творів усної словесности, і що найважніше, він мусить, неначе прищеплена галузка, прийнятися на дереві народньої поезії, втягти в себе його живо-творчі соки, та зростися з ним ув одно, мусить перейти довгий про-цес асиміляції та вигладжування, а цього ніяк не можна засту-пити штучним способом¹⁾.

Наприкінці XVIII в. з падінням козаччини й заведенням крпацтва та рекрутчини, великі переми в політичнм життю й соціальному становищі укр. народніх мас зазначилися й у народній поезії, яка починає поволі сходити з зеніту у своєму розвитку. Замітна річ, що й московська на-родня пісня починає в тому-ж таки часі вироджуватися, як це зазначає А. Веселовський (Любов. лир. XVIII в., 66). Очевидно:—процес, що займає мільйонні маси на таких широких просторах, поступає дуже поволі—це зовсім зрозуміле. Та вже в перших десятках XIX в. сліди повільного занепаду укр. народніх пісень були такі значні й очевидні, що помітили їх усі дослідники.

Лише маючи на увазі розцвіт української народньої поезії в першій половині XVIII в., можемо зрозуміти пере-садні нарікання П. Лукашевича, Амбр. Метлинського та інших на її великий занепад у першій половині XIX в.

Висновки.

(На основі цього загального огляду укр. народньої поезії на переломі XVII—XVIII в. доходимо ось до яких висновків:

Наприкінці XVII вв. укр. народня поезія виявляє зовсім вироблені й готові дві основні форми віршової будови:

1) складочисловий силабічний вірш із симетричним укладом частей у строфі; і

2) свобідний речитатив з нерівномірними віршами, без повторювання яких-небудь строфових відношень.

Строфова пісня виявляє незвичайне багатство вірців у будові вірша й строфи, такої-же самій як у теперішніх укр. народніх піснях.

Редитаційна форма у думках і гумористичних речах, подібних до великодніх віршів-орацій, визначається всіма тими признаками, які помічаємо і в новіших записках XIX—XX вв.

З боку поетичного стилю й образової мови укр. народня пісня вже наприкінці XVII в. розпоряджає такими багатими засобами та досягає такого вироблення, що ні в чім не уступає новішим записам.

Протягом XVI—XVII вв. наростають нові наверхствования пісенні, а саме:

1) історичні думи й пісні, раніші—про боротьбу з Турками й Татарами, а пізніші—про боротьбу з Поляками;

¹⁾ Ф. Колесса: Укр. народні думи. Льв. 1920, с. 158.

- 2) баладові пісні, сплетені з обставинами козацького життя;
- 3) велика частина насмішливих пісень анекдотичного змісту з фрівольним характером;
- 4) нова верства ліричних пісень, здебільша любовного змісту, що знаменують замітний зворот до вислову інтимних, індивідуальних почувань і настроїв;
- 5) нові форми танкових пісень: козак і коломийка (понайбільше еротичного змісту).

Розцвіт української народної поезії за козацької доби стоїть у зв'язку з появою нового типу народних співців, кобзарів-бандуристів і лірників, та нових народних інструментів — кобзи-бандури й ліри.

Під кінець XVII в. постерігається деяке зближення меж народних і літературних пісень, що наслідують склад народних пісень (пісня про Берестецьку битву, вірша Шумлянського). З другого боку й народні пісні переймають часом із літературних віршів штучну будову строфи й декотрі стилістичні признаки а може й декотрі мотиви та формули; мабуть не без впливу сучасної літератури розцвітає любовна лірика в укр. народних піснях XVII—XVIII вв.

Через сильне піднесення народнього життя і свіжий приплив культурного струменя з заходу в XVI—XVIII вв., українська народня поезія того часу дуже збагачується на новий зміст і нові форми пісенности та доходить до розцвіту, так що козацьку добу можна справді назвати золотим віком у розвитку української народної пісні.)

Розуміло це а радше відчувало покоління Максимовича, що доба розцвіту української народної поезії минула без вороття, а постерігаючи її занепад, підняло тривожні оклики про завмирання народних пісень, та з тим більшим запалом і поспіхом бралось за їх списування й ратовання від забуття.

Віднайдення цих багатих скарбів пісенних, їх відкриття для науки оживило історичну традицію й любов до рідного слова, стало за джерело нашого літературного й національного відродження та щирого демократизму й любови до „найменшого брата“, до тих широких селянських мас, що через пільму крпацької неволі та утисків, у своїх піснях перенесли аж до наших часів чистий ідеал волі й соціальної справедливости.

Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв.

Від любови до старовини, від збирання народньої словесности, від перших літературних спроб живою народньою мовою — до думок про минуле, сучасне й будуче народу. Коротко: від народньої словесности — до політичної думки. Такий був шлях українського національного відродження.

Тому в нинішнє свято століття української народньої пісні доцільно дати також огляд розвитку української політичної думки XIX і XX віку. І при цьому, складаючи данину нашому віковому лихоліттю, лихоліттю поділу українських земель, спинитися на обопільному відношенню обох частин української землі — Великої України й Галичини — у своєму творчому процесі.

Українська політична думка прокидається в кожній з частин України окремо, під впливом своєрідних стосунків. То немовби дві річки, що випливають із двох джерел, одначе в загальнім бігу зливаються в одно річище, так українська політична думка обох частин України розвивається, впливаючи обопільно на себе, в напрямі чимраз більшої одноцільності. При цьому треба зазначити, що основний український політичний ідеал — ідеал Соборної Вільної України — знаходимо вже в колиці відродженої української політичної думки.

На Великій Україні, у зв'язку з традиціями гетьманщини, через українських декабристів, проявлялася українська політична думка в Кирило-Методіївському брацтві. Яко слов'янофільські романтики, члени Брацтва бачили свій політичний ідеал у всеслов'янській федерації, розуміючи її як союз політично самостійних слов'янських народів. У цьому республікансько-демократичному, всеслов'янському — а значить міжнародньому, до слов'янських народів пристосованому — союзному державництві повинна була здійснитися також державність України як вільного члена вільної державної спілки слов'янських народів.

В той самий час, у зв'язку з революційними подіями 1848 р. в Європі, прокидається ідея української державности в Галичині. Свідомство пробудження цієї ідеї маємо в невеликій, польською мовою написаній брошурі молодого 25-літнього греко-католицького українського священика Василя Подолинського п. н. „Słowo przestrogi“.

Автор ділить тодішні ідеологічні угруповання українського громадянства в Австрії на чотири партії: чисто-українську, польсько-українську, австрійсько-українську й російсько-українську¹⁾. Переходячи до характеристики цих партій, автор ставить на першім місці чисто-українську партію, що до неї очевидно зачисляє самого себе, і характеризує її ідеологію ось як:

¹⁾ Автор уживає слів: Rus', Rusin, ruski, розуміючи під цим: Україна, Українець, український.

„Партія чисто-українська хоче України вільної незалежної та змагає до неї просто, безоглядно, або через слов'янщину... Так, ми є Українці і твердо віримо в воскресення України вільної і незалежної. Раніше чи пізніше, на цім вам ніщо не залежить, ані не стривожимося віддаленням часу, коли воно має настати, бо що то є століття в житті народу?! Не є воно навіть тим, чим рибі знесення одного яечка! Минув той час, коли ми вагалися в куті виявити своє ім'я. Сьогодні Українець виявляє його світові. Ніщо не може здержати нас від загального змагання в Європі. Не замовкнемо, хиба Європа замовкне. Всі хочем бути вільні та рівні з іншими народами... Хочемо бути народом і будемо ним неминуче, бо голос народу — то божий голос, а в потомків нам не нестане, адже тої нас учили...“

Чисто-українська партія, що від її імені виступає автор, це був очевидно тільки гурток ідеалістів, який не виявив себе організованою політичною акцією, та зате зіставив нам свідощтво, що вже тоді народилася думка про державність України.

Щодо інших партій, про які згадує автор, треба пояснити, що під польсько-українською партією розуміє він тодішній полонофільський напрям, котрий заманіфестував себе в організації „Руський Собор“; під австрійсько-українською — політичний напрям, що його представляла „Головна Руська Рада“; під російсько-українською — москвофільський напрям.

Очевидно були це не партії у властивому розумінню слова, а тільки зав'язки ідеалістичних угруповань. Політичною акцією виявила себе тільки австрійсько-українська партія, цебто „Головна Руська Рада“, а також польсько-українська партія, цебто „Руський Собор“, що його закладено з ініціативи тодішніх польських провідників у Галичині для паралізування акції „Головної Руської Ради“. Москвофільський напрям (російсько-українська партія) в 1848 році не виявляв себе і почав виявлятися аж пізніше, яко реальні проби польсько-шляхетської політичної влади в Галичині.

На ґрунті тогочасних реальних стосунків державність України і в розумінню Кирило-Методіївського братства і в розумінню галицької чисто-української партії була тільки далеким політичним ідеалом, радше політичною мрією ніж політичною програмою.

Та рівночасно тодішнє політичне життя австрійської держави поставило українську справу також як справу реальної політики. Це виявилось в акції „Головної Руської Ради“, яка в тодішніх змаганнях до конституційної перебудови Австрії поставила домагання об'єднати в одну автономну українську провінцію всі частини української землі, які входили в склад монархії Габзбургів — цебто Галичину, Буковину й Закарпатську Україну.

З ліквідацією конституційних змагань 1848 р. і поверненням абсолютизму в Австрії встало також домагання автономії українських земель під Австрією. Після 10-літнього абсолютистичного антракту конституційна будова Австрії почалася в інших умовах, у яких українська Галичина стала частиною „коронного краю“ Галичини, складеного з української й польської території, вивірованого мировою автономією, яку виконувала спершу сама польська шляхта, а опісля на епілку з польською буржуазією.

Поділ цього коронного краю на польську й українську частину й утворення автономної української Галичини стало за програму української політики в Австрії аж до війни 1914—18 рр.

Літературні стосунки, які існували між Великою Україною й Галичиною перед 1848 р., спричинилися до того, що діячі „Головної Руської

Ради“ мали повну свідомість національної єдності українського народу, і це вони й зазначили в своїх політичних виступах, заявляючи, що український нарід під Австрією є частина великого українського народу, окремого від народів польського й російського.

Характерно, що за будування „Народнього Дому“ у Львові один з тодішніх діячів, о. Лев Трещаківський пропонує прикрасити „Народній Дім“ погруддями Хмельницького і Котляревського.

Не менш характерно, що тодішній губернатор Галичини, гр. Голуховський, визначний польсько-австрійський державний муж, поборює перед центральним австрійським урядом домагання „Головної Руської Ради“ про об'єднання всіх українських земель Австрії в автономну українську провінцію тим аргументом, що здійснення цього домагання дасть основу українській іреденті, змаганню до об'єднання всіх українських земель в окрему державу. Цей польсько-шляхетський патріот для більш успішного поборювання українського домагання накладає на себе маску чисто-австрійського патріотизму, вказує на той клопіт, що має Австрія з польським національно-революційним рухом, і обстерігає, щоб Австрія не дала розвинутися такому-ж самому українському національно-революційному рухові, котрий збільшить як її внутрішні так і міжнародні клопоти, бо втягне її в конфлікт із Росією, ворожою українському рухові.

Вже тепер, у 1848 р., при першій політичній українській виступі, маємо в зародку оту польську політичну гру, яка тяглася аж до упадку Австрії: поборювати нібито в інтересі Австрії, а в дійсності в польським інтересі український національний рух.

Роки 1850-ті—це антракт у розвитку української політичної думки як у Росії так і в Австрії. Нове оживлення починається з початком 1860-х рр.

У зв'язку з польсько-російською дискусією напередодні польського повстання 1863 р. з'являється в Герценовім „Колоколі“ (№ 61 за 1860 р.) стаття „Українець“ (під цим криптонімом ховався Костомаров), який давши історичний образ російсько-українських і польсько-українських стосунків, кличе до обох сусідів: „Нехай ні Росіяни, ні Поляки не називають своїми земель, що заселює наш нарід!“.

„Кобзар“, петербурзька „Основа“, Київська Громада впливають на нове покоління галицько-української інтелігенції, яка виступає в 1860-х рр. на арену громадської діяльності під назвою народовців. Воно живе не тільки в літературній, а почасти ще й у громадсько-політичній сфері ідеями з Великої України. „Кобзар“, якого не то що національно-політичні, а й соціально-політичні ідеї коментується в радикальним дусі¹⁾, стає за національну евангелію.

Укази 1863 й 1876 р. збільшують зацікавлення російських Українців до австрійської України та надають їй особливого значення для українського національного розвитку: значення духового центру для всієї України. На ті вартості, що творяться в процесі національного розвитку на австрійській Україні, складається не тільки праця місцевих елементів, але в творенню їх беруть участь як духові так і матеріальні сили російської України. В Галичині друкують свої твори українські письменники з Росії, туг з'являються політичні заяви політичних груп російської України, російські Українці причиняються матеріальними фондами до творення українських національних установ у Галичині, з метою, щоб вони служили духовим потребам усієї України.

Так твориться Український Р'емонт, яким зістається Галичина аж до 1917 року.

¹⁾ Див. „Провідні ідеї у творах Тараса Шевченка“ Омеляна Партицького.

В розвитку української політичної думки обох частин України зазначається новий етап, що його представником є Михайло Драгоманов. Нав'язуючи до традицій Кирило-Методіївського братства, переходить він від всеслов'янського до вселюдського ідеалу, який бачить у соціалізмі. Його соціалістична концепція, що на ній знати насамперед вплив Прудона, це — „анархія, безначальство“. У програмі „Громади“, українського часопису з 1880 р., Драгоманов виставляє домагання „повної самостійності для вільної спілки громад по всій Україні“. Ясно, що в концепції Драгоманова означає це самостійність України.

Разом з тим виступає Драгоманов з реально-політичною програмою перебудови Росії на федерацію автономних країв, утворених „відповідно цілоти географічних, економічних та етнографічних умов“, заступаючи думку, що в автономії країв, утворених на такій основі, найкраще може виявитися й національна автономія¹⁾.

Почавши від половини 1870-х років, Драгоманов своєю особою й діяльністю, веденою з Женеви, неначе зв'язував обидві частини України ув одно. Для галицьких Українців був він не тільки представником передових кол українського громадянства в Росії, але й речником європейської поступової думки. Російським Українцям він разураз указував на значення того факту, що частина української землі є поза межами Росії, в конституційній державі, через яку входить у круг європейських політичних і культурних інтересів.

Під впливом Драгоманова український національний рух у Галичині, що почав прибирати своєрідних консервативно-клерикальних форм, відновився в радикалізмі, якого найвизначнішими представниками є Франко і Павлик.

Для характеристики розвитку думки про державність України подамо Франків вірш „Розвивайся ти високий дубе“, позначений датою 17 марта 1883 р. Ось його перші строфи:

Розвивайся ти високий дубе,
Весна красна буде!
Розпадутся пута віковії,
Прокинутися люде.
Розпадутся пута віковії
Важкії кайдани.

Непобіджена злими ворогами
Україна встане.
Встане слава мати Україна
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяну річки
Одна, нероздільна.

„Від Кубані аж до Сяну-річки одна нероздільна“, — це вже не так поезія, як означення границь української держави.

Дальший розвиток української політичної думки старається надати ідеалові самостійності України конкретніших форм.

В українській радикальній партії, закладеній (1890 р.) від представників Драгоманівського напрямку в Галичині, зазначається фракція „національних радикалів“, яка аналогічно до чеського державного права старається виворити концепцію українського державного права для політичного вжитку в Австрії.

1895 р. з'являється „суспільно-політичний скіц“ „Україна Irredenta“ Юліяна Бачинського, котрий заступає в радикальній партії марксистський напрям. Автор старається накреслити шляхи, якими розвиток продукційних сил мусить довести до утворення української капіталістичної держави.

В результаті дискусій на цю тему українська радикальна партія приймає в свою програму в 1896 р. домагання самостійної України. Те саме домагання увиходить у програму української соціально-демократичної партії, що виділилась із радикальної партії в 1899 р. Приймає його в свою програму також українська національно-демократична партія, яка

1) „Вольный Союз—Вільна Спілка“.

твориться наприкінці 1899 р. як оновлення дотеперішньої партії народовців, що до неї входить праве крило діячів радикальної партії.

Політичний ідеал самостійної України маніфестує українська студентська молодь на своєму другому з'їзді в 1900 р.

Коли взяти на увагу, що рівночасно Революційна Українська Партія (РУП) робить свій політичний виступ брошурою „Самостійна Україна“, де мотивує це домагання, стоячи на ґрунті соціалізму,— то треба ствердити, що ХІХ вік кінчається і ХХ вік починається для розвитку української політичної думки виставленням політичного ідеалу державної незалежності українського народу.

Рівнобіжно з цією концепцією, котра виходить менше або більше з соціалізму, утворюється інша концепція української державної незалежності, а саме, концепція відірвання російської України від Росії з боку сусідніх держав (Австро-Угорщини й Німеччини) при нагоді міжнародного конфлікту.

Характерно, що батьками цієї думки є чеські патріоти Палацький і Рігер, які виступили з нею в 1848 р. за дебат в австрійським Установчим Державним Сеймі над проектом австрійської конституції. Заступаючися за український нарід перед польськими змаганнями, мотивували вони потребу свobodного розвитку Українців в Австрії зі становища потреби розбиття Росії. Палацький висловив надію, що український нарід „розвиватиме свої чималі здібності й робитиме швидкі поступу, братиме участь у західньо-європейській культурі і творитиме в руках австрійського уряду таран проти австрійських ворогів, а це має безперечно далекосяжне значення, коли взяти під увагу їх вплив на їх соплеменників у Росії“. Мовляв Рігер, українська література, „навіяна свободою, розтопить лід російського абсолютизму, стане Архимедовою шрубкою, що оберне царат на руїну, відриваючи від нього мільйони крепаків Українців у Росії. А що найважливіше в цій справі,— упадок того ворожого європейській свободі деспота буде зовсім близький, коли це плем'я стане в ряди інших слов'янських племен“¹⁾.

Звідси бачимо, що старшинство концепції відірвання України від Росії належить не німецькому філософові Гартманові, а чеським провідникам 1848 р.

Ця концепція виринала з природи речі тоді, коли хмари на міжнародньому обрії віщували бурю. Так було наприкінці 1880-х і на початку 1890-х рр. коли під впливом міжнародніх стосунків народилася польсько-українська угода (т. зв. „нова ера“), в якій з польського боку виступав намісник Галичини гр. Казимир Бадені, а з українського — партія народовців. Характерно, що польські агенти австрійського уряду пробували тоді нав'язати стосунки також із радикалами, щоб використати їх для протиросійської пропаганди на Великій Україні²⁾.

З діячів Великої України, що мали не тільки літературні, але й особисті зв'язки з Галичиною й Буковиною, треба хронологічно поставити на першому місці Куліша: він почавши з 1860-х років, правда з перервами, майже до смерті підтримував стосунки з галицькими діячами, а з початком 1880-х рр. пробував вплинути навіть на українську політику в дусі польсько-українського порозуміння.

Антонович і особливо Кониський мали вплив на тих галицьких діячів, котрі ввели участь у польсько-українській угоді 1890 р.

¹⁾ Див. Protokolle des Verhaltungs-ausschusses in österreichischen Reichstage 1848—1849. Herausgegeben und eingeleitet von Anton Springer, Leipzig 1885, сс. 26—27 і 30—32.

²⁾ Див. лист Павлика до Драгоманова з 4 січня 1890 р.

За посередника між прихильниками Драгоманівського напрямку в обох частинах України (про самого Драгоманова вже сказано вище) був Микола Ковалевський.

Ясна річ, годі вчислятати імена в сіх тих українських письменників і діячів з Великої України, що так чи инакше брали участь у розвитку українського життя в Галичині, бо прийшлося б назвати майже всіх, що своєю діяльністю зіставили слід в українськiм життю.

З галицьких Українців були тоді найбільш відомі на Великій Україні з табору народовців Олександр Барвінський, з радикального табору Франко і Павлик.

Від половини 1890-х років за живий зв'язок між обома частинами України була особа й діяльність Михайла Грушевського, — він ставши на катедру української історії в львівському університеті, присвятив 20 літ свого життя (1894—1914) на працю в українському П'ємонті на науковім і громадськiм полі, покладаючи великі заслуги для витворення всеукраїнської національної культури і скристалізування всеукраїнської політичної ідеології.

Закінчуючи огляд XIX віку, треба зазначити також початки жіночого руху, який народився в Галичині під впливом Драгоманівських радикальних ідей, черпаючи соки як із західньо-європейського жіночого руху, так і з жіночого руху в Росії. Єдність обох частин України зазначилася з самого початку жіночого руху виданням літературного альманаха „Перший вік“, де взяли участь письменниці з обох частин України, під проводом Олени Пчілки і Наталі Кобринської.

Початок XX століття зазначився живішим політичним рухом на Великій Україні.

За виразницю його є Революційна Українська Партія (РУП), перша з українських політичних груп, яка несе свою діяльність у народні маси і намагається викликати масовий рух. Стоячи на ґрунті соціалізму, старається вона також обґрунтовати як слід домагання національного визволення України. Як уже зазначено вище, перша її публікація—це брошура „Самостійна Україна“. В Революційній Українській Партії гуртуються ріжнородні елементи української молоді, які підлягають процесові диференціації. Від неї відпадає націоналістична група, що творить Українську Народню Партію. А сама-ж Революційна Українська Партія в своїм розвитку розпадається на дві групи: Українську Соціально-Демократичну Робітничу Партію і Українську Соціально-Демократичну Спілку. Обидві групі ріжняються і в організаційних питаннях і в поглядах на найближчі завдання революційного руху в Росії. Українська Соц.-Дем. Роб. Партія заступає автономістичний принцип, Спілка — централістичний.

Свою закордонну діяльність, конечно в російських обставинах нелегальної праці, переносить Революційна Українська Партія (і ті групи, на котрі вона розпалася в процесі диференціації) до Чернівців і до Львова, видаючи тут свій орган „Гасло“, прокламації, брошури і т. д. Це призвело до зближення української молоді обох частин України і вплинуло корисно на вироблення всеукраїнської політичної думки.

Напередодні російської революції 1905 р., старше громадянство Великої України також творить політичні організації, яких закордонна діяльність розвивається в Галичині.

В революції 1905 р. українське громадянство, українські партії виступають із домаганням автономії України, яке стає за національно-політичну програму всього українства в Росії.

В Галичині йде того часу масова боротьба українських студентів львівського університету за засновання українського університету у Львові,

масові аграрні страйки українського малоземельного й безземельного селянства, котрі через те що звертаються проти польських поміщиків, мають також національний характер, нарешті масовий рух за виборчою реформою, який завершується заведенням загального, рівного, безпосереднього й таємного виборчого права до австрійського парламенту.

Почавши від 1908 р., коли через анексію Боснії й Герцеговини захиталася європейська рівновага на Балканах, збираються щоразу важкі воєнні хмари над Європою. Можливість конфлікту Австро-Угорщини й Німеччини з Росією робить актуальним питання про ролі України в цім конфлікті і зроджує гасло: через розбиття Росії до самостійности України.

У балканську війну, наприкінці 1912 року, коли загрожував воєнний виступили з заявою з 7 грудня 1912 р., де сказано, що в конфлікті між Австро-Угорщиною й Росією інтереси українського народу згідні з інтересами Австро-Угорщини.

До цієї думки прихилились також одиниці й гуртки між українським громадянством у Росії, а найбільш ті, що жили як політичні емігранти в Галичині.

На з'їзді українського студентства влітку 1913 р., де взяли участь делегати з обох боків кордону, прийнято резолюцію про потребу використати воєнний конфлікт задля визволення України.

Цією лінією й пішла політика українських партій в Австрії з вибухом війни 1914 р.

„Головна Українська Рада“, утворена з делегатів усіх українських партій Галичини, видала 3 серпня 1914 р. маніфеста, що закликав український нарід стати по боці Австро-Угорщини й Німеччини до боротьби проти Росії за визволення України.

„Головна Українська Рада“ утворила також організацію „Українських Січових Стрільців“, що повинна була стати зав'язком української армії,— закликаючи вступити до цієї організації тих здатних до зброї Українців, котрі не були зобов'язані до військової служби в австро-угорській армії.

Поруч галицьких Українців став гурток політичних емігрантів з Великої України, які провадивши свою діяльність на Великій Україні, були членами різних соціалістичних груп. Тепер вони утворили організацію „Союз Визволення України“, яка так само стала по боці центральних держав, виходячи з того, що воєнний розгром Росії принесе визволення Україні. Однак Союз Визволення не знайшов такого відгуку на Великій Україні, як приміром акція паризького Чеського Національного Комітету в Чехії або акція паризького Польського Національного Комітету в Польщі, і через те не здобув поважного політичного становища в центральних державах. Його діяльність полягала насамперед у веденню пропаганди української справи в центральних державах, в опіці над полоненими Українцями з російської армії, в організаційній і просвітній праці серед них тощо.

Під той час, коли Галичину займала російська армія, представники українських партій, що перебували у Відні, утворили нову організацію, Загальну Українську Раду, складену з делегатів від усіх галицьких і буковинських партій і від Союзу Визволення України.

У програмній заяві з 12 мая 1915 р. Загальна Українська Рада, рахуючися з реальними можливостями, поділила свої домагання на дві частини: 1) для українських земель, які відпали-б від Росії наслідком збройної перемоги Австро-Угорщини, домагалася вона державної самостійности, 2) для українських земель Австрії—з'єднання в окремий український автономний край.

Оцінка цих змагань залежить від партійної точки зору, та проте ж треба таки ствердити, що поставлення українського питання як питання міжнародної політики, і утворення — хоч невеличкої й від Австрії залежної — української армії мало особливе значення.

Прийшла революція в Росії із нею реалізація української державности в огні важкої громадянської війни, що в наслідок її утворено Українську Соціалістичну Радянську Республіку в Союзі Соціаліст. Рад. Республік.

Українські землі Австро-Угорщини, котрі за її розпаду були об'єдналися в Західньо-Українську Народню Республіку (18 жовтня 1918) і з постанови Української Національної Ради, законодавчої влади Зах.-Укр. Народ. Республіки, 3 січня 1919 р. проголосили об'єднання з Великою Україною, — опинилися поза межами Української Соціалістичної Радянської Республіки. До державного об'єднання не допустила Польща й Румунія, яким патрунували великі держави Антанти.

Польща зайняла не то що Галичину, а щей західньо-північні українські землі, котрі перед 1914 р. належали до Росії, краючи живе тіло України кордоном Ризького мирового договору. Румунія зайняла не тільки Буковину, а й Басарабію. Наостатку Закарпатська Україна, що до 1918 р. належала до Угорщини, відрізана Польщею від української держави, волею мирової Конференції припала Чехословаччині.

Польський і румунський режим на західньо-українських землях відомий. Це режим силомісної колонізації й румунізації через гніт над розвитком національної культури і колонізації української території польським і румунським елементом. Також Чехословаччина на виповняє своїх зобов'язань супроти Закарпатської України, котрій на підставі мирових договорів належить автономія.

З утворенням української держави перемінилося відношення між Великою Україною й Галичиною. Галичина перестала бути українським П'ємонтом, яким була половину століття. Зате Велика Україна стала Матір'ю-Батьківщиною для західньо-українських земель.

На зміну державних кордонів, на державне об'єднання всіх українських земель, мусимо ждати слушного часу. Одначе від нас залежить, щоб Українська Держава, Українська Соціалістична Радянська Республіка з її урядом і громадянством з одного боку і західньо-українські землі з другого усвідомили собі ті обопільні обов'язки, котрі лежать на них для підготовлення державного об'єднання. На ці обов'язки треба покласти тим більший натиск, бо західньо-українські землі відділені від своєї Матери-Батьківщини не тільки державними кордонами, але також кордонами капіталістичного ладу, який означає ще поглиблення прірви державних кордонів. Засипати цю прірву обопільними зусиллями, мати обопільне зрозуміння для окремішностей, які є неминучим наслідком чужинецького поневолення західньо-українських земель, пориватись до як-найтіснішого культурного об'єднання, — таке чергове завдання і Української Соціалістичної Радянської Республіки, і силоміць відрізнаних від неї українських земель.

Українська політична думка пройшла від початку XIX віку до теперішнього моменту великий шлях: від перших мрій про українську державність аж до здійснення української радянської державности. Нам і прийдешнім поколінням зівстався обов'язок завершити цей шлях — здійснивши соборність.

РОЗВІДКИ, ЗАМІТКИ І МАТЕРІАЛИ З ГРОМАДСЬКОГО ТА ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ ХІХ—ХХ ВВ.

БОРИС ШЕВЕЛІВ.

Метрики П. О. Куліша і Ганни Барвінок.

До цього часу за дату народження П. О. Куліша вважали 27 липня ст. ст. 1819 року (Див. біографію П. Куліша, що її написав В. Шенрок— „Кіевская Старина“ 1901 р., № 2; див. О. Огоновського та инш.), і ця дата не викликала ніякого сумніву. Проте з метричних книг архіву колиш. чернігівської „духовної консисторії“ видно, що 27 липня ст. ст. 1819 року — це день хрестин П. Куліша, а народився-ж він напередодні, 26 липня ст. ст. 1819 року. До цього додаємо копію метрики П. Куліша, заховуючи ортографію оригіналу.

„Метрическая тетрадь данная изъ глуховскаго духовнаго правленія мѣстечка Воронѣжа въ Трехсвятительскую церковь для записки въ 1819-мъ году родившихся, бракомъ сочтѣвшихся и умершихъ.

Число	муж.	жен.	Часть первая о родившихся 1819-го года.
26	10	—	<p>Мѣсяца Іюля.</p> <p>Отъ дворянина жителя воронѣжскаго Александра Андреева сына Кулѣша и жены его Екатерины Ивановой дочери родился сынъ Пантелѣмонъ Окрещенъ сего мѣсяца 27-го числа приходскимъ священникомъ Іларіономъ Безпалимъ восприемникомъ былъ ему отъ святого крещенія дворянинъ Евфимъ Симеоновъ сынъ Шкура.</p>

Соті роковини народження Ганни Барвінок (Олександри Кулішевої, з Біловерських), що припадають на цей 1928 рік, минають 26 травня нового стилю (13 травня ст. ст.) ц. року.

Цю дату стверджує оригінал метрики письменниці, що знайшли ми в архіві колиш. чернігівської духовної консисторії, — копію з нього згідно з його ортографією й подаємо тут.

„Тетрадь метричная данная въ приходскую села Оленовки ¹⁾ вознесенскую церковь на сей 1828-й годъ.

№	Число рожденія.	У кого кто родился.	Число крещенія.	Кто восприемники.
17	13	<p>Мѣсяць Май.</p> <p>У колѣжскаго асессора Михаила Бѣловерскаго жителя оленовскаго и жены его Мотровы родилась дочь Александра окрещенна приходскимъ священникомъ Петромъ Вольньскимъ.</p>	15	Жена колѣжскаго Ассесора Дмитрія Богуна Пелагія.

¹⁾ Борзенського повіту на Чернігівщині.

Відгуки справи Кирило-Методіївського товариства.

У секретній справі волинської дирекції народніх шкіл за 1847 рік (тепер у волинському окрархіві) міститься два документи, що відбивають профілактивні заходи, яких ужив уряд задля ліквідації ідеологічних решток Кирило-Методіївського братства.

М. Н. П.

Секретно.

Попечителя
кієвського учебного округа
канцелярія

Г. директору училищъ Волинской губерніи.

Столъ
г. Кієвъ
25 іюня 1847 года
№ 40

Вслѣдствие послѣдовавшаго высочайшаго повелѣнія, г. генералъ-адъютантъ Бибииковъ проситъ меня сдѣлать распоряженіе о томъ, чтобы имѣть тщательное наблюденіе по ввѣренному мнѣ округу, и въ особенности по университету, не остались ли у кого въ обращеніи стихотворенія Шевченка, рукопись „Законъ Божій“ или „Подявѣстранка“ — передѣланная изъ Пилигримки Мицкевича, и другія возмутительныя сочиненія; также не питаются ли между студентами мысли о прежней волности Малороссіи, о Гетманщинѣ. объ отдѣльномъ существованіи, обращающае особенное вниманіе на тѣхъ, которые занимаются малороссійскими, исторією и литературою.

Сообщая о семъ секретно Вашему Высокоблагородію для надлежащаго и строгаго исполненія, покорнѣйше прошу Васъ, милостивый государь, въ случаѣ еслибы у кого оказались упомянутыя сочиненія таковыя немедленно отбирать и представлять ко мнѣ; если кто будетъ замѣченъ въ чемъ либо предосудительномъ, въ означенномъ отношеніи, то недѣлая ни какихъ особыхъ по сему распоряженій, доводитъ о томъ до моего свѣдѣнія въ подробности.

При семъ нужнымъ считаю при совокупить, что настоящее распоряженіе должно быть сохранено Вами въ совершенной тайнѣ и все исполненіе по сему предписанію должно состоять въ личномъ Вашемъ наблюденіи за подвѣдомственными Вамъ заведеніями и лицами.

Свиты его императорскаго величества генералъ-маіоръ Траскинъ.

Правитель канцеляріи А. Лазовъ.

М. Н. П.

Секретно.

Попечителя
кієвського учебного округа
канцелярія

Господину директору училищъ Волинской губерніи.

Столъ
г. Кієвъ
22 сентября 1847 г.
№ 62.

Секретнымъ предложеніемъ г. министра народнаго просвѣщенія отъ 2 минушаго іюня¹⁾ за № 742, сочиненія: г. Кулѣша — Повѣсть объ украинскомъ народѣ (1846 г.)²⁾, Украина (1843 г.), Михайло Чернышенко (1843 г.), Т. Шевченка Кобзарь (1840 г.), Г. Костомарова (подъ псевдонимомъ Гереміи Галки) Украинскія баллады (1839 г.) и Вѣтка (1840 г.) подвергнуты запрещенію.

Въ слѣдствие этого покорнѣйше прошу Васъ сочиненія эти, буде они находятся въ бібліотекахъ ввѣренныхъ Вамъ училищъ вытребовать отъ туда и доставить ихъ ко мнѣ.

Управляющій округомъ помощ. попечит. кієвск. учебн. округа М. Юзефовичъ.
Правитель канцеляріи А. Лазовъ.

Що до другого паперу звертає нашу увагу те, що не всі твори Шевченка викреслюються з книгозбірень, а саме тут не значиться „Гайдамаків“ (1841 р.).

Які причини? Не можна думати, щоб це сталося з недогляду царської цензури. „Гайдамаки“ Шевченка є, безперечно, соціально-революційний твір (написаний, правда, в романтичній манері). Але соціальна боротьба в ньому силою історичних подій прибирає характер боротьби національної, оскільки Українці й Поляки являли собою дві нації-класи, за влучним висло-

¹⁾ Вирок засудження оголошено 30 травня. ²⁾ „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“. Написаль для дѣтей старшаго возраста П. Кулишъ. СПб. 1846, сс. 2+114.

вом проф. Слабченка. В руках у російського уряду, таким чином, мимо волі творця, поема могла бути за активне зняряддя шовіністичної антипольської агітації. Вся робота Миколи I та його підручного, генерала-губернатора Бібікова—ручається за це. Отже поему „Гайдамаки“ залишено не випадково.

Тут із Шевченком трапилася така сама прикра неприємність, що й з поетом декабристом Кіндратом Рилєєвом. Як відомо, до 80-х років заборонялося друкувати його твори, писати про нього, а тим часом оду „Сусанін“ („Куда ты ведешь нас, не видно ни зги...“) друкували під трьома зірками в кожній читанці та вбивали школярам у голови, щоб змалку прищепити ідею самопожертви за царя.

Подав Володимир Гнатюк.

Обіжник 22 вересня стрінувся нам також в архіві полтавської гімназії (полт. окр. архівна управа, арх. фонд полт. 1-ої хлоп. гімназії, справа 1847 року, № 181: „Дѣло о высылкѣ изъ библиотекъ полтавской дирекціи сочиненій Кулѣша, Шевченка и Костомарова, на 58 листахъ“).

Одержавши цього папірця директор шкіл Полтавської губернії звернувся до всіх „штатнихъ смотрителей уѣзднихъ училищъ Полтавской губерніи“ (15) з пропозицією негайно надіслати до нього зазначені вище твори, якщо вони є в бібліотеках при школах. По всіх повітових школах та в полтавській гімназії виявлено по одному примірникові творів П. Кулєша: „Повѣсть объ Украинскомъ Народѣ“ та „Михайло Чернышенко“, які (разом у кількості по 16 прим.) й надіслано до „попечителя кievскаго учебнаго округа“ 12 січня 1848 року. Творів Т. Шевченка та М. Костомарова ні в одній зо шкіл не знайшлося.

Крім того в фонді архіву полтавського губернатора стріли ми ще такі папірці в тій самій справі:

Министерство
внутреннихъ дѣлъ

Департаментъ
полиціи

исполнительной
Одѣленіе II

Столъ 2.

19 іюня 1847 года
№ 431.

По в ы с о ч а й ш е м у
п о в е л ѣ н і ю .

О запрещеніи и изъятіи роны кѣ исполненію онаго распоряженія, — присовокупляя, изъ продажи нѣкоторыхъ что г. министромъ народнаго просвѣщенія предписано уже ценсурному вѣдомству не дозволять впредь перепечатывать означенныя сочиненія новымъ изданіемъ. О полученіи сего циркуляра и о распоряженіи Вашемъ по оному Вы неоставите мнѣ довести.

Министръ внутреннихъ дѣлъ (підпис).

Секретно.

Циркулярно.

Господину полтавскому гражданскому губернатору.

Государь императоръ высочайше повелѣтъ соизволилъ: напечатанныя сочиненія: Шевченки — „Кобзарь“, Кулєша — „Повѣсть объ Украинскомъ народѣ“, „Украина“ и „Михайло Чернышенко“, Костомарова — „Украинскія баллады“ и „Вѣтка“, — запретить и изъять изъ продажи.

О таковомъ высочайшемъ повелѣнніи считаю долгомъ сообщить Вашему Превосходительству для зависящаго сѣ Вашей столичности и изъятіи роны кѣ исполненію онаго распоряженія, — присовокупляя, что г. министромъ народнаго просвѣщенія предписано уже ценсурному вѣдомству не дозволять впредь перепечатывать означенныя сочиненія новымъ изданіемъ. О полученіи сего циркуляра и о распоряженіи Вашемъ по оному Вы неоставите мнѣ довести.

Министръ внутреннихъ дѣлъ (підпис).

Директоръ (підпис)

Секретно.

Канцелярія
полтавскаго гражданскаго
губернатора

Столъ
№ 83.

Іюля 4 дня 1847.

Кѣмъ подписана исходящая:

Полт. губерніи.

Полтавской градской полиціи.

Государь императоръ высочайше повелѣтъ соизволилъ напечатанныя сочиненія: Шевченки — „Кобзарь“, Кулєша — „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“, „Украина“ и „Михайло Чернышенко“, Костомарова — „Украинскія баллады“ и „Вѣтка“ запретить и изъять изъ продажи, объ исполненіи чего и послѣдовало ко мнѣ предписаніе г. министра вн. дѣлъ отъ 19 минувшаго іюня.

Подобные:
Роменской—№ 84.
Кременч.—№ 85.
Лубенской—№ 86.

Имѣя въ виду, что если вѣтъ въ семь городѣ постоянныхъ книжныхъ магазиновъ, то во время ярмарокъ пребываютъ въ оный торговцы сѣ книгами, я предписываю градской полиціи имѣть строгое наблюденіе за продажею прописанныхъ сочиненій Шевченка, Кулєша и Костомарова. и ежели гдѣ какіе изъ нихъ оказались бы, тотъ часъ отобрать и представить ко мнѣ.

Подав Михайло Бужинський.

Лист М. О. Максимовича до Х. М. Глинки з 1849 року.

В бібліотеці лєнінградського „Общества древней письменности“ перебується оригінал листа М. О. Максимовича до Хведора Миколайовича Глинки, відомого російського поета першої половини ХІХ століття (1786—1880). Він стоїть у зв'язку з планом літературного альманаха, що його Максимович дійсно і випустив на рік 1831 під назвою „Денница“. Звернувся він до Глинки не даремно, той дійсно прислав йому дещо: в „Денниці“ надруковано дві поезії Глинки: „Весна“ (с. 92) і „Громъ“ (с. 122).

Не безінтересна та літературна візитна карточка, з якою звертається Максимович до старшого літерата: Михайло Максимович, видавець „Малороссійскихъ Пѣсень“.

Подаємо цього листа.

„21 октября 1829. Москва.

Милостивый государь Федоръ Николаевичъ. Почтениѣйшій братецъ вашъ¹⁾ увѣрилъ меня, что могу отнести къ Вамъ съ моею просьбою и не будучи вамъ знакомымъ. Просьба моя — для васъ уже слишкомъ неноява: я издаю альманахъ, который долженъ выйти къ слѣдующему новому году. Большая часть нашихъ извѣстнѣйшихъ литераторовъ и поэтовъ украсила оный своими произведеніями; но я почелъ бы собраніе сіе не полнымъ, еслибы оно лишено было произведеній Вашей музы. Въ семъ состоитъ моя покорнѣйшая просьба, которою рѣщаюсь Васъ беспокоить. Будьте увѣрены, что участіе ваше и одолженіе, которое вы окажете онымъ мнѣ и публикѣ, я постараюсь оправдать возможно лучшимъ выборомъ пьесъ для изданія.

Позвольте еще разъ при семъ случаѣ рекомендовать Вамъ себя не только какъ русскаго почитателя васъ и поэзіи Вашей, но какъ уроженца и любителя той стороны, которая занимала Васъ и въ память коей Вы отъ музы своей приносили прекрасныя жертвы²⁾.

Съ моимъ совершеннымъ уваженіемъ къ вамъ имѣю честь быть Вашимъ, милостивый государь, покорнѣйшимъ слугою — Михаилъ Максимовичъ, издатель малороссійскихъ пѣсень“.

¹⁾ Сергій Миколайович Глинка (1776—1847) видавав у Москві патріотичний „Русскій Вѣстникъ“ і був автором кількох патріотичних оповіданнів та драм.

²⁾ Максимович міг розуміти деякі поезії Глинчини, що змістом своїм торкалися України, та його оповідання „Зиновій Богданъ Хмельницькій, или освобожденная Малороссія“, 7. С.ПБ. 1816—1817, 2 вид. 1819.

Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині ХІХ ст.

Низка селянських рухів, що виникли на Правобережжі в першій половині, а головню в середині ХІХ ст., притягала пильну увагу російської адміністрації. Не бачучи, або вірніше не хотючи бачити правдивої причини цих заворушень, причини економічної, ця адміністрація висуває всякі інші причини, напр. старі традиції, сепаратизм і т. и., а головне шукає в кожному хвилюванні агітаторів, „злонамѣренныхъ людей“, „подстрекателей“. Відомий є погляд імператора Миколи I, що кожне повстання виникає лише з агітації певних осіб, яких треба знищити, задавити й заарештувати,— тоді зникне й революція. Цих поглядів тримається і вся російська адміністрація. Дістаючи всі свої інформації про заворушення селян від справників, що здебільшого слухняно виконували волю поміщиків, та від предводителів дворянства — поміщиків (ці-ж представники влади здебільшого придушували селянські рухи),—уряд дивився на ці заворушення їх очима: здебто абсолютно не бачив ніяких причин для хвилювання. Тому кожне хвилювання могло, на його думку, виникнути лише під впливом певних агітаторів, що підбурювали селянство, навмисно розпалювали його проти поміщиків. Але оскільки за селянських рухів агітаторів не було, бо це були виступи стихійні, то всі шукання адміністраторів не приводили до жадних результатів.

Доводилося деколи просто вигадувати агітаторів, щоб звернути на них провину; деколи їх підказували й самі поміщики, бажаючи помститися певним особам, а зокрема, і то дуже часто, духівництву.

Переглядаючи архівні справи про селянські заворушення на Правобережжі в середині ХІХ ст. (40-ві—50-ті роки), мимоволі спиняєшся на питанні про ролю духівництва в цих рухах та про ставлення до нього селянства. Рідко зустрічається справа, в якій-би не згадувався священник, а до того-ж часто не атестувався, як особа, що підбурює селян до повстання. Досить сказати, що навіть за селянських рухів на Київщині 1855 року, за так званої Київської Козаччини, коли селяни так жорстоко мстилися над священниками,—справники та поміщики часто звертали причину хвилювань на тих-таки священників, відкидаючи причини економічні: власні здирства та утиски. Додамо ще до цього, що ці обвинувачення священників доходили навіть до таких курйозів, як скарга таращанського справника на декотрих священників цього повіту на... розповсюдження відозви де-Розенталя, яка була скерована проти царя, самодержав'я й релігії...¹⁾.

Вищі кола трохи більш стримано ставилися до обвинувачення священників; та проте-ж вони почасті закидали їм цю провину, хоч і пояснюючи це звичайно помилкою, необережністю і т. и. Ось як, напр., доносив ци-

¹⁾ Київ. центр. іст. архів, канц. губ., спр. № 84: „О возникших недоумѣніяхъ между помѣщичьими крестьянами и некоторыхъ уѣздовъ Киевской губ. насчетъ высочайшихъ манифестовъ“, ч. II.

вільний губернатор генералу-губернаторові 2-го квітня 1855 року про початок Київської Козаччини: „Между помѣщичьими крестьянами Киевской губерніи въ уѣздахъ, составляющихъ бывшую Украину, обнаружилась недоразумѣнія, которыя, проникши изъ одного помѣщичьяго села въ другое, доселѣ еще совершенно не прекращены. Крестьяне убѣждены, что отъ нихъ скрывается царскій указъ, которымъ всѣ они призываются на службу царскую казаками, съ освобожденіемъ отъ господъ и работъ. Поводомъ къ недоразумѣніямъ послужили неосторожныя дѣйствія нѣкоторыхъ священниковъ, изъ которыхъ одинъ въ Тарашанскомъ уѣздѣ внушалъ крестьянамъ быть готовыми на защиту св. церкви, составилъ имъ списки, а другой привелъ крестьянъ своего прихода къ присягѣ на вѣрнопопданство“¹⁾.

Та коли вища влада трималася більш обережно, то нижча—справники, а також предводителі дворянства—цілком одверто обвинувачували священників у агітації та вважали їх за причину селянських рухів.

Їхні повсякчасні доноси та скарги на священників примушували вищі урядові кола вживати всеж-таки певних заходів. Тому влада часто звертається до сільського духівництва, нагадуючи йому про потребу впливати на селянство та стримувати його від ворожих виступів. Видавала вона навіть спеціальні укази, де нагадувала про обов'язки духівництва. Так, ми бачимо указ Синоду ще з 19 лютого 1797 року, що в ньому наказується сільському духівництву доглядати за спокоєм селян. Трохи пізніше, 16 серпня 1800 року, ми бачимо новий указ Синоду, що подає до загального відома справу ставлення духівництва до селянської неслухняности²⁾. Написано його з приводу хвилювань у Симбірській губ., що звістки про них дійшли до самого царя, який і наказав синодальному членові Амбросію архієпископу петербурзькому—через генерала-губернатора Оболенникова, видати цього указа. В ньому в справі хвилювань наказувалося ще раз потвердити, „чтобы духовные ни подъ какимъ видомъ въ столь постыдные и закону противные поступки не вмѣшивались“. Далі наказувалося, щоб духівництво доглядало і дбало за спокій селян, а коли буде помічено—нехай це будуть лише підозри—що священник має нахил до підбурювання селян,—то такого священника зараз брати в консисторію, а парохвію віддавати кому іншому. Цього наказа розіслано й по Україні, і до того-ж подекуди примушувано парохів прочитати і дати розписку, що вони цього наказа будуть виконувати.

Такі накази безперечно мусили стримувати священників, коли-б вони навіть і мали намір підбурювати селян. Але доноси поміщиків та справників на духівництво не припинялися, а під середину XIX ст. навіть зростали. Ці доноси й обвинувачення священників у агітації селян до визвольної боротьби безперечно є сумнівні й потребують певної перевірки, і це ми й спробуємо зробити в цьому невеликому нарисі.

Перше ніж перейти до огляду декотрих історичних фактів, що мають ролу духівництва за селянських хвилювань, ми спробуємо проаналізувати саме духівництво, як певну групу, верству (з погляду економічного й політичного), і з'ясувати, з яких шарів його могла походити агітація,—коли така в дійсності була.

Причиною закидів духівництву агітації серед селянства безперечно була,

¹⁾ Київ. центр. іст. архів, канц. губ., справа № 114: „О злонамѣренныхъ и преступныхъ внушеніяхъ крестьянъ, дѣлаемыхъ бывшимъ студентомъ университета Св. Владимира Іосифомъ Розенталемъ“. Підкреслення у вищеподанім тексті наше.

²⁾ Цього указа, переданого від новоросійської консисторії маріупільській духовній управі, ми бачимо в архівній збірці покійного Я. Новицького (арк. № 2591).

в великій мірі, стара традиція участі духівництва в козащині й гайдамаччині. За часів польської держави, як відомо, духівництво дійсно йде разом із селянством і козацтвом у виступах проти шляхти. Причини цього ясні. В ці часи, за панування католицької релігії (та уніятів), православ'я було в зневазі, і православне духівництво не користувалося ні правами, ні прибутками подібно до католицького. Не мало воно також, як відомо, й відповідного підготування, не маючи часто навіть загальної освіти. То му це духівництво (ми звісно не рахуємо князів церкви, оскільки вони селянського життя цілком не дотикалися) було тісно зв'язане з простим народом, із селянами, що держалися ще православної віри і що завдяки їм могло існувати (матеріально) духівництво; зв'язане воно також було з селом і органічно і психологічно: священники в ці часи здебільшого виходили з селян, жили в подібних умовах, часто мали однаковий рівень освіти.

Це становище духівництва міняється в XIX в., від часу переходу Правобережжя до Росії наприкінці XVIII в. Православне духівництво дістає усі політичні права, а також і матеріальні прибутки. Разом з цим міняється й становище духівництва на Правобережжі. З затурканої опозиційної групи, зв'язаної безпосередньо з селянством, ворожої панству і урядові, — духівництво опинилося раптом поміж привілейованими верствами людности. Воно дістає всілякі права, чимало підвищується його матеріальний рівень, уряд дивиться на духовних, як на своїх помічників, а не ворогів. У ставленню поміщиків до духівництва відбувається зміна. Вони мають тепер давати наділи землі духівництву, мають давати йому щей робочу силу — крєпаків, що мусять обробляти цю землю. І духівництво має тепер бути не таємним чи явним ворогом цього поміщика, — а навпаки його найближчим помічником та агентом: замість підбурювати селян до непокори, або принаймні спочувати їм, священник мусить навпаки привчати їх моритися владі, доглядати за спокоєм селян і т. и. Цебто з елементу ворожого поміщикам, духівництво стає їх помічниками, їх агентами.

Міняється ставлення й уряду. Уряд починає піклуватися духівництвом, як щодо правного його становища, так і щодо його матеріального забезпечення. Поруч із ріжними цивільними правами, духовні дістають від уряду щей чималу платню, — цебто стають державними так-би мовити урядовцями, державними агентами. Знов-таки, даючи цю платню, держава вимагає від духівництва виконувати ретельно її розпорядження, заспокоювати селян, стежити за їх настроєм, а почасти назирати й за поміщиками. До чого доходять такі вимоги уряду, видно хочби з того, що уряд вимагає від священника повідомляти про антидержавні заміри та думки, коли навіть про це священник довідався на сповіді, що ніби мала бути цілковитою таємницею...

Священник, поруч із повітовим справником та приставами а також із повітовим предводителем дворянства, стає агентом уряду на селі. Ця трійця бере участь у придусенні заворушень, розглядає конфлікти між поміщиком та селянами, дає інформації найвищому урядові, а цей на підставі цих інформацій буде свої накази та розпорядження щодо селянства.

Безперечно, нове становище духівництва, становище урядових та поміщицьких агентів, — не відразу могло йому прищепитися, як не могла прищепитися й поміщицтву, особливо католицькому, роля покровителів православного духівництва¹⁾. Ще в першій чверті XIX ст. духівництво навряд чи могло стати на свій новий ґрунт, змінити свої погляди та

¹⁾ Безперечно, польське панство з неохотою приймало нову ролю спільників духівництва; цим у великій мірі і пояснюються скарги його на священників. Але часто ми зустрічаємо факти, що в середині XIX ст. священник і поміщик-Поляк живуть у цілковитій згоді.

ідеали. Це-ж було переважно старе духівництво, що само жило, бодай трохи, в старих умовах, бачило старий антагонізм між православним духівництвом із одного боку та урядом і панством із другого, та не могло так легко змінити свої позиції.

Але з часом справа пішла лекше. Діти цих поколінь зростали вже в інших економічних та політичних умовах; їх виховували вже в певних нових, або зреформованих, шкільних закладах, де вони вчилися разом із іншими дітьми, яких готувалося до тієї-ж самої професії, і з якими були вони зв'язані однаковими ідеями та інтересами. Це нове молодше покоління творить уже нову верству, нове духівництво, що здебільшого змалку вже переймається ідеями державности та охорони сучасного ладу, і ці ідеї воно й починає провадити в своїй діяльності на посадах попів сільських та містечкових,— і таким чином стає воно дійсно тим, що від нього бажав уряд. Отже духівництво першої чверти XIX ст., духівництво старе, що не могло збутися старих своїх поглядів, поволі зникає, і к середині XIX ст. ми бачимо вже нову верству, що психологічно переважно наближалася більше до поміщицтва та бюрократії, аніж до селянства.

Правда, така зміна не йшла однаково в різних шарах духівництва. Коли попівство швидко пішло шляхом, що його вказував уряд, то так-би мовити нижче духівництво — паламарі, дяки, причетники — мусили звичайно стояти більш осторонь від нової позиції вищого сільського духівництва, поділяти старіші погляди його, наближатися більш до його старого покоління. Залежало це в великій мірі від економічного забезпечення цих двох груп, від їх матеріального становища. Подивимося, отже, на це їх становище, власне на забезпечення білого духівництва на Київщині, про що ми маємо докладні відомості¹⁾.

Біле духівництво на Київщині в 40-х роках одержувало насамперед платню від держави, на причет:

I класи ²⁾	508	р.	сріблом	на	рік
II	„	478	„	„	„	„
III	„	272	„	„	„	„
IV	„	222	„	„	„	„
V	„	202	„	„	„	„
VI	„	156	„	„	„	„
VII	„	116	„	„	„	„

В 1844 році на всі селянські причети Київщини уділено 334.813 р. сріблом. Як ми бачимо, на ті часи це була платня досить велика. Напр., робітник на фабриках Київщини за тих часів одержував якихось 15—20 р. ср. на рік, а чужоземний майстер — рублів 60, цебто стільки, скільки приблизно одержував священник найгірших парахвій (оскільки левова пайка платні на причет ішла якраз священникові). До того-ж ця платня була здебільшого лише частиною прибутків священника. Він збирав за треби, збирав у церкві як правилось, і нарешті він мав наділ землі в користуванні (в поміщицьких від поміщика, в державних від держави), а обробляти його мали панщиною селяни. До речі, ця панщина, яку мали робити селяни священникові, могла бути дуже важкою, залежно від бажання священника. Так воно в дійсності й було; досить нагадати слова одного з священників Канівського повіту—із с. Ситників Чорнодубровського п., який казав своїм товаришам із інших сел (що зібралися в Корсуні за повстання

¹⁾ Числа ми беремо з видання Фундуклея: „Статистическое описание Киевской губернии“, 1852 року.

²⁾ Класа залежала від кількості парахвіян.

селян 1855 року): „годі, годі, братіє, сміятися над мужиками, сознайтеся, що й ми добре заливали їм сала за шкуру!..“¹⁾).

Земельний наділ у маетках поміщицьких на одного члена причету припадав у Київщині пересічно в 12,1 десятин. Але справа в тому, що земельний наділ священика був у багато разів більший за наділ нижчого духівництва—дяка, паламаря. А тому, в дійсності, священик мусив мати якихось 20—30 десятин землі, а іноді й більше (десятин 50—70).

Таким робом священики (вище сільське духівництво) були матеріально забезпечені переважно досить добре. До того-ж із них утворилася в ці часи, як ми вже згадали, певна верства. Діти священиків ішли потім звичайно також у священики, попівни—йшли заміж за будучих попів, батько часто лишав свою парохвію синові і т. и.

З духівництва отже утворилася, як економічно, так і світоглядом певна класа, класа дрібних земельних власників, поміщиків, що жили так само як і поміщики з експлуатації селянської праці, та щей до того одержували певну платню та внески від селян грішми й натурою.

За такої ситуації важко сподіватися якоїсь революційної агітації між селянами від священиків у середині XIX ст. Але з другого боку, ця-ж сама ситуація намічає другу групу в духівництві, яка могла якраз відігравати цю революційну ролю. Це—нижче духівництво, оті дяки, паламарі й церківники, що були власне кістю від кости селянства; вони вийшли з селянства, були зв'язані з ним своїми інтересами і т. и. Як-же вони мали певну бодай невеличку освіту, то могли часто ставати в пригоді селянству, боронячи його інтереси та з'ясовуючи його кривди. Матеріально це-ж таки нижче духівництво було в неважному стані, який мало відрізнявся від становища заможного селянина. Отже від цієї групи якраз і можна було сподіватись певних агітаторів (коли такі були), котрі підбурювали селян до розрухів.

Хоч мусимо зауважити, що ми не відкидаємо можливостів, що й священик міг спричинятись до якого-небудь хвилювання. Це могло залежати хочби від священикової вдачі, від його так-би мовити „відсталих“ поглядів, що могли ще залишитися особливо у старих попів,—нарешті від його класових симпатій.

Це цілком природньо і зрозуміло. Священик, як елемент почасти зде-класований (духівництво—проміжна між класами група), мусив тяжити до тієї групи, що біля неї він жив, що до неї економічно наближався. Здебільшого священики мусили, звісно, стояти ближче до класи начальної—до поміщиків, аніж до селянства (тимчасом як нижче духівництво у ті часи якраз навпаки,—ближче стояло до селян). Хоч безперечно бували священики, що могли більш тяжити до селянства, аніж до поміщиків,—особливо в бідніших районах, не маючи, напр., опіки поміщика і т. и.

Крім того агітація священиків могла ще в багатьох випадках залежати від негативного ставлення до поміщика-католика (які тоді становили більшість поміщиків на Правобережжі), а також від особистих стосунків між ними.

Треба сказати, що в мирному, так-би мовити, житті, симпатії священика для тієї чи іншої сторони менше виявлялися. Але іноді, раптом приходили моменти, коли доводилося виявляти свою симпатію, свою мовляв класову суть. І тоді доводилося священикам виразно ставати чи на бік поміщика, чи селян. Особливо яскраво відчувається це за різних розрухів та заворушень селянства.

Перейдемо тепер до огляду деяких розрухів, що в них позначилася участь духівництва.

¹⁾ Лебединців, Записки о казачин'в 1855 г., „Кіев. Ст.“ 1900, липень-серпень, с. 42

Треба сказати, що висвітлити участь духівництва в хвилюваннях селянських на початку XIX ст., хочби ми й ставили це собі за завдання,— ми не можемо за браком фактів¹⁾. Узагалі ми сливе не маємо матеріалів про хвилювання селян у ці часи, а зокрема не маємо ми згадок у них про участь священників. Перша справа, де священника висувають як причину заворушення, є справа 1844 року щодо хвилювання у с. Швейківці Житомирського повіту на Волині²⁾. Поміщик, маючи на меті інтенсифікацію свого господарства, почав під прикличкою перерозподілу землі відбирати від селян ґрунта. Селяни стали хвилюватися; поміщик і представники адміністрації обвинуватили в підбурюванні до цього хвилювання священника с. Швейківки—Дубицького. Як з'ясувалося, син Дубицького написав селянам скаргу на їх поміщика; цей, розгнівавшись на сина Дубицького, щоб прибрати його з села, оговорив і батька. Це досягло свого результату, бо священника Дубицького вислано з с. Швейківки, а синові заборонено жити на Правобережжі.

Р. 1847 на південній Київщині переважно, а почасти й узагалі на Правобережжі, під впливом, можливо, галицької різанини 1846 р., почала ширитися чутка про те, що прийшов час різати Ляхів-поміщиків та Євреїв (до речі, ці чутки ходили подекуди й раніш). Справники, звісно під впливом поміщиків, почали доносити, що повстали ці чутки й поширилися завдяки священникам. Слідство передано митрополитові Филарету, а цей доручив перевести його двом протоєреям³⁾. Як з'ясувалося завдяки їх ретельному слідству, за головну причину (принаймні, з їх слів, для Бердичівського пов.) незадоволення з панів було через важкість панщини та економічні визиски. Але крім того на появу цих чуток вплинули такі причини:

1) Статті про Гайдамачину, надруковані в „Кієвськихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, що розсилалися по всіх парахвіях. Ці статті читали різні дячки та паламарі, а також письменні селяни, і тлумачили їх найрізноманітнішим робом, приписуючи ці події не лише минулому, але й сучасному й навіть прийдешньому.

2) Розмови на ярмарках, де часто-густо священники та нижче духівництво п'ють разом з парахвіянами в шинках і напідпитку починають передавати та тлумачити все, що вони чули, або про що читали.

Були тут щеякі інші причини (складання інвентарів, збирання статистичних даних про господарський стан краю і т. и.). Як ми бачимо, з'ясувалося, що переважно вплинуло на появу цих чуток якраз нижче духівництво, а священники-ж могли тільки подати якусь гадку селянам випадково, за спільного пиячення (хоч, ізнов-таки, в цих спільних „бесідах“ у шинку мусило брати участь здебільшого також нижче духівництво).

Тут, у 1847 році, ми дійсно знаходимо деякі випадки⁴⁾ підбурювання селян з боку священників, але як з'ясувало слідство, повстали вони з особистих причин (непорозуміння між поміщиком і священником). Напр., один священник не дав селянам іти на панщину і закликав їх не слухатись поміщика; виявилось, що зробив він це тому, що поміщик не дав селянам обробити його власного ґрунта.

¹⁾ З тих матеріалів, які ми досі зібрали.

²⁾ Київ. центр. іст. архів, фонд інвентарного комітету, спр. № 280: „По рапорту Житомирського уВзднаго стряпчаго, о неповиновеніи крестьянъ с. Швейковки владѣльцу своему помѣщику Узѣмбло“.

³⁾ Дані про цю справу („Дѣло по отношенію кіевскаго военнаго генераль-губернатора о розсыкѣ предосудительныхъ и вредныхъ общественному спокойствію поступкахъ разныхъ священниковъ Кіевской епархіи“) подав Н. Петров у статті: „Общественно-политическая броженія въ Кіевской губерніи въ 1846 и 1847 годахъ“, Истор. Вѣстникъ 1885, кн. IX, сс. 541—556.

⁴⁾ Ibidem.

Поруч із таким нібито доброзичливим ставленням священника до селян, ми далеко частіше бачимо негативне ставлення їх одно до одного. Особливо яскраво це видно за Київської Козаччини 1855 року, але й раніше це трапляється, напр. коли заводили інвентарні правила, і навіть іще раніше¹⁾.

Надто важко прийшлося священникам коли заводили інвентарні правила. З одного боку, спочувати особливо селянам у ці часи вони вже не могли, бо й самі їх любісінько експлуатували. Але з другого боку інвентарні правила заведено щоб зменшити значення й економічну міць польських поміщиків-католиків, і священникам наказано ставати селянам до помочи в їхніх скаргах на неправдиві вчинки поміщиків, надмірні вимоги і т. и., читати й тлумачити селянам інвентарні правила, що один їх примірник для цього навіть залишено в церкві. А в результаті і в тому і в другому разі священника чекали неприємності. Коли він ставав на бік поміщика, який хоч і був Поляк, але всеж-таки з класового боку здебільшого був священникові ближчий аніж селянин, то його чекало обурення селянства, а подекуди й неприємності від влади. А коли-ж священник намагався читати й тлумачити правила, на прохання селян, то поміщик його всяково переслідував, забирав церковний примірник інвентарних правил, скаржився владі й оговорював його як агітатора-бунтівника і т. и.

Тим більше, що оговорювання священника як бунтівника чи підбурювача селян до повстання, а рівночасно й заяви про хвилювання,—мали для поміщиків значення, оскільки такі заяви дискредитували самі інвентарні правила.

В наслідок цього священники опинилися в двозначному становищі, яке всюди викликало до них ненависть селянства, поруч із любов'ю до палмарів та дяків, котрі весь час стояли за селянством, оскільки можливо задовольняли його бажання, читали й тлумачили правила. Ось як характеризує становище священника сучасник, офіцер Білевського полку, ад'ютант 11-ої роти, що брала участь у придушенню селянського руху 1855 р. (Київської Козаччини) на Канівщині, підпоручик Михель: говорячи про ворожість селян до священників, він пояснює його: „Настоящая причина этого вѣроятно кроется въ несовѣмъ искреннихъ отношеніяхъ къ народу своего духовенства, силою обстоятельствъ вынуждаемаго держаться двусмысленной политики, служенія и вашимъ и нашимъ, и достовѣрно то, что многіе изъ нихъ не пользовались довѣріемъ народа“²⁾.

Подамо деякі приклади (з архівних матеріалів, що ми зібрали) про ролу священників у хвилюваннях, які повстали при заведенню інвентарних правил.

1848 року поміщик Ледоховський, власник с. Конюх, Володимирського повіту на Волині, подав генералу-губернаторові скаргу на те, що селяни хвилюються і що в цьому винен священник, котрий неправильно тлумачить селянам інвентарні правила³⁾. Слідство виявило, що селяни не тїли відробляти четвертий день на тиждень панщини, який на них наклав самовільно поміщик за те, що вінс за них гроші та рекрутську задачу. Священик жадної участі в хвилюванні не брав. Генерал-губернатор наказав заборонити Ледоховському самовільні вчинки.

Того-ж таки року виникло хвилювання між селянами с. Лядави, Могил-

1) Так напр., ще 1826-го року, коли ходили чутки про різанину панів-Ляхів та Евреїв, дехто з селян зачисляли сюди й священників. Так, один селянин Васильківського повіту, сказав своєму священникові: „підождіть, незабаром таким пастирям голови будемо лупити і вам тут місця немає“. Про це див. Ігнатович, „Борьба крестьянъ за освобождение“, с. 45 і далі.

2) А. М., Київські безпорядки, Истор. Вѣстникъ 1897 р., кн. III, с. 975.

3) Київ. центр. истор. архів, фонд інвентарного комітету, спр. № 29: „Объ оказавшемся неповиновеніи крестьянъ села Конюхъ помѣщику Ледоховскому и объ одностороннемъ истолкованіи инвентарныхъ правилъ священникомъ Вержицкимъ“.

лівського повіту на Поділля. Причиною його було нерозуміння селянами інвентарних правил. Поміщик обвинувачував у цьому ¹⁾ священика, але офіційально цього не доведено.

У селах Тесові й Хрінові, Острозького пов. на Волині, селяни того-ж таки року почали хвилюватися. Причини полягали в надмірних уроках під час виорювання поміщицьких полів під зяб. Поміщик (Жукотинський) обвинувачував в агітації священика, але це не потвердилося ²⁾.

1848 року, у травні, селяни с. Сказинець, Могилівського повіту на Поділля, почали хвилюватися й покинули робити панщину. Як з'ясувалося, причина розрухів полягала в нерозумінню інвентарних правил з боку селян і в неправильному тлумаченні їх з боку священика Голубовича. Мотиви Голубовича невідомі, — мабуть якесь непорозуміння з поміщиком. У кожному разі заідозрювати священика Голубовича в симпатіях до селян не доводиться, оскільки селяни на допиті ясно висловились проти нього, скаржачися на надмірні вимоги за треби і т. и. ³⁾.

У селах Заруді й Пашківцях, Проскурівського пов. на Поділля, 1848 року почалося хвилювання між селянами, в якому в великій мірі був винен священик, що казав селянам не робити згінні дні аж поки їм не заплатять за це готівкою. Мотиви його слів невідомі ⁴⁾.

1849 року виникає хвилювання в с. Михайлівцях, Могилівського пов. на Поділлі (маєток поміщиці Держкової). Повітовий предводитель дворянства доніс генералу-губернаторові, що ці хвилювання виникли на ґрунті нерозуміння інвентарних правил. На думку його, а також поміщиці, винен у цьому священик. Слідство виявило, що в маєтку Держкової були відступлення від інвентарних правил; участі священика в хвилюванні не доведено ⁵⁾.

1852 року в селі Ладисі, Старокостянтинівського повіту на Волині, селяни виявили непослух своєму поміщикові. Як доносили справник та управитель маєтку, сталося це через неправдиві тлумачення інвентарних правил з боку священиків цього села. Але як виявилось, підстав для цього закиду не було; а хвилювання-ж повстало через надмірно жорстокі покарання селян із наказу управителя цього маєтку ⁶⁾.

Нарешті подамо ще один приклад із 1857 року. Цього року виникло хвилювання робітників на межигірській фаянсовій фабриці під Києвом. Директор фабрики обвинувачував у підбурюванні селян до хвилювання священика села Нових Петрівець, К. Величківського. Як з'ясувалося, священик дійсно брав деяку участь у хвилюванні (хоч основні причини заворушення — надмірне визискування робітників, низька платня, збезземелення і т. и.) і редагував селянам скаргу; але робив він це виключно з мотивів особистих: бажання усунути директора Бабушкіна, що хотів скасувати петрівську церкву, прикріпивши цю парахвію до межигірської фабричної церкви, а цим підривав інтереси священика ⁷⁾.

¹⁾ Київ. центр. істор. архів, фонд інвентарного комітету, спр. № 122: „По донесенію з. исправника о неисполненіи повинностей крестьянами с. Лядавы, и о неправильномъ толкованіи инвентарныхъ правилъ священникомъ Янковскимъ“.

²⁾ Ibid., спр. № 91: „О подстрекательствѣ крестьянъ с. Тесова и Хрѣнова мѣстнымъ священникомъ и дворяниномъ Туповичемъ къ неповиновенію арендному владѣльцу Жукотинскому“.

³⁾ Ibid., спр. № 75: „По донесенію з. исправника о неправильномъ толкованіи инвентарныхъ правилъ священникомъ с. Сказинець Голубовичемъ“.

⁴⁾ Ibid., спр. № 99: „О неправильномъ толкованіи инвентарныхъ правилъ крестьянамъ, въ с. Зарудя и Пашковець кн. Абомелика, священникомъ Литвинскимъ“.

⁵⁾ Ibid., спр. № 52: „Объ уклоненіи крестьянъ с. Михайловець помѣщицы Держковой отъ отработыванія барщины и объ отступленіяхъ отъ инвентарнаго порядка“.

⁶⁾ Ibid., спр. № 35: „О неправильномъ толкованіи инвентарныхъ правилъ священниками Савлучинскимъ и Букоемскимъ в сел. Ладыхъ“.

⁷⁾ Ibid., спр. № 183: „О волненіи крестьянъ имп. Кієво-Межигорской фаянсовой фабрики“.

Подібних випадків, коли священники з особистих причин брали участь у хвилюванню, або, частіше, коли їх у цьому лише обвинувачували поміщики, є чимало. Але поруч із тим трапляється багато випадків і протилежного характеру, — коли священник і поміщик живуть у цілковитій згоді, спільно виступаючи проти селян. Священник цілком стоїть на боці поміщика проти громади, відмовляється читати селянам інвентарні правила — з наказу поміщика, і т. и. Подамо кілька фактів.

1848 року священник с. Баганиць, Острозького повіту на Волині, Харитін Татаржинський, відмовився прочитати селянам інвентарні правила, або, як селяни називали, „їхне добро“ ¹⁾. Зробив він це мабуть на вимогу поміщика, хоч і мотивував наказом церковної влади. Селяни зібралися в шинку й стали казати, що треба-б було за це виголити священникові бороду й дати йому з п'ятдесят різок. (За ці слова чотирьох чоловіка покарав справник різками, по 75 ударів кожному).

Ось другий випадок ²⁾. 1848 року в с. Сербах, Могилівського повіту на Поділлі, поміщик Волошиновський скаржився на непокору селян. Рух, що виник через непорозуміння інвентарних правил щодо згінних днів, придушила рота салдат. За цього придушення один селянин підійшов до священника цього села, Вікула, що умовляв їх скоритися, і сказав йому: „я тобі бороду вирву!“ В цьому випадкові відіграло ролю і взагалі поведження священника, що тримався як великий пан. Селяни кілька разів подавали на нього скарги (в 1848—49 рр.), в яких скаржилися, що він запобігає ласки у поміщика і робить усе що той захоче, до селян ставиться з презирством, руйнує їхні господарства (надмірними вимогами?); дітей, що приносять до нього христити, примушує чекати по півдня надворі, так що одно від цього навіть замерзло; різні треби виконує лише за величезні гроші; останні роки він живе з особою „развратного поведіння“ (після жінчиної смерті), а цим дає поганий приклад селянам, — тому селяни не ходять до нього навіть на сповідь, і т. и. Це був отже, приклад, коли священник, виступаючи в спілці з поміщиком, фактично сам стає паном, дрібним поміщиком і експлоататором селян.

Ось інші приклади випадків, коли священники стоять на боці адміністрації.

На початку липня 1848 року в с. Соболівці, Гайсинського пов. на Поділлі, виникло заворушення між селянами: вони відмовилися виконувати згінні дні. Хвилювання набуло досить великої сили, справник уже хотів викликати розсильну команду, але стараннями священника та його вмовляннями рух придушено, до того-ж двох селян вишмагано різками ³⁾. Священник (Янковський) дістав за це нагороду.

Того-ж таки року в с. Рожнятівці, Ямпільського пов. на Поділлі, виникло хвилювання між селянами на ґрунті невиконання згінних днів. Рух придушив земський справник, але в цьому йому дуже допоміг священник своїми вмовляннями, хоч узагалі селяни не дуже йому вірили, і коли він читав інвентарні правила, то казали, що то він читає щось инше, тільки щоб догодити поміщикові ⁴⁾.

¹⁾ Київ. центр. іст. архів, інв. ком., спр. № 20: „О случившемся безпорядкѣ со стороны крестьянъ въ с. Боганицѣ произношеніемъ на священника ихъ прихода Харитона Батаржинскаго не благонамѣренныхъ похвалокъ“.

²⁾ Ibid., спр. № 79: „По донесенію земскаго исправн. объ уклоненіи крестьянъ с. Сербовъ, пом. Волошиновскаго обрабатывать сгонные дни, о дерзости крѣп. Фед. Рудавки и объ оскорбленіи имъ священника Викула объявленія написаннаго дворяниномъ Добровольскимъ“.

³⁾ Ibid., спр. № 78: „По донесенію зем. исправника о неповинованіи с. Соболювки обрабатывать лѣтніе сгонные дни и дѣятельномъ и благоразумномъ содѣйствіи въ этомъ случаѣ священника Янковскаго“.

⁴⁾ Ibid., спр. № 101: „По донесенію зем. исправника объ уклоненіи крестьянъ с. Рожнятовки отъ обрабатыванія сгонныхъ дней“.

У липні 1848 року поміщик с. Манастирки, Кумановський, за хвилювання селян, що виникло з його власної вини, обвинувачував селян у революційних висловах проти царя, — за це свідчив і священник. Селяни ці слова заперечували, і слідство нічого не довело ¹⁾.

На початку-ж липня цього-ж таки року виникло досить велике хвилювання в с. Баланівці, Ольгопільського пов. на Поділлі, на ґрунті невиконання згінних днів. У цьому заворушенню діяльну участь брали всі селяни цього села в загальній кількості до 3000 душ. Намагався заспокоїти селян священник цього села (Стрільбицький), а для цього читав спеціальну проповідь у церкві на тему про покору власникові, цей читав інвентарні правила. На це селяни тут-таки в церкві почали лаяти священника та докоряти йому, що він слухає самого поміщика, читає не інвентарні правила, і т. и. Предводитель дворянства додавав ще до цього, що взагалі зараз (1848 р.) селяни з священниками не в згоді, не слухають їх умовлянь, і вважають їх за панських запроданців ²⁾.

Того-ж таки липня в селах Цебулівці (поміщика Зенона Бржововського) та в Семенках (пом. Држевецького), Браславського пов. на Поділлі, виникло поміж селянами хвилювання — вони відмовлялися виконувати згінні дні. Селяни вважали, що їм треба робити їх багато менше, аніж того вимагав посесор Хемнинський. Придушував рух предводитель дворянства, і тут йому ретельно допомагав священник, що читав у церкві інвентарні правила. Але селяни священника не слухали й казали, що його закупили пани поміщики ³⁾.

У селі Литинці пом. Калинського, Литинського пов. на Поділлі, було довге хвилювання, що тривало з 1852 по 1855 рік. За цього хвилювання селяни скаржилися на економа Гломбковського за жорстоке поводження та утиски, але-ж його виправдано тому, що подав посвідку від священника про своє добре поводження, з підробленими від священника підписами селян. Цей-таки священник (Чернявський) сам поведився дуже негарно з селянами і побив напр. власноручно одну жінку. Як зазначала слідча комісія, поміщик і священник у цьому маєтку живуть мирно та у згоді ⁴⁾.

1857 року в селі Самострілах, Рівенського пов. на Волині, в маєтку пом. Опиця, виникло між селянами досить сильне хвилювання на ґрунті відібрання землі, надмірної панщини, жорстоких покарань і т. и. У придушенні руху допомагав справникові священник цього села Богуславський ⁵⁾.

Ціх небагатьох випадків досить, щоб змалювати ролю священників за селянських рухів. Вони або стоять на боці поміщика, або коли навіть і намагаються бути більш об'єктивними й справедливими, то силою неприємностей платяться за це, і безперечно — вдруге не наслідуються вже виступати проти волі поміщика.

Отже священники фактично не викликали селянських хвилювань (хіба що зрідка з особистих мотивів), а здебільшого навпаки — придушували рух, стоячи вірно на обороні сучасного ладу. І лише злобою поміщиків (найчастіш Поляків) та покірних їх волі справників можна пояснити ту

¹⁾ К. ц. іст. арх., фонд інв. ком., спр. № 74 „По донесенію з исправника о жалобѣ помѣщика Кумановскаго на неповиновеніе крестьянъ с. Манастырки“.

²⁾ Ibid., спр. № 73: „По донесенію предводителя дворянства объ уклоненіи крестьянъ с. Балаювки отъ обрабатыванія сгонныхъ дней“.

³⁾ Ibid., спр. № 100, „Дѣло по донесенію предводителя дворянства о жалобѣ аренднаго владѣльца Забужанскаго имѣнія Хемнинскаго на неповиновеніе крестьянъ“.

⁴⁾ Ibid., спр. № 67: „По просьбѣ крестьянъ с. Литинки помѣщика Тита Калинскаго, за обремененіе ихъ работами и проч.“ ч. I, II.

⁵⁾ Ibid., спр. № 32: „По рапорту ровенскаго земскаго исправника о возмутившихся въ с. Самострілахъ, помѣщика Опица, крестьянахъ“.

низку закидів, які роблять вони священикам. А ці закиди бували досить показові. Ми вже згадували про обвинувачення священиків у розповсюдженні відозви де-Розенталя. Подамо ще один факт¹⁾. Року 1856, сквирський справник Київської губернії доносив, що селяни м-ка Романівки цього-ж таки повіту казали в корчмі: „Коли до нас прийдуть Французи, вони визволять нас від панщини“. Справник доносить, що в цьому винен священик, бо і в 1854 році він їм читав статті з газет і цим довів їх до деяких хвилювань, тай цього разу підучує селян говорити такі речі.

Багатий матеріал, що з одного боку викриває ролю духівництва в селянських рухах, а з другого боку виявляє ставлення селян до релігії, і зокрема до того-ж таки духівництва, дає Київська Козаччина 1855 року. Треба сказати, що релігія, а головне церковна обрядовість у поглядах селянства в XIX ст. відступає на досить далекий план. Селянин уже не ставиться з такою пошаною до релігії, як у XVIII ст.; не дістаючи від неї благословення, він часто обходиться й без нього, і т. и. Нагадаємо хочби те, що бували факти, що коли священик відмовиться повінчати селян, то їх повінчають, так-би мовити, цивільним шлюбом самі-ж таки селяни²⁾.

Особливо це яскраво помічається за Київської Козаччини. Духівництво, священики стали фактично, в очах селян, на перешкоді їм у здобуттю волі. І ось селяни обертаються всією силою на духівництво: вони мордують священиків, не слухають їх, тощо. Селяни під впливом злиднів та економічних утисків, відкидаючи усі побічні мотиви й навіть саму релігію, ставлять питання руба: волі й скасування крпацтва. За цих обставин якраз і виявилася роля священиків у селянських рухах,— роля негативна, і роля нижчого духівництва — дяків, паламарів та церковників,— роля позитивна.

Як відомо, становище поміщицьких селян на Правобережжі ставало до середини XIX ст. чимраз скрутнішим. Надзвичайно важка панщина, яка існувала тут, не вважаючи на обов'язкові інвентарні правила, здебільшого через обдовженість селян та через урочну систему, вельми жорстоке поводження поміщиків з селянами і т. и.,— взагалі вся економічна ситуація, що склалася в XIX ст. через перехід одних форм господарства до інших (перехід від торговельного капіталізму до промислового), тягла за собою й непевність соціальну, розбурхуючи народні низи, насамперед селянські, що в ті часи були в найгіршому стані між усіма верствами, і приводячи їх до повстань проти тогочасного ладу.

Через оце збільшення панщини, і селянські рухи набувають до середини XIX ст. усе більшої та більшої інтенсивності, і нарешті виливаються 1855 року в величезне повстання майже на цілій Київщині, в так звану Київську Козаччину. Урядові кола, а також почасти сучасники та історики, що досліджували цей рух, звертають вину появи цього руху на священиків. Розглянемо, оскільки це правильно.

Як відомо, цей рух позначився яскравим прагненням селян у козаки, щепто в ту верству, яка в народній традиції лишилася синонімом повної волі. Приводом до неї послужили деякі маніфести, зокрема маніфест 29 січня 1855 року — про „народное ополчение“, що їх неправильно зрозуміли селяни, а також за словами урядових донесінь — „неосторожныя

¹⁾ Київ. центр. істор. архів, фонд інв. коміт., спр. № 37: „О происходивших въ корчмѣ м. Романовки нелѣпныхъ толкахъ между крестьянами“.

²⁾ Напр. у с. Заливанщині, Винницького пов., див. спр. № 140 інв. ком.: „О неповиновеніи крестьянъ с. Кутовецъ, помѣщика Гижичкаго, и с. Заливанщины помѣщика Поповскаго“.

дійствія нѣкоторыхъ священниковъ“, головне публікація в „Кіевськихъ Губернськихъ Вѣдомостяхъ“ № 42 статті священника с. Черкаса Михайла Вишинського під заголовком „Потапъ Герасименко“ (де оповідалося про бажання селян с. Поправки йти битися за батьківщину — йти козаками проти ворогів: Туреччини, Англії та Франції), приведення селян с. Кирдан до присяги священником і складання деякими священниками списків селян у козаки. Побачимо, оскільки дійсно були в цьому священники винні, оскільки вони свідомо й охоче задовольняли ці бажання селянства. Для цього розглянемо подібні факти за Київської Козаччини.

Подивимося спочатку, як допомагали рухові священники, принаймні в очах уряду¹). Перший, хто нібито дав селянам підставу до відновлення козаччини, був священник с. Черкаса, Вишинський. Він написав статтю, що в ній описував деякі патріотичні настрої селянства, у зв'язку з маніфестом 14 грудня 1854 р. Думаємо, що нема чого казати, що цей священник цілком не хотів викликати своїм учинком будлі-який рух, а писав у газеті, бажаючи виявити свою діяльність та патріотизм; за це говорить хочби дальша його цілком негативна позиція до заворушення селян. Так само стояла справа з молодим священником села Кирдан, котрий, не знаючи закону, що крепаків не можна приводити до присяги, привів їх із нагоди вступлення на царство Олександра II. Це була помилка та зайва ретельність молодого людини. Як-же стояла справа з іншими священниками, що записували селян у козаки? Майже всі вони робили це під примусом селянства, часто боючися в противному разі побоїв, катувань тощо. Подамо приклади.

В с. Черкасі Васильківського повіту селяни примусили свого священника Вишинського (того самого, що перед тим написав статтю) загрозами та трохи не силою записати їх у козаки.

В с. Шкарівці, того-ж таки повіту, селяни замкнули свого священника (Олександровського) у церкві, і вимагали, щоб записав їх у козаки. Як він не згоджувався, то його примушували голодувати в церкві (дві доби), лаяли і ганьбили. Врешті він таки мусив написати список. Так само було і з священником с. Кожанки, того-ж таки повіту: селяни вимагали від нього щоб записував їх у козаки, і не випускали його нікуди з хати; не пустили його навіть у церкву правити службу у вербну неділю, бажаючи краще обійтися без служби, аби примусити священника записати їх у козаки та звільнити їх тим самим від крепаччини. Упертими домаганнями примусили селяни також священників сс. Саварки й Вільшаниці (того-ж таки повіту), скласти списки. Так само в с. Хведюківці Таращанського пов. селяни стали вимагати того-ж таки від свого священника; той усяково відмовлявся, казав, що зробить це, після наказу уряду і т. и., але селяни за допомогою дячка Слотвинського (про нього далі), — таки примусили його.

У Канівському повіті в с. Красногородці селяни примусили записати їх у козаки свого священника. В тому-ж таки повіті, в с. Медвині селяни приневолювали до цього також священника однієї половини цього села (Левицького), і він після упертих сперечань загадав нарешті дячку Пожарському переписати їх. А в селі Гуті, цього-ж таки повіту, ми маємо факт досить сприятливого ставлення священника до запису в козаки; він, правда, сам не записав, але благословив селянина Тадея Сологуба записати їх (а також громаду с. Дмитренок). Таке сприятливе ставлення можна тлумачити, правда, тим що це було на початку руху, коли ще не знати було, що урядові кола негативно ставляться до таких записів.

¹) Факт ми беремо зі справи губернатор. архіву (з київ. центр. іст. архіву) № 84: „О возникших недоумѣніяхъ между помѣщичьими крестьянами въ нѣкоторыхъ уѣздахъ Кіевск. губ. насчетъ высоч. манифестовъ“, ч. I—II.

Нарешті ми знаємо два факти вповні позитивного ставлення священика до селянського руху (на десятки фактів негативного ставлення). Перший стався в с. Вотилівці Звенигородського повіту, де свящ. Бутовський сам, на думку справника, сприяв розповсюдженню хвилювань, та добровільно записав селян у козаки. Мотиви, що примусили його ставитися так до селянства — невідомі.

Другий випадок — у с. Валяві Черкаського повіту. Священик цього села, Грибинський, взагалі мав симпатії до селянства, не вів знайомства, зо слів справника, з іншими священиками та службовцями економії, а з самими тільки селянами; він вороже ставився до поміщиків, і казав економікові маєтку: „Побачите, що буде; Вам так буде, як було Семену Палію, котрого вели вішати, а Палій говорив: Коли-б то бачив, або чув батько, або мати, що мені будуть робити! — а батько його, стоячи між товпою народу, обізвася: Чую сину, й бачу, що тобі будуть робити! Ото й вам буде, додавав священик, бо через таких псявір тепер у Корсуні кров християнську проливають. Годі вже нам терпіти!“ Треба ще сказати, що за рапортом справника, священик Грибинський милувався в українській старовині і з захопленням оповідав селянам про козаччину й гайдамаччину.

Але треба сказати, що такі факти були надзвичайно рідкі (нам принаймні більш фактів невідомо). Взагалі-ж, коли священик і виконував бажання селян, то або з примусу, або помилково.

Як-же ставилися до селянського руху більшість священиків? Про це говорить той факт, що більшість із них, не вважаючи на всі намовлення селян, що часто вдавалися навіть до репресій, категорично відмовлялися записувати їх у козаки. Подамо деякі факти.

У Васильківському повіті селяни даремно примушували записати їх у козаки священиків таких сіл: Бикової Треблі, Вицентівки, Ракитної, Синяви, Насташків. У Таращанському: с. Бесідки; у Сквирському: сс. Антонівки, Логвина, Пустоварівки, Березни; у Канівському: сс. Дибинців, Ісайків, Яцюків, Киданівки, Карапишів, Олександрівки, Миронівки, Ситників; у Київському — м. Кагарлика.

Ці села, про які ми маємо виразні звістки про вимоги селян до священиків записати їх у козаки та про рішуче відмовлення цих останніх. Але поруч із тим ми маємо цілу низку згадок, як в архівних матеріалах, так і в сучасників (Громеки, Лебединцева, Ковальського, П. Сикорського, В. Сикорського, Михеля і т. д.), про те, що священики цілих районів відмовлялися записувати селян у козаки.

Таким робом, величезна маса священиків твердо стала на боці поміщиків та уряду. Лише невелика частина з них ішла назустріч вимогам селянства, тай то здебільшого поступаючись лише перед їх настирливими вимогами та загрозами. І це чудесно розуміли самі селяни, що ставляться в ці часи з назвичайною ворожістю та ненавистю до цих священиків. Правда, вони згоджуються терпіти їх як певне соціальне лихо, в разі коли ті виконують їхні домагання. „Ось ви порадьтеся між собою й рішайте — казали селяни чотирьом священикам у с. Березні Сквирського повіту, — записати всіх нас вільними козаками, дати нам присягу, що ми вже не панські, що поля й луки наші, і все, що є у панів, наше-ж. Зробіте по нашому, ми вас звільнимо й будемо по старому вам слухняні, а не схочете, — милувати вас більш не будемо. То дурниця, що ми вам досі робили, — нас, дітей і жінок наших гірше мучили й катували пани, — ось як ми вас залізом припечемо...“¹⁾ Але селяни згоджувалися

¹⁾ В. Сикорський, Изъ воспоминаній потерпѣвшихъ во время крестьянскихъ волненій 1855 г., К. Ст. 1882, с. 98.

лише терпіти священників. Узагалі-ж вони ставляться до них, як до своїх ворогів, з великою ненавистю й презирством, і радіють з їх катувань.

День волі в великій мірі зв'язується в їх уяві з днем визволення не тільки від панів світських — поміщиків, а й від панів духовних — священників. За катувань священників у тому-ж таки селі Березні, селянки виносили своїх дітей, і показуючи їм, як мордують священників, казали: „дивіться дітки, щоб і ви пам'ятали, як батьки ваші на волю виходили, і що тоді попам робили“¹⁾.

Таке було ставлення селянства до священників. Треба сказати, що повстало воно не відразу, а шляхом довгого гіркого досвіду, що священник усе більше й більше стає дрібним паном, що він усе більше й більше переходить на бік поміщика, все більше й більше починає експлуатувати селян. Яскраво це помічається вже в 1848 році, коли заводили інвентарні правила; в 1855 році таке ставлення селянства до священників уже цілком опановує селянство Київщини, та взагалі в великій мірі і все Правобережжя, і набуває виразних форм ворожості до них та помсти над ними. І дійсно, селяни Київщини надзвичайно жорстоко мстяться священникам за свої кривди. Не вбиваючи їх — з певної все-ж таки пошани до їхнього стану, вони всяково мордують їх, домагаючися видати їхнє „добро“, указ про волю, та записати їх у козаки. Вони б'ють їх, водять босими по колючках, тримають по кілька годин у воді в річках (у квітні місяці), возять у возі-драбняку, без підстілки щей поганими шляхами, всіляко глузують і зневажають їх і т. и. Ми не будемо перелічувати тих усіх тортур, яких уживав супроти священників розлучений нарід; той хто бажає детальніше ознайомитися зі ставленням селянства до священників, може переглянути спомини потерпілих, хочби В. Сикорського та А. Ковальського (Сикорський й, ор. cit.; Ковальський, „Посмертний розказь“, К. Ст. 1882). Скажемо тільки, що все поведження селян зі священниками було жорстокою помстою над ними, що виникла не лише через їх відмову записати селян у козаки, а накопичувалась потроху, під впливом експлуатації священників, через їхнє зловживання панщиною, та через їхню політику, яка надала їм в устах народу назву панських наймитів та запроданців.

Священники здебільшого знали це ставлення селянства до себе і боялися його. Особливо боялися вони виступів селян. Подамо хочби такий приклад. За Київської Козаччини 1855 року священники Корсунського маєтку на Канівщині в більшості повтікали до м-ка Корсуня. Коли прийшла звістка, що селяни околичних сіл наступають на це містечко, то священники страшенно перелякалися: один із них, Стрижевський (священник якраз м. Корсуня) з переляку навіть зомлів, і його мусили відливати водою²⁾. Поруч із цим побоюванням селян, часто спостерігається між священниками й бажання помститися їм за цей переляк, коли вже небезпека минає. Так, напр., того-ж таки 1855-го року, майор Громека по придушенні руху об'їздив села Сквирського повіту, приводячи остаточно селян до покори й караючи в разі потреби (на його думку) винних. Коли він приїхав до села Рубченок і швидко позаспокоював там селян, не вживаючи суворих засобів, — священник цього села був страшенно незадоволений з мирних учинків Громеки. Він домагався, „п р и н а й м н і“, карі на різки³⁾.

Ми бачимо отже, що шукання уряду агітаторів селянських рухів серед священників не мало жадних підстав. Усі священники, за винятком хіба небагатьох одиниць, стоять увесь час, а зокрема в середині XIX ст., на

¹⁾ Сикорський, ор. cit., сс. 98—99. ²⁾ Ковальський, Посмертні записки, К. Ст. 1882, с. 388. ³⁾ Громека, Київські волненія, с. 28.

боці панства та уряду. В очах селян вони майже всі являють собою в 40—50-х роках одну ланку в тому ланцюгу, на якому трималася панщиняна система: поміщик, священник, справник, предводитель дворянства. І недурно ставляться селяни до них із такою ненавистю, переносючи її почасті навіть на саму релігію. Яскравий факт цього ми маємо в с. Березні Сквирського повіту. 1855 року преосвященний Аполинарій, викарій київський, об'їздив епархію, намагаючися заспокоїти селян і привести їх до покори поміщикам після повстання. Коли він прибув до Березни, то ніхто з селян не пішов добровільно до церкви¹⁾.

Таким робом, свідомої агітації священників не могло бути. Але проглядаючи уважно архівні справи, ми натрапляємо на інших осіб із духівництва — дяків, паламарів і причетників, що праця їх, здебільшого малопомітна, була завсіди скерована в напрямку оборони інтересів селянства. Вже й раніше, до заведення інвентарних правил, ми зустрічаємо згадки в справах про „агітацію“ дяків, тлумачення ними різних указів селянам і т. и. Помічається це й у 1848 році: нижче духівництво тлумачить селянам інвентарні правила (звичайно в інтересах селянства), читає й пояснює газетні статті, пише прохання й скарги і т. и. Особливо-ж яскраво їхня робота виявляється в повстанню 1855 року, де дячки та паламарі часто відіграють навіть ролю ватажків селян та дають їм підстави до заворушень. Розглянемо кілька фактів, спочатку для ранішого часу.

Ось наприклад декілька випадків участі нижчого духівництва в селянських заворушеннях. У селі Еліамівці, Ямпільського повіту на Поділлі, в маєтку кн. Четвертинської, виникло в 1849 році хвилювання між селянами. Вони одмовлялися робити згінні дні, вважаючи, що їх треба виконувати на протязі цілого року, а не літа. Як з'ясувалося, тлумачив їм у такий спосіб інвентарні правила дякон Макіянович, який узагалі жив у згоді з селянством, вів з ними товариство і ховав, напр., людей, що вмерли від холери і що їх не хотів ховати священник (який, до речі, жив у цілковитій згоді з поміщиком). Коли селян приведено до покори, дякона звільнено з посади²⁾.

За хвилювання селян с. Литинки, про яке ми вже згадували передніше, в агітації та „распространенні вредныхъ мыслей“ між селянами обвинувачували дячка Батинського, що був заарештований і просидів до двох років у в'язниці³⁾.

Згадувалось також вище і про загальні хвилювання на Київщині в 1847 р.; у цих хвилюваннях, а також у чутках про нову гайдамачину, як ми сказали, винне було нижче духівництво.

Багато більше прикладів ми можемо приділити для Київської Козаччини, 1855 р., і вони є й найбільш показові. Подамо факти.

Насамперед ми мусимо згадати дячка с. Хведюківки, Таращанського повіту, Слотвинського. Цей дячок знайшов указ 1806 року про міліцію і показував його селянам, як копію з указу про волю (оскільки указ 1806 року написаний досить невірно), він-же таки доводив селянам, що воля має бути, указ про козаччину таки є, і казав селянам насісти добре на священника, і той видасть. Коли священника приневолили записати селян у козаки, то написавши кілька прізвищ, він доручив решту записати Слотвинському. Цей записав у козаки також і селян с. Бесідки, Таращанського повіту.

¹⁾ В. Сикорський, *op. cit.*, с. 103--4.

²⁾ К. ц. іст. арх., фонд інв. ком., спр. № 83: „По донесенію земскаго исправника объ уклоненіи крестьянъ с. Еліамовки отработывать сгонные дни и о подстрекательствѣ ихъ къ тому діакономъ Макіановичемъ“.

³⁾ *Ibid.*, спр. № 67, „По просьбѣ крестьянъ с. Литинки...“ etc.

Правда, треба сказати, що Слотвинського можна й запідозрювати в нещирості, оскільки він за всі свої послуги, запис у козаки, писання копій указу 1806 р., тощо, — брав з селян гроші. Але з усіх аналогічних фактів такий сумнів може бути лише щодо самого Слотвинського. Та в кожному разі у селянства лишилися про нього найкращі спомини, як про мученика за селянські справи; вони називали його своїм „добродієм“ та хотіли його боронити коли його заарештовувано.

Великою діяльністю визначається й дячок Костецький (виключений з церковного звання). Своїми розмовами та агітацією він впливав на заворушення селян с. Острова, Васильківського повіту, та на виступ їх до с. Бикової Греблі, де сталася сутичка з урядовим військом.

Подібним чином агітував селян дячок с. Сквирки, Сквирського повіту, Микола Бохемський, як у своєму селі, так і в Яблунівці, Васильківського повіту. Коли-ж селяни с. Березни привели туди свого священника, Василя Сикорського, то Бохемський йому казав: „О благочинний, пожалійте себе, досить з вас.... Дайте їм грамоту про їх вільність!..“

Є також згадки про участь дячків та паламарів у заворушенню по інших селах ¹⁾: у Канівському повіті в с. Мелниках — про дячка Йовхима Левицького, в Медвині — Пожарського, а також дячка Крижановського, що район його діяльності на жаль невідомий, і про дячка села Ситників (прізвище невідоме). В Черкаському повіті, в с. Хрещатику записував селян у козаки дячок Калиновської. У Сквирському повіті в с. Пустоварівці допомагали заворушенню дячок Лука Сохач і паламар Павло Морачевський.

Ці приклади дають нам ясні вказівки на те, що нижче духівництво йшло разом із селянами. Ми не знаємо ні одного випадку, коли-б дячок став на боці поміщика, доносив-би йому, чи взагалі відмовлявся-б виконувати бажання селян. Зате ми маємо вищезазначені факти, що дячки й паламарі стояли цілком на боці селянства, ішли йому назустріч у його домаганнях, ба навіть самі часто допомагали йому розібратися в складній ситуації і йти в напрямку боротьби за своє визволення,

Отже наприкінці ми можемо зробити деякі висновки. А саме:

1) Обвинувачення в агітації серед селянства, що висували щодо деяких священників поміщики, справники, предводителі дворянства, та навіть подекуди й вища адміністрація, — майже ніколи не мало під собою підстав і виходило з особистих стосунків між поміщиками та священниками, а подекуди з помилок цих останніх. Узагалі священники вперто стояли на обороні прав уряду й поміщицтва, самі допомагаючи експлуатувати селянство, а в разі хвилювання, намагаючися його заспокоїти.

2) Нижче духівництво: дяки, паламарі й причетники, стояли завжди (чи майже завжди) на боці селянства, ставали йому по змозі до помочи й деколи навіть страждали за цю поміч (напр. Слотвинського, Бохемського і Костецького, скинувши з них сана, віддано в арештанські роти, а пізніше заслано на Сибір). Залежало це від того, що нижче духівництво само походило з селян, було зв'язане з ними як психологічно, так і родом свого життя й почасті праці. А священники, своєю психологією, родом праці та засобами до життя, здебільшого стояли ближче до поміщиків, аніж до селянства.

¹⁾ Київ. центр. іст. архів, канц. губернатора, спр. № 84: „О возникших недоразумениях между помещичьими крестьянами...“ etc., а також справа дух. консисторії № 348: „О поступках діакона Луки Сохача и пономаря Павла Морачевского“.

До листування М. С. Лескова.

(Ще два нові листи М. С. Лескова до проф. П. О. Терновського).

В номері 1—2 „України“ за 1927 рік надрукували ми сім листів російського письменника Миколи Семеновича Лескова до проф. П. О. Терновського з тих двадцяти, про котрі згадував його зять, С. Т. Голубев¹⁾. Зараз ми можемо додати до них ще два листи Лескова тієї-ж таки доби (1883 р.), що й попередні листи, щиро дякуючи родині Голубевих-Терновських і проф. І. М. Королькову, які передали нам ці листи²⁾. Решта листів Лескова до Терновського (коли не помилявся щодо їх числа С. Т. Голубев) певне зовсім загинула.

Першого з цих двох листів писав М. С. Лесков 19-го січня 1883 р. (перед листом п'ятим, надрукованим в „Україні“ рік назад), зараз після того гвалту, який піднявся коли з'явилася в „Новому Времені“ стаття П. О. Терновського про московського митрополита Филарета³⁾, і присвячений цей лист здебільшого відгукам з приводу цієї сенсації за святкування Филаретового ювілею; а також іде там розмова й про інші літературні справи і плани Терновського. Зазначивши свою тогочасну петербурзьку адресу (Сергіївська № 56, кв. 14), Микола Семенович звертається до адресата з такими словами:

„Давнымъ давно, что день, собираюсь писать Вамъ, сердечный мой Филиппъ Алексѣевичъ, но все некогда. Пишешь, пишешь — и станешь. Сказать надо много: статьи Ваши прошли съ большимъ „апломбомъ“; три дня Вы были героемъ читающей публики, и если принять, что Васъ прочли 100 тысячъ человекъ (по 3 человекъ на экземпляръ), да столько же въ перепечаткахъ („Новости“, „Петербург. Вѣдомости“ и „Соврем. извѣстія“), то это чего нибудь стоитъ. Въ редакціи „Нов. Вр.“ хваленіе общее и оба московскіе кутейника на мой вопросъ отвѣчали: „ну говорить нечего, — хорошо“. Суворинъ⁴⁾ оч. доволенъ. Вычеркнулъ двѣ послѣднія строки онъ, а не я, и Вы отгадали причину, — „осторожность“. Онъ просилъ меня написать Вамъ, чтобы Вы не сердились за это.

Тутъ, дѣйствительно къ 3-му дню стало остро, пришелъ вѣстникомъ отъ Лампадоносцева⁵⁾ Ламанскій⁶⁾, а у Каткова⁷⁾ Васъ уязвилъ Субботинъ⁸⁾. Суворинъ все за Васъ отгрызается, но съ веселостью. Шансы Ваши въ газетномъ мѣрѣ вспрыгнули высоко и всѣ о Васъ спрашиваютъ: „откуда онъ такой взялся“. Счетъ и деньги Вамъ посланы. Разсчитъ сдѣланъ изъ ста рублей за листъ, т. е. по 10 коп. за строчку столбца. Это плата хорошая. Я ее не назначалъ, — онъ самъ спросилъ: „я отмѣчу 1-му по сту р. — довольно ли?“ Я отвѣтилъ „мнѣ кажется, это какъ слѣдуетъ“, и болѣе разгвора не было. Болѣе за публицистику и нѣтъ платы, — это самая высокая. Газета Вамъ выслана и билетъ высланъ. Тузовъ очень радъ: „статья двинула книжку“⁹⁾. Я съ Вашего дозволенія и въ Вашихъ интересахъ вычеркнулъ двѣ строчки во вступленіи. Это тамъ, гдѣ говорилось, что научно-литературная дѣятельность интереснѣе и важнѣе общественной. Суворинъ, какъ чуткій и ловкій журналистъ, былъ бы этимъ недоволенъ, т. к. это произвело бы невыгодное въ журнальномъ смыслѣ впечатлѣніе: дескать „все лучше

¹⁾ „Україна“ 1927, № 1—2, с. 183. ²⁾ Зберігаються вони у відд. рукописів ВБУ, III, №№ 10, 711 та 10, 712. ³⁾ У другій половині грудня 1882 р. №№ 2466—67. ⁴⁾ Видавець газети „Новое Время“. ⁵⁾ Победоносцев. ⁶⁾ В. І. Ламанскій — професор слов'янофіл. ⁷⁾ Видавець-редактор „Московск. Вѣдом.“ и „Рус. Вѣстника“. ⁸⁾ Мик. Ів. Суботин — письменник про релігійні справи, співробітник „Моск. Вѣдом.“ та инш. духовн. часописів. ⁹⁾ Петербурзький книгар-видавець, у котрого перепродувалася книжка Терновського „Греко-восточная церковь въ эпоху вселенск. соборів“ — див. листи попередні.

мы покажемъ въ первомъ, а во второмъ уже одно кое-что", т. е. второго можно и не читать¹⁾. Вы, г.г. ученые (за исключениемъ Костомарова) совѣмъ не хотите помнить, что тутъ дѣло о „розничной продажѣ“. Остальное въ статьяхъ все сбережено. Корректуры всѣ читалъ я и ошибокъ очень немного. Пишите и присылайте о Толстомъ и Достоевскомъ. Это тема богатая и благодарная. Рекомендую заглавие: Гр. Л. Н. Толстой и Ф. М. Достоевскій подъ Кривосудомъ²⁾. Если сами выдумаете лучшее—тѣмъ лучше. Въ февральской книжкѣ „Историческаго Вѣстника“, кажется, будетъ обѣщаніе этой статьи. Желательно, чтобы Вы нашли удобнымъ дать хотя косвенный отвѣтъ на выходы Субботина и послѣдовавшихъ за нимъ и московской шушеры. Поповскія изданія прислали Лампадоносцеву статьи съ подчеркнутыми строками... Пусть это будетъ имъ на радость.—У Исмаилова еще возьму кое-что о воспитаніи, но все это положительно возможно только въ пересказѣ³⁾. Онъ—надо отдать ему справедливость—умѣлъ писать очень скучно, сухо и безжизненно. Въ пересказѣ это нравится. Многого, однако, взять невозможно. —Объ университет. уставѣ все въ глубокой тайнѣ⁴⁾. Катковъ здѣсь, и Любимовъ⁵⁾, и Мещерскій⁶⁾ и tutti fruti. Въ госуд. совѣтѣ развѣ говоритъ Бунге⁷⁾ да Рейтернъ⁸⁾, да и то не зычно. Вообще, идетъ дѣло о „формированіи голосовъ“. Катковъ въ этомъ мастеръ. Болѣе же никто ничего не знаетъ, но мнѣ кажется, хорошаго ждать оч. трудно.—Что Вы писали о поѣздкѣ на сѣверъ, то мнѣ совѣмъ по мыслямъ и по сердцу. Я и самъ намѣчалъ себѣ не развѣ этотъ путь, и вдвоемъ исполнить его ужъ куда-жъ бы мило. Начать надо съ Даниловскихъ доживальщиковъ⁹⁾. Ихъ все описываютъ по слухамъ, а ихъ бы надо посмотрѣть. Пругавинъ, Нем. Данченко мнѣ подозрительны, а Майновъ¹⁰⁾ развѣ послѣ усердной рюмки сознанія я мнѣ, что онъ „тамъ и не былъ“... Навишите сколь это обыточно къ осуществленію съ Вашей стороны¹¹⁾. Разумѣется, въ Питерѣ—Вы мой гость и гость желанный. Что „Елисея“ приписали,—это хорошо. Удивительно, что я все думалъ, будто я это и обозначилъ. Благодарю Васъ и впродъ прошу о томъ же. Ошибки у всякаго возможны¹²⁾. Думаю, что и Ѳ. Г. (Лебединцевъ) сдѣлалъ то, что должно. О „Кукурузѣ“ я могъ позабыть, но архіерей, кажется, былъ Евсевій. А впрочемъ, если Ѳ. Г. лучше помнить, то и прекрасно. Въ „антикахъ“ долженъ недурно выйти „Старецъ Малахія“ и „попъ Гервиновскій“—двѣя гр. мада смѣси пошлости, безпутства и доброты какой-то бертинской. По моему Лебединцевъ дурно сдѣлалъ, не пустивъ „Антиковъ“ съ 1-й книжки. Они пустяки, но ихъ знали, и еще такъ недавно, и ихъ хоть ругать да будутъ, а это лучше молчанія. Такъ мы по крайней мѣрѣ судимъ. Н. Лѣсковъ.“

Другого листа писавъ М. С. Лесковъ 12-го березня 1883 р., після п'ятого надрукованого листа з 25-го січня того-ж таки року. У цьому листі він даремне оптимістично розповідає Терновському про репресії Победоносцева та Филипова¹³⁾ проти нього за статті про митр. Филарета та за інші писання. В листі, що ми зараз друкуємо, Лесков оповідає про своє звільнення з посади члена вченого комітету міністерства народної освіти за літературну діяльність, про ставлення до цього самого Лескова і рижних осіб, щей про літературно-журнальні справи:

„Любезный Филиппъ Алексѣевичъ, —пише він Терновському, —очень благодаренъ Вамъ за Ваше милое, теплое и дружескіе встревоженное письмо. Искренности словъ и чувствъ Вашихъ я вѣрю и самъ Вамъ плачу тѣмъ же самымъ. Я радъ, что узналъ и полюбилъ Васъ со всею свойственною мнѣ горячностью. —Дѣло рассказывать долго нечего: оно произошло 9-го февраля—съ глазу на глазъ у Дел(я)нова¹⁴⁾, который все присился „не сердиться“, что „онъ самъ ничего“,—что „все давленія со внѣ“. Сатилиты этого лакея говорили по городу (Хрущовъ, Егорьевскій и Авсеенко¹⁵⁾), будто „давленіе“ идетъ даже отъ самого государя, но это, конечно, круглая ложь. Давителями оказались Лампадоносцевъ и Тергій¹⁶⁾. Прошенія не подавай, и на просьбу „упомянуть о прошеніи—не с огласилъ. Я сказалъ: „Этого я позволить не могу и буду жаловаться“. Я хотѣлъ вынудить ихъ не скрываться и достигъ этого. Не огорченъ я нисколько, но разсерженъ былъ очень и говорилъ прямо и сказалъ много горькой правды. На вопросъ: „зачѣмъ Вамъ

¹⁾ Цебто—після першої статті Т-ського про Филарета—не читати другої. ²⁾ Такої статті П. О. Терновський не видрукував. ³⁾ Див. „Україна“ 1927, № 1—2, сс. 184, 191. ⁴⁾ Новий універс. статут, який переведено в життя з 1884 р. ⁵⁾ Любимов—учений (фізик), проф. публіцист, співроб. у вид. Каткова. ⁶⁾ Мещерскій—відомий видав. „Гражданина“. ⁷⁾ Бунге Н. К.—учений і професор, тоді міністер фінансів. ⁸⁾ Рейтерн—кол. мін. фінансів, член держ. ради. ⁹⁾ Ценці старих розкольникських монастирів на півночі Росії. ¹⁰⁾ О. С. Пругавин, В. М. Майнов—етнографи, дослідники сектанства, В. І. Немирович-Данченко—відомий письменник. ¹¹⁾ Подорож Лескова і Терновського на північ не відбулася. ¹²⁾ Далі йде мова про твори Лескова, що друкував Ф. Г. Лебединцев у „Київ. Стар.“ Див. „Україна“ 1927, 1—2. ¹³⁾ Див. у попередніх листах. ¹⁴⁾ Тогочасного мін. нар. освіти. ¹⁵⁾ Службовці мін. нар. освіти; Хрущов і Авсеенко—російські письменники. ¹⁶⁾ Филипов.

такое увольнение—я отвѣтилъ: „для некролога“—и ушелъ. О „Комарѣ“ не было и помина, а привоились „Мелочи архіерейской жизни“, „Дневникъ Исмаилова и „Чехарда“¹⁾, въ которой мугили не факты, но выводы объ уничтоженіи выборного начала въ духовенствѣ. Припоминалось и сочувствіе Голубинскому²⁾ и намекалось на Вашу статью о Филаретѣ. Доходило до того, что я просилъ развить: слышу ли это отъ министра или отъ частнаго человѣка? Онъ отвѣчалъ: „и какъ отъ министра, и какъ отъ Вашего знакомаго“. Я скавалъ, что это мнѣ неудобно, ибо, по моему, „до министра это не касается, а моимъ знакомымъ я не мѣшаю имѣть любое мнѣніе и за собою удерживаю то же“. И вотъ, вообще все въ этомъ родѣ. „Новости“, выгораживая меня отъ Маркевича³⁾, дали мнѣ возможность написать „объясненіе“, которое Вы, чай, читали. — Сочувствіе добрыхъ и умныхъ людей меня утѣшало. Вообще таковыя находятъ, что я „защитилъ достоинство, не согласясь упомянуть о прошеніи“. Не знаю, какъ Вы объ этомъ посудите. Я просто поступилъ по неодолимому чувству гадливости, которая мугила мою душу во время его подлога и пошлаго разговора,—и теперь не сожалею ни малю. Мнѣ было бы нестерпимо, если бы я поступилъ иначе,—и болѣе я ничего не хочу знать.

Статья, дѣйствительно, Вамъ не задалась. Суворину она не понравилась. Я ее взялъ, состряпаю совмѣстно, подпишу и устрою иначе, еще не знаю гдѣ; а гонораромъ подѣлимся. Ваша будетъ канва,—моя вышивка, а выручка общая⁴⁾.

Передайте Лебедицѣву прилагаемый счетъ изъ конторы „Нов. Времени“ и, если можно, донхите на него мыслію, что отъ убавленія въ годъ 1 т. р.⁵⁾ карманъ у меня не сталъ лучше. Почему бы ему удобнѣе накоплатъ гонораръ, а не платитъ его, какъ принято во всѣхъ редакціяхъ? Я, вѣдь, увѣренъ, что Костомаровъ не ждетъ (это уже его правило), да оно, признаться, и всякому такъ, 240 р.—это мѣсяцъ обихода. А, вѣдь, за передрыгами и досажденіями было не до работы... Чудаки, право,—хотя хорошо, что не противъ себя.

Если Васъ можетъ интересовать сочувствіе и отношеніе ко мнѣ товарищей, то прилагаю Вамъ записочку Аполлона Майкова⁶⁾ (которую прошу и возвратитъ)—увидите, что это была ва комедія, и что сочувствіе умныхъ людей со мною. Посѣтили меня и сочувствовали и предсѣдатель судебной палаты Кони⁷⁾, и свѣтила адвокатуры,—словомъ, думаю, что я, значить, поступилъ, какъ надо. Но я Васъ люблю, Вамъ вѣрю и хочу слышать Ваше мнѣніе. Вы знаете: это нужно человѣку раздосадованному. Другихъ дурныхъ чувствъ у меня, слава богу, нѣтъ, и „ближніе мои“ это тѣ, кто понимаетъ дѣло умомъ и сердцемъ. Вашъ Н. А. Лѣсковъ“.

Два листи М. С. Лєскова до проф. І. В. Лучицького.

Ці два листи до професора Ів. Вас. Лучицького написано з приводу „Сборника въ пользу недостаточныхъ студентовъ университета св. Владимира“, який він складав і редагував, а видано його під доглядом професора петербурзького університету М. І. Кареева в Петербурзі р. 1895. І. В. Лучицький звернувся і до М. С. Лєскова з проханнями дати що-небудь кийвському студєнському збірникові, але в збірнику крім творів красного письменства Баранцевича, Гарина, Мачтета, Шабельської та перекладної літератури,—оповіданнів Лєскова ми не знаходимо.

Першого листа писав М. С.-ч 20-го жовтня 1894-го р. (помітка „СПБ. Фурштад. 50/4“); текст його такий:

„Уважаемый Иванъ Васильевичъ. Простите и Вы меня, что промедлил отвѣтомъ на Ваше письмо отъ 24 сентября: я боленъ и хотѣлъ сказать Вамъ что нибудь опредѣленное. Кажется я буду въ состояніи написать для сборника кievскихъ студентовъ маленькую исторіюку о томъ, „какъ я укралъ дѣвushку“. Это будетъ идти къ роду нынѣшнихъ цѣломудренныхъ разсказовъ, но съ содержаніемъ болѣе жизненнымъ и съ сюжетомъ, взятымъ съ натуры. Объемомъ это будетъ, вѣроятно, около печатнаго листа. Желаніе написать это для студенческаго сборника я имѣю большое, но все таки прошу помнить, что я очень боленъ, что болѣзнь мнѣ часто подкидываетъ сюрпризы⁸⁾. Однако я сдѣлать работу хочу и буду объ этомъ стараться. Утвердительно же этого я уже ничего прибавить не могу: А такъ какъ я Вамъ пишу заглавіе того, что думаю сдѣлать, то Вы по этому заглавию можете судить, что разсказъ будетъ тихій и чисто бытовой, а по тому не представляющій ни какихъ опасностей въ цензурномъ отношеніи. Напишу же его, вѣроятно, какъ обыкновенно пишу, и редактировать его нечего, а потому попросите пожалуйста Н. И. Карѣева прислать ко мнѣ за рукописью на святкахъ.“

¹⁾ Назви творів Лєскова, що їх інкриміновано письменнику за провини, яко службовця мін. освіти. ²⁾ Е. Е. Голубинський — московський професор, історик рос. церкви. ³⁾ Див. листи Лєскова, надр. в „Україні“ 1927 р. № 1—2. ⁴⁾ Тисяч карб. Л-ов раніш одержував, яко службовець мін. осв. ⁵⁾ Відомий російський поет. ⁶⁾ А. Х. Кони — службовець—юрист і письменник. ⁷⁾ Лєсков хворував в осєни 1894-го р. і помер 21-го лютого 1895 р. ⁸⁾ Оповідання „Какъ я укралъ дѣвushку“ Лєсков не писав.

Очень радъ, что мы съ Вами познакомились хоть на письмахъ. Если будете въ ПБ.—удостоите навѣстити меня. Насъ, вѣдь, не велика область, чтобы намъ не интересоваться другъ другомъ. О Сикорскомъ¹⁾ слыхалъ, но не читалъ его. Впрочемъ „имъ имя легионъ“. У Васъ же ихъ особенно много²⁾. Студентамъ усердно прошу передать мое сердечное сочувствіе. Вашъ Николай Лѣсковъ³⁾.

Микола Семенович залишив думку написати „тихе“ побутове оповідання, і про це повідомляв редактора збірника на допомогу київським студентам у таких висловах свого листа з 24 листопада 1894 року:

„Уважаемый Иванъ Васильевичъ. Благодарю Васъ за добрыя строки, которыя Вы мнѣ написали. Я въ Киевѣ давно не былъ, да и не тянетъ меня туда, не смотря на то, что городъ этотъ мнѣ очень („дорогъ“—це слово в тексті викреслено) нравится по красотѣ и по воспоминаніямъ юности⁴⁾; но съ давнихъ поръ въ немъ преобладаетъ такое настроеніе, съ которымъ я стараюсь не сходитьсь. Спѣшу Вамъ написать, что въ намѣренія моихъ произошла перемѣна, и я, кажется, дамъ для сборника не то, что задумалъ, а другое. Въ сто маленькаго разсказа, который, конечно, прошелъ бы незамѣтно, и не принесъ бы пользы сборнику, я дамъ Вамъ бытовую замѣтку „кстати“ по поводу рѣчи сенатора Кони о бракахъ. Это теперь „кстати“ и потому, можетъ быть, вызоветъ къ себѣ вниманіе и сочувствіе⁵⁾. Этими я теперь и занялся, и Васъ объ этомъ увѣдомляю и прошу Васъ принять то, что я въ силахъ дать при моемъ нездоровьи. Я увѣренъ, что это сослужитъ свою службу лучше, чѣмъ разсказъ средняго значенія. Заглавіе „Книжескія сѣченія въ бракъ“ (по поводу рѣчи сенатора Кони).

Анат. Федор. Кони знаетъ, что я буду писать Вамъ⁶⁾.

Листів проф. Лучицького до М. С. ми не маємо. Невідомо також, чи й починав М. С. писати свою „бытовую замѣтку“ з приводу питання про шлюб під таким штучним заголовком, який надумав письменник, майстер на подібні вигадки.

Подал Інат Житецький.

М. С. Лєсков про Ю. М. Крижановського і П. О. Терновського.

Бучно справлене в Києві дев'ятсотліття хрещення Руси закінчилося смертю, там-таки, 26 липня 1888 р. одного з найголовніших упорядчиків цих свят — ст. сов. Юхима Михайловича Крижановського (народився 10-го жовтня 1831 р.), невтомного співробітника Победоносцева в справі змосковщення „Привислянського краю“ та „Прибалтійських губернь“ і в справі заведення там православ'я.

У пресі відзначено цю смерть кількома некрологами, цілком незначними як до змісту та невеличкими як до обсягу, і ті некрологи одноставно зазначали русифікаційну діяльність Крижановського. Сама тільки „Петербургская Газета“ взяла за потрібне згадати „приватні студії“ небіжчика, котрі на її думку заслуговують уваги з боку істориків церкви. На цю вказівку живо відгукнувся Лєсков, в особливій замітці зупинившись на одній літературній „праці“ Крижановського — праці, що на думку Лєскова дійсно притягне увагу „прийдешнього історика“. Замітку свою призначив Лєсков мабуть для тієї-ж таки „Петербурзької Газети“ (він був діяльним її співробітником), але-ж цієї замітки там не вміщено „страха ради“ Лампадоносцева, як завсіди називав Лєсков у свому листуванні всемогутнього обер-прокурора. Вона збереглася в оригіналі в родинному архіві М. С. Лєскова.

¹⁾ Проф. київ. унів. Ів. Олексійович Сікорський — автор книжок у галузі психології і психіатрії. ²⁾ Мова йде про численну родину (походження духовного) Сікорських. ³⁾ Рукоп. відд. ВБУ, III, № 7424. ⁴⁾ М. С. Л-в проживав 1849—1861 рр. у Києві (з 18 по 33 роки свого життя), бував і пізніше. ⁵⁾ На той час гостро ставилося в періодичній пресі питання про шлюб і розвід, — це відбивалося і на проєктах зміни від влади законів про розлуку чоловіка і жінки. ⁶⁾ Ркп. відділ ВБУ, III, № 7425.

Важный пропускъ.

(Письмо въ редакцію).

Въ 206 № „Петербургской Газеты“ (29 іюля) напечатанъ некрологъ синодальнаго чиновника Крыжановскаго, который умеръ въ Кіевѣ во время юбилейныхъ торжествъ. По некрологу судя, эти торжества и имѣли вліяніе на послѣднее событіе въ жизни упоминаемаго лица. Въ некрологѣ сказано, что Крыжановскій „принималъ дѣятельное участіе въ кіевскихъ празднествахъ и въ слѣдствіе усиленныхъ хлопотъ заболѣлъ, и 25 іюля его не стало“.

Сообщая объ этой утратѣ, некрологъ „Петербург. Газеты“ перечисляетъ заслуги Крыжановскаго въ должностяхъ учителя, директора и чиновника и отмѣчаетъ этотъ фактъ, что онъ еще недавно жилъ и „радовался, что дожилъ до такого торжества въѣры, каковъ юбилей 900-лѣтія православія“. Затѣмъ „Пет. Газета“ упоминаетъ о служебныхъ и о „частныхъ занятіяхъ“, которыхъ по увѣренію этого изданія безъ сомнѣнія не забудетъ будущій историкъ нашей церкви“. Служебныя занятія этого рода, по словамъ некролога, заключались „въ разработкѣ вопросовъ по части обрусѣнія и упроченія православія“ въ Польшѣ и Прибалтійскомъ краѣ, а въ чемъ заключались „частныя занятія“, достойныя вниманія историковъ церкви, некрологъ не упоминаетъ и тѣмъ поставляетъ людей занимающихся литературою церковной исторіи въ большое неудовольніе.

Для выясненія этого обстоятельства будетъ умѣстно сказать, что умершему Крыжановскому приписывается неизданная въ печати, но весьма извѣстная въ рукописяхъ критика церковно-историческихъ трудовъ покойнаго профессора кіевскаго университета и академиі Филиппа Алексѣевича Терновскаго. Этотъ критическій трудъ Крыжановскаго имѣлъ большое значеніе для него и для Терновскаго, и будущій историкъ и критикъ церковно-исторической литературы дѣйствительно непремѣнно долженъ обратить вниманіе на это „частное занятіе“ Крыжановскаго.

Въ некрологѣ пропущено также, что Крыжановскій былъ зять извѣстнаго сѣдлецкаго губернатора Степана Громеки, служилъ въ Сѣдлецѣ вмѣстѣ съ Громекою и дѣйствовалъ одушевленный однимъ духомъ съ Громекою. Съ Терновскимъ онъ раньше былъ сослуживцемъ, потомъ шелъ несхожей дорогой, но въ концѣ пришелъ къ его могилѣ на кіевскомъ кладбищѣ и самъ здѣсь остался“.

Цѣлого маленькаго але істотнього „додатка“ до некролога Крижановського, що викриває, поруч листа Лескова до Т. Г. Лебединцева („Ист. Вѣстн.“ 1908, № 10, сс. 168—169) позалаштунковий бік відставлення Терновського від катедри, викликала, звісно, не стільки особиста неприхильність Лескова до Крижановського, яко до одного з синодальних посіпак Победоносцева, скільки почуття глибокої образи за Терновського, що його так люто зацькував „російський Торквемада“ та його вірні помічники. Безпосередніх, особистих сутичок у Лескова з Крижановським не було. Раз, правда, з приводу статті Лескова в „Историческомъ у Вѣстникъ у“ 1882 р. (№ 10) „Слѣдъ ноги богородицы въ Почаевѣ“, що в ній Лесков дуже обережно висловився про „почаївські святощі“, котрих, як він тоді-ж таки писав Терновському, „власне кажучи не існує в природі“ (напр. „стопи Божої матери“) („Україна“ 1927, кн. 1—2, с. 185),— Крижановскій в особливій замітці („Кіевская Старина“ 1882, № 11) не без докору підкреслив, що оглянувши Лавру Лесков „не знайшов у (шанованій) іконі стародавности, а в „стопі“—стопи“. У кожному разі, замітка Лескова про Крижановського не могла свого часу з'явитися в пресі, бо Победоносцев, що досить ревно стежив за літературною діяльністю Лескова, занадто високо цинив Крижановського, щоб допустити такого роду повідомлення про нього в підцензурній пресі. У свому поданні до Олександра III з 7 грудня 1884 р. про розподіл невяної („негласной“) суми синоду за кошторисом у 2000 карб., Победоносцев, виділяючи Крижановському чималу грошеву нагороду, рекомендує його цареві яко „вельми здібну людину, що майже дурно та вельми пожиточно працює в мене в остзейській та польській справі“ („К. П. Победоносцев и его корреспонденты“, т. I, п. 1. 2, М. Пгр. 1923, с. 456).

Смерть Терновського глибоко потрясла Лескова; за це свідчить його лист до Т. Г. Лебединцева, писаний 28 травня 1884 р., другого-ж таки дня по тому як одержано „депешу з Кієва про похорон приятеля нашого

Пилипа Олексійовича Терновського“ („Ист. Вѣсти“ 1908, № 10, с. 170); про це-ж таки говорить і публікований нижче лист Лескова з того самого числа до його оди́нця, що проживав за шкільних вакацій під Київом. Цей лист узагалі надзвичайно характеристичний для Лескова.

„28 мая, 84. Понедѣльникъ. С. П. Б. Серг. 56, 44.

Я страшно потрясенъ напечатанною вчера телеграммою о кончинѣ Филиппа Алексѣевича Терновскаго, который былъ мнѣ милъ и близокъ по симпатіи даже по несчастію. Оба мы были одинаково и одновременно оклеветаны и вышвырнуты изъ службы, какъ люди „несомнѣнно вреднаго направленія“. Исторія эта подлая и возмутительная по своему гнусному и глупому составу была тяжела для меня, (и останется такою) а Филиппа Алексѣевича она стерла съ земли. — За нѣсколько дней передъ этимъ я соби́рался писать ему. У насъ есть маленькій совмѣстный заработокъ, составляющій для него 129 рублей. Деньги эти не большія, но я не знаю—въ какихъ обстоятельствахъ его кончина застигла его семейство. Сегодня же отдаю Мишѣ¹⁾ 129 рублей для отсылки ихъ завтра на имя брата, Алексѣя Семеновича²⁾, а тебѣ приказываю тотчасъ сходить къ А. С-чу и попросить его, что бы онъ самъ взялъ съ почты и выдалъ тебѣ тѣ деньги, или же надписалъ тебѣ довѣренность на полученіе ихъ.

2) Не ожидая прихода денегъ сходи за Житомирскую заставу, по Вознесенскому спуску въ домъ № 7-й, принадлежавшій покойному Филиппу Алексѣевичу и спроси: гдѣ его дѣти и кто при нихъ за старшаго. Повидайся и скажи о моемъ глубокомъ скорбномъ участіи.

3) Если бы это было чѣмъ нибудь затруднено — сходи на Софійской площади въ редакцію „Кіевской Старины“ къ редактору Теофану Гавриловичу Лебединцеву (моему знакомому) и передай ему мой поклонъ и распроси его:

а) кому ты долженъ отдать деньги, высылаемые отцемъ?

б) какова была кончина Филиппа Алексѣевича?

и в) заняты ли кто либо и кто именно его трагическою біографією. При семъ скажи, что у меня есть много писемъ Филиппа Алексѣевича и я ихъ предоставляю охотно въ распоряженіе біографа.

Если же Лебединцевъ объ этомъ ничего не знаетъ, то узнай мнѣ отъ кого нибудь (можетъ быть и отъ него же)—какъ зовутъ профессора университета Иконникова (Иконниковъ), и гдѣ онъ живетъ.

Если можно сообщи мнѣ оттиски трехъ рѣчей, сказанныхъ надъ гробомъ несчастнаго этого мученика ума и справедливости, то я буду чрезвычайно этимъ обрадованъ. — Выслать все это мнѣ подъ бандеролькою съ маркою 5 к. и адресомъ.

Когда уяснишь себѣ — кому должны быть вручены деньги, что бы они дошли дѣтямъ покойнаго, а не расплылись по чужимъ рукамъ, — тогда отнеси туда деньги и въ полученіи ихъ возьми записку.

Да будетъ съ тобою Божіе благословеніе.

Н. Лѣсковъ“.

Тут усе характерне та зворушливе: і самий стиль листа, його будога, турбування щоб молодий кореспондент чого-небудь не поплутав та не перекутив, і діяльна любов до небіжчика, що не обмежується на охах і ахах, а пам'ятає про живих і поспішає стати до помочи осиротілим.

Подав Андрій Лесков.

1) Родич Лескова. 2) Що жив, як відомо, в Київі.

З минулого пережитого:

1870—1888.

У серпні 1870 року прибув я в Одесу, і після відповідного іспиту прийнято мене в студенти новоросійського університету на юридичний факультет; було мені тоді 18 років. Але перше ніж говорити про студенське мое життя, я вважаю за потрібне сказати дещо про саму Одесу.

Чудний вигляд мала в ті часи Одеса.

Таблички на вулицях із визначенням вулиць були написані двома мовами—російською та італійською: „Улица Дерibasовская“ і зараз-же „Strada Deribasowska“, „Покровській переулокъ“ і „Stradella Pokrowski“, „Соборная площадь“ і „Piazza di cathedrale“. Деякі торговельні підприємства мали також двомовні написи: „Погребъ русскихъ винъ“ і „Cantina con diversi vini“. На вулицях часто зустрічались то поодинокі, то групами Турки, Албанці, Греки у своїх національних костюмах: у шароварах як спідниця, в куртках із ладівницями на грудях, у фесках або в невисоких круглих шапочках. Чутно було чужоземну мову. На центральних вулицях на тротуарах також чужоземці пекли каштани на особливих металевих приладах і тут-таки їх продавали охотникам. Від цього всього виникало враження, нібито ви потрапили в якийсь куток не то Далматського узбережжя, не то в Малу Азію, у Смирну.

Але найдужче в вашій душі відбивалась друга сторона Одеси,—її експортна торгівля пашнею. Під пашенними коморами було безліч будинків, навіть у центральних частинах міста. Так, великий будинок Папудової коло самого катедрального собору правив за магазин на пашню; зараз коло самого університету і по Херсонській, і по Єлисаветській вулиці тяглася ціла низка пашенних комор. І по інших вулицях, Тирашпільській, Спиридонівській також будинки були під пашенними коморами, всуміш із житловими домами; тут коло таких комор вантажились биндюги, і наладовані мішками з пашнею від'їздили „на курьєрских“ цілими караванами аж до порту. Коли, бувало, звернеш увагу на те, що університет увесь оточений цими амбарами, що коло нього невпинно сновігають валки биндюгів із зерном, то здавалося, що той університет якоесь штучно вставлений у рамки тієї напруженої торговельної діяльності і що він якусь дизгармонію вносить у загальний хід життя.

Я недовго пробув в одеському університеті. Незабаром після того як почав я слухати лекції на юридичному факультеті, в мене визначивсь нахил до студіювання історичних дисциплін, і я поклав перейти на історико-філологічний факультет і для цього переїхати в Київ, де цей факультет був обставлений кращими науковими силами, ніж в Одесі. Але я пропустив термін для такого переходу і через те зівстався на рік на юридичному факультеті. Слухав я лекції, хоч не дуже й акуратно, з історії російського права у проф. Леонтовича, з історії римського права у проф. Куницина, зі статистики у проф. Вольського. Любив я ходити

на лекції проф. Брікнера; він читав студентам філологам лекції з загальної історії, і гарний таки був з нього лектор. Вечірньою порою я бував на лекціях відомого вченого проф. Мечнікова, котрий з іншими професорами фізико-математичного факультету організував курси головне для жіноцтва.

Студенство крім університету проводило немало часу в своїй харчувальні, що само її утримувало. Тут можна було зустрітись із студентами різних факультетів і різних курсів. У харчувальні тій звичайно збиралися студенти щоб обговорювати свої справи. На зібраннях найчастіше головував Г. Е. Афанасієв; він тоді рахувався професорським стипендіятом. Пізніше він був професором історії в цьому-ж таки університеті. Крім Афанасієва за голову на зібраннях обирали часто-густо С. Н. Южакова, згодом автора творів із соціології, редактора „Большой Энциклопедії“. Студенти любили Южакова; тоді був він дуже жвавий та веселий білан, свою мову він любив кінчати якось раптово дзвінким сміхом.

Серед одвідувачів харчувальні за тих часів були, між іншими: Д. В. Маркович, юрист 3-го курсу, С. Бершадський, пізніше автор „Литовскихъ Евреевъ“, А. Желябов, пізніше революційний діяч, І. М. Ковальський, вільний слухач, згодом також революційний діяч. Я не був знайомий з Д. В. Марковичем; але він часто бував у моїх земляків студентів, і вони мені розказували, що для них візити Марковичеві були справжнім святом: він чудовий був оповідач і вмів артистично передавати особливості і в мові, і в манері того чи іншого персонажу, про котрого він оповідав. Ці мої земляки уп'яťох становили тоді свого роду комуни: кожен давав у загальну касу свої гроші, самі вони почережно готували собі обіди і виконували різні господарські повинності. Межи цими „комунарками“ був і С. А. Венгженовський, пізніше автор розвідок з етнографії Поділля, котрі надруковані в „Кіевской Старинѣ“.

С. Бершадського студенти в інтимній балачці проміж себе називали „козачиськом“; вигляд у нього був дуже гарний, — високий на зріст, широкий на плечі, гарна мова. Я не був із ним знайомий. Не був я знайомий і з Желябовим; це був молоденький темнорусий студент; визначався він жвавістю і в мові, і в руках.

З І. Ковальським я був знайомий. Це був ідеаліст, життя він ані крихти не знав; жив він якимись абстракціями, котрі були засновані не на фактах із життя, а на різних розвідках у книжках; його завсідньою думкою було прислужитись чим-небудь для загального добра. Одного разу під впливом такого настрою він склав доповідь, котру і виголошено на пленумі студентів у харчувальні. В доповіді Ковальський закликав студентів відкривати „притулки Магдалини“, щоб ратувати „милі але пропащі створіння“. Оponentів цієї пропозиції було чимало, і Ковальському довелося зістатись „при добрих намірах“. Кінчив своє життя Ковальський трагічно. Він, як і можна було передбачати, став на революційний шлях, і його замітило жандарське відомство; як мали його арештувати, він виявив опір, через те викликано військову варту, але і їй він з кинджалом у руці не піддавався; насамкінець його таки заарештовано і за присудом військового суду розстріляно.

До студенської харчувальні часто приходила інтелігентна жіноча молодіж. Це-ж були часи, коли серед жіноцтва виникло інтенсивне поривання до самоосвіти, до того щоб і собі пристати до визвольного руху-щоб і свому індивідуальному життю надати якихось нових форм. Одеса притягала до себе цю молодіж як культурний центр. Тоді саме, щоб задовольнити ці змагання інтелігентної жіночої молодіжи, професори фізико-математичного факультету влаштували курси природничих наук; між

цими професорами був, як ми вже згадували, і відомий учений І. І. Мечніков.

Треба сказати, що ці курсистки, бажаючи відзначити, що вони дотримуються нових поглядів і поривають із усякими пережитками, майже обов'язково обрізували собі коси. Серед цієї молодіжної відрізнялася своєю інтелігентністю і впливом у своїх колах Завадська, дружина студента 4-го курсу філологічного факультету Завадського, котрий згодом був за куратора кавказької шкільної округи.

У березні 1871 р. мені прийшлося бути свідком єврейського погрому. Це, здається, був за новітніх часів перший погром у великому місті. Сталося це на православний Великдень, наприкінці березня. Година була чудова, ясно, тепло, ніби влітку; народу на вулицях сила силенна. І от, не знати з якого приводу, почали розбивати на базарах єврейські крамниці, вдирались до єврейських кватир і нищили різне рухоме майно, з особливою охотою розриваючи подушки й перини, і від цього вулиці були ніби снігом покриті. Але ні жодного насильства над ким-небудь із Євреїв не зроблено. Погром тривав усі три дні свят, і найвища адміністрація оголосила наказ, що буде „силою зброї припиняти бешкети в місті“. Пущено кінних драгунів, і вони налітали на погромників, забирали їх, і тоді з розпорядження найвищої адміністрації карали їх різками на самих базарних майданах.

На початку академічного року 1871—72 я приїхав до Києва, і там мене прийнято, згідно з моїм проханням, на історико-філологічний факультет, на історичний його відділ; були ще відділи слов'яно-руський та суто-філологічний. Пробув я на цим факультеті до скінчення повного курсу, до кінця червня 1875 року.

Коли оглянешся назад і вдумаєшся в загальні умови життя студентів за тих часів, то без гріха можна сказати, що студентство користувалося у великій мірі так званою „академічною свободою“. Студенти мали свою касу, свою бібліотеку, самі утримували свою харчувальню; жодної перешкоди з боку вищої адміністрації вони ніколи не зустрічали. З особливою прихильністю ставилися студенти до своєї харчувальні. Обіди, справді, були дуже гарні і недорогі; заходили сюди обідати і не-студенти, — офіцери, акушерки. Але треба сказати, що підбиваючи рахунки наприкінці року, часто доводилось констатувати, що операційний рік скінчився дефіцитом, і тоді на допомогу приходила студенська каса: вона позичала харчувальні належну суму грошей.

Для студентів харчувальня була цінна крім того, що вони мали добре харчування, — шей тим, що вона була за постійне місце для зборів. Збори ці бували частенько і іноді дуже численні. Добре пам'ятаю збори на початку 1872 р. в харчувальні, що містилась тоді на перехрестку вулиць В. Жандарської та Кузнечної. На зборах малося обмірковувати справу з одержанням допомоги зі студенської каси. Через брак великих коштів допомогу призначали з великою обережністю і давали таким, що таки справді її потребували. І от студентство дізналося, що студенти-Євреї одержали допомогу зі студенської каси, і крім того одночасно їм видала допомогу каса єврейської громади, і вони не відмовились від студенської допомоги. Таке ставлення студентів-Євреїв страшенно обурило студентство, цю справу обговорювано на зборах, і фінал вийшов такий, що студентство повигонило з харчувальні студентів-Євреїв. Ці останні довго не з'являлись до харчувальні, але з часом гострота обурення минулася, і помалу один по одному студенти-Євреї почали вчащати до харчувальні.

За всі чотири роки, що я був у київському університеті, не виникало жодних, як тоді говорилось, „студенських хвилювань“. Правда,

одного разу такі „хвилювання“ справді могли вибухнути: річ у тім, що студенти-медики 4-го курсу покинули цілком слухати лекції професора С-на; здається, лекції його цілком не задовольняли студентів. Стало це відомо ректору, котрим був тоді Н. Х. Бунге; його студенти поважали за видатні наукові заслуги і дуже коректне ставлення до студентів.

Бунге покликав кількох студентів з цього курсу і почав їм доводити, що їхній страйк це козир для ворогів університетської автономії, що на-самперед відомий реакціонер редактор „Московскихъ Вѣдомостей“ Катков відкриє з приводу цього „кампанію“ проти університетів, і порадив студентів установити чергування, щоб по декілька душ по черезно приходили на лекції проф. С-на. Студенти послушали Бунге, і таким чином „інцидент“ ліквідовано.

Оглядаючи життя студентів, неминучо виникає питання: як ставились студенти до студіювання наукових дисциплін? Чи дбали вони за те, щоб як-найкраще використати часи свого перебування в університеті? Можна сміливо сказати, що студенти, в масі, старатливо ставились до студіювання того, що визначено в програмах їхніх факультетів: ходили на лекції, вели записи прослуханим лекціям, брали з дуже гарної університетської бібліотеки різні наукові твори. Найбільше працювали студенти-медики; вони цілими годинами сиділи то в анатомічному театрі, то в лабораторіях — хемічній, гістологічній; потім, починаючи з 3-го курсу, повинні були ходити по лікарнях, по клініках, до шпиталю аж на Печерське і там слухати лекції; часто вони мусили здавати то colloquium, то історію хвороби доручених їм слабих. Можна сказати, що студенти-медики взагалі були переобтяжені роботою. Після них багато часу віддавали лекціям студенти-математики. У них лекції були одна з другою зв'язані зі строгою послідовністю, і часто за єдине джерело для студіювання тієї чи тієї науки правили тільки професорові лекції; багата наукова література з галузи фізики і математики надрукована була здебільшого по французьки, і не кожний студент міг нею користуватись. Більше вільного часу мали студенти-юристи та філологи. Про ставлення студентів до наукових розвідок, про їхню зацікавленість ними свідчить той факт, що студенти подавали чимало праць, щоб дістати премії, які вони писали на сюжети, що їх оголосив той чи той факультет. За премію давали золоті та срібні медалі. Коли історико-філологічний факультет для премійованих праць призначив тему: „Князювання Данила Галицького“, то взялись писати на цю тему декілька студентів; але потім, коли виявилась така велика їх кількість, а також трудність користуватись усім тими самими науковими джерелами, то скілька студентів відстало, і зісталися працювати двоє: Н. Дашкевич і Брянцев. Перший одержав золотого медалю, другий — срібного. Коли медичний факультет на премійовані праці визначив дві теми, то студент 5-го курсу Филипченко подав факультету роботи на обидві теми і одержав за одну золотого медалю, а за другу — срібного. Часто-густо студенти віддавали свій час культурно-освітній діяльності; так, студенти Я. Н. Шульгин, В. П. Науменко, В. Максимов працювали в народній школі на Деміївці; Ір. Житецький, Ів. Ювеналов — у школі на В. Васильківській вулиці; на чолі цієї школи була А. Гоцька, професорова жінка. Коли на початку 1874 р. міське самоврядування організувало перепис київської людності, то чимало студентів узяли участь у цій роботі, розуміється за плату; за інструктора щодо проведення перепису був між іншими М. П. Драгоманов.

Коли згадаєш, як узагалі провадили час студенти, коли зупинишся на окремих епізодах у їхньому житті, то неодмінно прийде до думки, що студенти за тих часів у своїй масі являли собою інтелігентну робочу

молодіж, котра дбала за те, щоб найліпше використати своє перебування в університеті. Могли бути серед студентів і такі, що в них студіювання наукових дисциплін стояло на далекім плані; але такі були винятком, їх можна було лічити одиницями. Такими одиницями були, наприклад, два брати Тк-ки; вони і вдень, і ввечері увесь час проводили в біліярдній Лемера, що була на Хрещатику; були вони великі фахівці в біліярдній грі, грали на інтерес. Ходила чутка, що вони таким заняттям здобували собі кошти для життя в Києві.

На перешкоді, шей великій, для правильних студій студентів була їхня неможливість, бідність. Велика кількість студентів були люди бідні. Згідно з анкетною, що студенти склали з пропозиції ректора Н. Х. Бунге, на прожиття в Києві в ті часи треба було не менше як 25 карбованців одному студенту; але часто траплялось, що в університеті одночасно вчилось два брати. І от, щоб викрутитись із тяжких умов, студенти мусили бігати по лекціях у приватніх родинах, і через невелику плату за ці лекції набирати їх по скілька. Зрозуміло, що така біганина не давала змоги студентам цілком віддаватися університетським лекціям. Іноді бувало навіть, що студенти виїздили на село, і там, мовляв, „на кондиції“ перебували по цілому рокові, і до того-ж їм удавалось рахуватись дійсними слухачами лекцій, подібно до тих, що зіставались у Києві.

Переходжу тепер до професорів історико-філологічного факультету. Я передніш казав, що 1871 р. записався на історичний відділ цього факультету. Катедри з історії були обставлені солідними науковими силами. Російську історію викладали професори В. Б. Антонович та В. С. Іконников; загальну — І. В. Лучицький, Ф. Фортінський, а від осені 1873 р. і М. П. Драгоманов; історію церкви — Ф. Терновський. На цім відділі я пробув два роки, і в 1873 р. перейшов на слов'яно-руський відділ. Тут за головні дисципліни були історія літератур та слов'янознавство. Не можна за професорів цього відділу сказати того, що говорилось допіру за історичний. Лекції з історії російської літератури читав проф. А. І. Селін, чоловік літ не менше як 60. Його студенти поважали, він щиро ставився взагалі до студентів. Але з лекцій Селінових студенти не могли бути задоволені. Слухати його було ненудно, але лекції нагадували свого роду фейлетон, котрий прочитавши скоро забуваєш. Любив Селін у лекціях своїх уживати аналогій, паралелів; був радий, як можна було чим-небудь викликати який ефект. Таким випадком була для нього візита міністра народної освіти відомого графа Д. А. Толстого. Селін читав тоді лекцію про Тредьяковського і, між иншим, переказав оповідання самого Тредьяковського, що „собственной Ея Императорского Величества рукою дала мне пощечину“ за якийсь його вчинок. Зрозуміло, що переказана в присутності міністра фраза Тредьяковського зробила сенсацію.

За фейлетонний характер Селінових лекцій послухати його приходили студенти з інших факультетів, і аудиторія бувала досить повна слухачів.

Мало користи брали студенти з лекцій І. П. Хрушова з історії російської мови. Зароювалась навіть думка серед студентів 4-го курсу зовсім не ходити на його лекції, але якось діло не дійшло до цього.

Не вмів зацікавити своїми лекціями з історії загальної літератури А. І. Линниченко, чоловік немолодий. Старанно були оброблені лекції з порівняльного мовознавства В. Я. Яроцького. Менше вдатні були його лекції про слов'янську старовину.

Межи професорами історико-філологічного факультету в ті часи користувались великою популярністю і пошаною серед студентства В. Б. Антонович і М. П. Драгоманов,—студенти поважали їх як людей, що всі свої сили присвятили науковій діяльності і що в них разом із цим була

велика прихильність до розвитку громадянства, до посування національної культури. Антонович приваблював студентів і своїми лекціями: його лекції завжди були багаті на зміст, засновані на суто-наукових підставах, без жодної фразеології, і студенти дуже остерігались, щоб як-небудь не пропустити його лекції. Часом Антонович робив зі студентами екскурсії до стародавніх пам'яток, здебільшого по церквах, і, зрозуміло, при цьому давав відповідні пояснення. Коли доводилось Антоновичу бути на якому-небудь археологічному з'їзді, він завжди знайомив студентів з тими доповідями на з'їзді, котрі звертали на себе особливу увагу: такі звітлення зробив він наприклад про реферат Стасова „Происхождение русских былин“, про теорію Іловайського щодо норманського завоювання давньої Руси.

У своїй життєвій діяльності Антонович відзначався надзвичайною простотою, великою делікатністю; з великою охотою йшов назустріч кожному, в кого примічав бажання самостійно працювати над науковими проблемами; позичав дуже цінні наукові праці зі своєї багатї бібліотеки. Щирий демократ, Антонович не цурався виконувати різні хазяйські роботи в своїй садибі, наприклад, сам виходив уранці на вулицю і відчиняв віконниці в своєму старому будинку. Коли в 1879 р., згідно з постановою генерал-губернатора Черткова, домовласники повинні були держати двірників, і поліція вимагала цього і від Антоновича, то він одповів, що такий двірник у нього давно є, і що він сам виконує обов'язки двірника; поліція мусила з цим погодитись.

Коли я спиняюсь думкою на особі В. Б. Антоновича, мені мимоволі згадується один епізод трагікомічного характеру з діяльності Антоновича як археолога. Було це в 1882 чи в 1883 р. за археологічного з'їзду в Москві. Для цього з'їзду Антонович заготовив, як результат своїх розкопок на Україні, колекцію черепів, не менш десяти, і модель могили. Модель зроблено так, що верхня частина здіймалась, і тоді було видно, що на самім споді могили лежав зроблений з воску мрець у позі відповідно до похоронного ритуалу. Черепи і модель могили запаковано у дві скриньки, цілком нові, викрашені зеленою фарбою. І от одного разу, коли я прийшов до Антоновича, то побачив його дуже засмученим; він сказав, що в нього минулої ночі злодії викрали обидві скриньки з черепами та з моделлю могили і що він просто не знає, що це йому робити. Я залишив його в цій душевній депресії. Коли другого дня я прийшов до нього, він вийшов назустріч веселий, приємно посміхаючись, і зараз таки розказав, що все знайшлося—і черепи, і модель: злодії недалеко від його садиби на пустовщині порозбивали скриньки і очевидячки перелякувались, побачивши, що в скриньках сховано, і навіть залишили самі скриньки цілісні. Оповідаючи про цю подію, Антонович посміхаючись закінчив, що він тепер забезпечений від злодіїв, бо вони його вважатимуть за чарівника, що знається з нечистою силою і котрого небезпечно зачіпати.

М. П. Драгоманов, не менше як і Антонович, користувався великою популярністю і пошаною серед студенства; бачили в ньому талановиту людину, з багатим запасом духових сил, котрі він цілком отдавав науковим працям і публіцистичній діяльності. Повернувшись восени 1873 р. з закордонної командировки, Драгоманов відкрив два курси: один з історії первісної культури,—це була велика новина в університетських програмах, а другий курс був присвячений оглядові джерел з історії античного світу. Лекції Драгоманова були багаті на зміст, і їх слухали студенти з великою цікавістю; викладаючи лекції, Драгоманов мав перед собою якийсь рукопис, певне конспект лекції, і порою заглядав до неї.

За свого перебування в Києві, починаючи від осені 1873 р., Драгоманов працював надзвичайно інтенсивно. Немало часу вимагали від нього лекції для студентів; тоді-ж він разом із В. Б. Антоновичем видавав відомі „Историческія пѣсни малорусскаго народа“; посилав кореспонденції до закордонних виданнів, до лондонського „The Athaeneum“ французького „Revue Critique et Litteraire“, італійського „Rivista Europea“,— у цих кореспонденціях він знайомив європейську публіку з неможливим становищем української науки і літератури за тих часів. Драгоманов посилав тоді-ж такі великі статті до „Вѣстника Европы“, популярного російського журналу; в ньому, між иншим, уміщено його статтю „Русскіе въ Галиціи“. Одну статтю „Провансальская поезія“ цензура вирізала з цілком готової книжки журналу; редактор Стасюлевич прислав статтю Драгоманову, і він давав її читати студентам. Драгоманов своїм нарисом „Провансальской поезіи“, так-би мовити, під маскою хотів дати громадянству з'ясування становища українства; але цензура розшифрувала намір автора, і звідци й така доля статті. Давав Драгоманов замітки і нариси до газети „Кіевскій Телеграфъ“. За тих часів керували в газеті українські кола, хоч за редактора була А. Гогоцька, жінка професора, великого консерватора. Раз в одній статті, присвяченій виставі в міському театрі однієї п'єси Оспуговського, Драгоманов склав таку гарну рецензію, що її можна було вважати за взірць того, як слід писати театральні рецензії. Брав Драгоманов участь у роботах „Кіевскаго Отдѣла Русск. Географ. Общества“; між иншим, він зробив у ньому доповідь про М. А. Максимовича. Писав він і популярні брошури, от як „Про козаків, Татар і Турків“. На початку 1874 р. Драгоманов узяв на себе обов'язок бути за інструктора щодо перепису київської людности, котрий організувало київське міське самоврядування.

Ми, студенти, були добре ознайомлені з такою інтенсивною діяльністю Драгоманова і дивувались, де це в чоловіка беруться і сили, і час на неї.

Можна висловити тут думку, що ця смуга в життю Драгоманова від 1873 до кінця 1876 р. була найщасливішою порою для нього, коли він, оточений загальною пошаною, міг прикладати свої великі духові сили любим йому працям і сюжетам.

У 1873 р., коли був я на третім курсі, я передав проф. В. Б. Антоновичу свою невеличку розвідку з етнографії, і її надруковано в І-м т. „Записокъ Кіевск. Отдѣла Русск. Геогр. Общества“ за 1874 рік під назвою „Пѣсня про панщину“. На цю розвідку Драгоманов послався у своїй праці „Нові українські пісні про громадські справи“, яку видав у Женеві.

Нарис часів мого перебування в київському університеті я хочу скінчити коротенькими спогадами про археологічний з'їзд, котрий відбувався в Києві року 1874. Зібрання вчених бували в актовій залі університету. На з'їзді присутні були видатні вчені—Костомаров, Срезневський, Ор. Міллер, В. Григорович—з Одеси, відомий славист, та інші; з закордону були проф. Леже в Парижу, Ст. Новакович—міністер народньої освіти з Белограду, д-р Дзялинський з Познани та інші. Одного разу на пленумі з'їзду Срезневський зробив доповідь про видатні наукові заслуги В. Б. Антоновича; присутні вчені дружніми оплесками відповіли на доповідь Срезневського. Антонович при цій овації так зігнувся сидячи в кріслі, ніби мався пірнути.

Для чужоземних учених призначено особливе засідання, і на ньому вони робили доповіді кожний своєю мовою. Тут велике враження робив проф. Григорович тим, що кожному референту він мав щось таке сказати його-ж таки рідною мовою. Треба тут зауважити, що Француз Леже читав доповідь і по російськи.

У 1875 р. я скінчив курс в університеті, і через те що я одержував кирило-методівську стипендію, то шкільна округа настановила мене на посаду учителя в гімназію до Кам'яня Подільського. На цій посаді пробув я всього два роки, коли в червні 1877 р. несподівано для мене перевели мене на учительську посаду до Уральського, обласного міста Козацького Війська; другого учителя Т. І. Біленького тоді-ж таки перевели до Перми. Цю кару призначено нам за українські симпатії. Застосовано цю систему асирійських царів ще в Одесі, звідки учителя Ол. Андрієвського перевели до Архангельського; з Глухова учителя Ір. Житецького перевели до В'ятки. Я не поїхав до Уральського і покинув службу; те саме зробив Житецький, котрий зараз-таки став студентом на медичній факультеті. Почав я заробляти на прожиття лекціями в приватніх родинах та ввійшов до складу студентських гуртків. Тоді через відкриття вищих жіночих курсів з'явилась і жіноча студентська молодь. Серед цього мішаного студентства організувався гурток, що на чолі його став Ір. Житецький; у склад гуртка входили Д. І. Багалій, Катерина Миколаївна Мелникова та інші; пристав до цього гуртка і я. Завданням гуртка було скласти хрестоматію з творів видатних українських письменників, щоб користувалась нею більш-менш розвинена молодь. Не заборонялись і власні твори. Працівників у гуртку, а також і тих, що поділяли погляди на подібну роботу, називали культурниками. Їм протиставляли так званих політиків, — осіб, що ставили для себе як чергове завдання безпосередню діяльність серед народу, відсовуючи на далекий план свою персональну освіту. Це-ж були часи так званого „хожденія въ народъ“, котре незабаром перетворилось на революційну діяльність із нахилом до терору. Захоплення студентів політичною діяльністю, не відмовляючись і від революційної, було в ті часи велике. Тоді пристали до такої діяльності Н. Колодкевич, студент-медик 2-го курсу, Малавський, Ізбицький, Бохановський — юристи. Колодкевича і Малавського засуджено до Шлісельбурзької в'язниці, Ізбицького заслано на каторжну працю, Бохановському вдалося втекти за кордон. Бохановський разом із Стефановичем і Дейчем були організаторами відомого „Чигиринскаго д'їла“.

Праця нашого гуртка щодо складання української хрестоматії не дала реальних результатів: Житецького незабаром вислали „адміністративним порядком“ до В'ятки; я вїїхав з Київa на село дітей учити, дехто також вїїхав. Вернувся я до Київa восени 1880 р.

Року 1878 професорі університета з дозволу найвищої адміністрації відкрили вищі жіночі курси з двома відділами, історико-філологічним і фізико-математичним. На чолі їх як фундатора призначено професора С. С. Гогоцького, людину консервативного напрямку; але всіма справами керувала колегія професорів, і в допомогу їй складено комітет, здебільшого з професорських жінок, котрий піклувався ріжними господарськими справами. До складу лекторів увіходили самі тільки професорі університету; з духовної академії закликано самого Малініна, як лектора з історії російської мови. Програми лекцій мало чим відріжнялись від програм університетських. Частина професорів, як Антонович, Фортинський і інші давали курсисткам свої літографовані лекції; деякі, як професор Лучицький, задовольнялись тим, що курсистки студіювали рекомендовані від професорів наукові друковані праці; іноді курсистки повинні були сами записувати лекції і складати відповідні записки, як це робилося з лекціями Малініна з історії російської мови.

Курси викликали серед інтелігентного жіноцтва велике спочуття, — на перший курс записалось уже більше як двісті осіб, а до того-ж симпатіями аспіранток користувався найбільше історико-філологічний відділ. Курсист-

ки з захопленням поставились до своїх студій, старатливо вивчаючи те що вимагали програми лекцій, і наприклад професор Ромер одного разу в розмові висловився так: „Я був-би вельми радий, якби у мене студенти училися так само широко як курсистки“. Число курсисток усе збільшувалося з роками через відкриття старших курсів; — 2-го, 3-го, та 4-го, і наприкінці нараховувалося їх не менше як 400. Як відбивалась на побуті київського громадянства в інтелігентних його колах поява такого численного жіночого студентства? Чи вносило що-небудь нового це студентство? Курсистки взагалі укладали своє життя за типом життя своїх колег, студентів університету. Здебільшого з малими матеріальними засобами, вони по три по чотири містились в одній кімнаті, харчувалися як-найбільше ощадно; вечірки робили одна в одній з необхідним чаюванням, і завісиді бажаними гістьми на тих вечірках бували студенти університету: і студенти, і курсистки набивали собою дешеві місця в театрі, райок та балкон, і палко маніфестували своє захоплення співом чи грою артистів і артисток. Приставали курсистки і до тих гуртків, що формувались серед інтелігентної молодіжи, — так, декотрі курсистки брали участь у гуртку, що складав українську хрестоматію для дорослої молодіжи. Але політичним рухом, що ним так захоплена була в ті часи університетська молодіж, курсистки мало цікавились; звісно, і поміж курсистками траплялись такі, котрих сучасні політичні події не зіставляли індиферентними: так, наприклад, курсистки переходували в себе ріжні нелегальні видання що їм під безпеку передавали студенти університету. Але активних, рішучих проявів свого політичного *credo* курсистки уникали. Щодо цього їх попереджали слухачки акушерських курсів.

Межи слухачками вищих жіночих курсів на фізико-математичному відділі в ті часи була графиня Анастасія Сергіївна Паніна, вдова з дочкою. Це була висока, струнка, гарна жінка, людина ліберального напрямку. Одного разу згодилась вона дати своє приміщення в буд. Бродського на перехрестку вулиць В. Володимирської та В. Житомирської для зібрання представників ріжних політичних груп; розуміється, зібрання те було конспіративне. На ньому присутні були професори В. Б. Антонович, І. В. Лучицький; від земців: Ол. Ф. Ліндфорс (брат С. Ф. Русової), брати Петрунькевичі Мих. та Ів., Савич В., від Українців — я та брати Винниченки, тоді ще студенти, від революційної партії — Волошенко, (його я знав), та ще два мені невідомих. На засіданні обмірковували важне питання — про зміну боротьби з російським урядом. Присутні стверджували, що терористичні акти, які бували в ті часи в ріжних кутках у Росії, цілком шкідливі; вони дратують уряд, штовхають його на збільшення реакції, і крім того громадянство взагалі вороже ставить до таких актів. Зібрання постановило надалі припинити всякі терористичні вчинки, і з цим погодилися і представники революціонерів за себе і свою партію. Поклали тоді уживати більш-менш легальних способів боротьби з урядом шляхом преси і зупинились на виданню популярних політичних брошур-памфлетів. Проф. Лучицький узявсь написати подібну брошуру і сюжетом для неї він тут-таки на зібранні намітив французькі *Etats généraux*. Думка була та, що російські губерські земства щодо своїх функцій подібні до *Etats généraux* і що, значить, боровшися з абсолютизмом, можуть вони відіграти таку саму ролю, як *Etats généraux*. Це зібрання, як я тепер пригадую, було або наприкінці 1880 р., або на початку 1881 р. Проекта видати політичну брошуру не виконано; незабаром після 1-го березня 1881 р. настала глуха реакція, і ріжні кола громадянства ніби втратили і енергію, і сміливість до будлі-яких протестанських учинків.

Року 1880, після вибуху в Зимовому палаці в Петербурзі, в загаль-

ному правуванні Російською державою почали проводити більш-менш ліберальні заходи. Відбулось це і на становищі періодичної преси. У Києві заснували газету „Трудь“; за офіційного редактора-видавця був Г. Т. Корчак-Новицький; але фактичним редактором став Ол. Ол. Русов; постійним співробітником у тій газеті став я. В газеті містили свої статті С. Ф. Русова, Олена Пчілка, член Київської Громади Ал. Ів. Лоначевський; прислав одного разу статтю і Костомаров. На „Трудь“ стали дивитись як на орган українського громадянства. Київська найвища адміністрація, коли були ще в силі постанови 1876 р., скося дивилась на „Трудь“. Одного разу генерал-губернатор Дрентельн закликав до себе редактора Корчака-Новицького, і між ними сталася така дискусія. „Вы,—сказав Дрентельн,—захлебываетесь в своем украинофильстве; Вы хотите довести меня до того, чтобы я Вашу газету закрыл, но я такой глупости не сделаю,—„Голос“ и другая газетная братия сейчас на всю Россию подняла бы шум. Но я Вам советую исполнять честно роль редактора газеты.“— „Я, ваше пр-во,—сказав на це Корчак-Новицький,—привык всегда ходить прямою дорогою“. „Я,—відповів Дрентельн,—также хожу такою дорогою, но мы с Вами что-то не встречаемся“. Але „Трудь“ мав обмаль передплатників, бо не був щоденною газетою, давав дефіцит, і Корчак-Новицький був примушений припинити видання в червні 1882 р. Через рік, у 1883 р., я став співробітником у другій київській газеті „Заря“—органі ліберального напрямку. „Заря“ вела повсякчасну боротьбу з газетою „Кіевлянинь“, органом консервативно-націоналістичним, котрий особливо вороже ставився до українства. Одного разу „Заря“ вмістила на своїх сторінках невелику статтю Ол. Лоначевського, члена Київської Громади. У тій статті переказано епізод із життя великомучениці Варвари, а саме таке: Варвара, тікаючи від свого батька, її мучителя, перебігала полем, де пасли вівці два пастухи, і сховалась в одну печеру в горі; тоді надбиг її батько, став питатись у тих пастухів за свою дочку; то один пастух відмовився що-небудь сказати, а другий показав, у яку печеру сховалась Варвара. І от у житті оповідається, що бог за це обернув пастуха на камінний стовп, а всі вівці його зробилися сараною. Лоначевський, узявши за підставу це оповідання, висловив думку, що доноси—це явище цілком аморальне і що саме небо їм противиться. „Кіевлянинь“ узяв до серця цей випадок „Зари“ і став в опозицію до погляду Лоначевського. Виник цікавий літературний турнір, бо репліками і та і друга газета по декілька разів обмінювались; перемога проте не зісталася на боці „Кіевлянина“.

З кінця 1880 р. я брав участь у колективній роботі щодо складання матеріалів для словника української мови. В основу цієї роботи лягли численні картки, що їх складала ціла генерація працівників; найбільше карток було від Лободовського та від Манджури. Ми ці картки перевіряли, додавали те, що в них бракувало, відкидали такі, що визнавали за невідповідні; але прикладів для ствердження того чи того слова ми не подавали в картках. Це був покищо цілком сировий матеріал. Збирались по черезно вечірньою порою на квартирі ув Антоновича, Міщенко, Науменка, Михальчука, д-ра Панченка і, здається, в Олені Пчілки. Великою прихильністю до цієї роботи визначався В. * Б. Антонович; він, здається, не пропустив ні жодного зібрання, завжди приносив із собою потрібні для роботи підручники, от як словники різні, тощо. Не знаю напевне, що сталося з заготовленими картками. Думаю, що їх передано Б. Грінченкові.

Року 1882 мене обрано на члена Київської Громади. Головним ділом Громади за тих часів було робити грошеву допомогу М. П. Драгоманову,—йому Громада, як виїздив року 1876 за кордон, гарантувала, що виси-

латиме йому що-року суму, рівну його утриманню доцента, тобто 1200 карб. Потім Громада обмірковувала різні справи,—охорону могили Шевченка, улаштування святкування Шевченкових роковин, видання „Кобзаря“ Шевченка. Тоді право видання „Кобзаря“ належало В. Л. Беренштамові, також членові Київської Громади; він перебував на посаді учителя в Петербурзі. Листування з Беренштамом у цій справі виконував завсіди Е. К. Трегубов. Були то часи великої реакції, Громада провадила свою діяльність із великою обережністю. Так, наприклад, коли на засіданнях робили доповідь про внески членів, то одного члена, від котрого надходили найбільші суми, ніколи не називали на прізвище, а визначали умовною назвою „Хорс возсіял“. Я довго не знав, хто такий був „Хорс“, і випадково довідався, що так називали Л. Смиренка, котрий проживав, здається, в Городищу. Внески його робилися через проф. Кістяковського. Треба тут сказати, що ту роботу, яку робили в газетах Русов, я, і проф. Міщенко, котрий давав багато статтів до „Зари“, і гарних статтів узагалі, Громада визнавала за діяльність на користь самої Громади, за виконання членських обов'язків.

За тих часів, на початку 80-х років, налічувалося 20-ро членів Громади. До складу її входили професори: В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, А. Ф. Кістяковський, Ф. Г. Міщенко; учителі: П. І. Житецький, В. П. Науменко, А. І. Лоначевський, Е. К. Трегубов, Ю. Ю. Цвітковський, В. Л. Беренштам, Я. Н. Шульгин, М. В. Ковалевський; працівники на терені публіцистики: Ол. Ол. Русов, С. М. Кулябко, М. І. Білінський, Ол. Ол. Андрієвський; композитор-музика М. В. Лисенко, бухгалтер на броварні К. П. Михальчук, доктор Ф. Т. Панченко, директор цукроварні Л. Смиренко. Зібрання відбувалися на квартирі самих-таки членів Громади, і, звісно, присутні бували й дружини членів. З вищезгаданих членів М. П. Драгоманов жив у Женеві, Цвітковський та Беренштам у Петербурзі, Смиренко в Городищу, а вся решта—в Києві.

Я подав у своїх споминах деякі відомості для характеристики членів Громади Антоновича, Драгоманова, Русова; тепер я маю намір сказати особисто декілька слів про двох членів Громади з яскраво визначеною індивідуальністю—про Ол. Ів. Лоначевського і М. В. Ковалевського; вони не придбали собі імени таких славних діячів у галузі науки, як Антонович, Драгоманов, Кістяковський, Житецький, Михальчук, Міщенко, або як Лисенко—в галузі музики. Але обидва вони в свій час робили своє діло, хоч більш-менш не широкого масштабу; обидва справляли на оточення впливи, відповідні до своєї енергії та уміння. Вони могли сказати про себе: *je prends dans un petit verre, mais je prends dans le mien*. Лоначевський—розумна і гарна на вигляд людина, високий на зріст, чорнявий, з карими очима, що з них часто під впливом оживлення сипались ніби искри; любив він, як трапляється, кого-небудь і що-небудь висміяти. Лоначевський визначався тим, що часто займав гарні, відповідальні посади і якимсь недовго на них зіставався; був він директором ремесницької школи на Подолі, у Києві, і рішився цієї посади; через якийсь час одержав посаду завідувача ремесницькою школою в с. Діхтярях, Прилуцького повіту, але і тут він недовго залишався. Йому, здається, шкодило його невміння вести в доброму порядку господарські справи тих установ, що ними він завідував; звісно, тут не було і мови про яке-небудь зловживання, а так, як то кажуть по російськи, якась халатність. За свого безробіття Лоначевський приїздив до Києва і починав працювати в газетах, от як „Трудь“, „Заря“, а то розшукував по книгозбірнях які-небудь раритети і подавав рецензії про них до часописів, як це було з життям великомучениці Варвари, а то навіть брався за місіонерство. Це

останнє сталося влітку одного року, коли він та я були обидва безробітні, і В. П. Науменко дав нам притулок у своїй квартирі в будинку Саська на Кузнечній вулиці; Науменкова сем'я на літо виїжджала на хутір коло Прохорівки на Полтавщині. І от одного разу під вечір прийшли ми з Науменком на квартиру і зобачили дивну картину: коло стола з одного боку сидів Лоначевський, а проти нього з другого боку сидів жандарський унтер-офіцер. Ми мовчки пройшли коло них і подумали, що йде якимось політичне дізнання. Коли жандар вийшов, Лоначевський нам сказав, щоб ми не турбувалися, що цей жандар не „політичеський“, а служить на залізниці, що він хоче перейти на штундизм, і оце знайомиться з принципами цієї секти. Так от, сказав Лоначевський, він читає з жандарем різні місця з євангелії, котрі на думку Лоначевського, найбільше могли-б увиводити аспіранта в цикл поглядів і думок штундистів.

Треба тут сказати, що в ті часи серед ліберальних кол громадянства штундизм уважали за той ґрунт, де поруч із релігійним раціоналізмом легко стане розвиватись опозиційний настрій проти різних політичних утисків з боку російського уряду. Але, як відомо, інтелігенція щодо цього помилялась.

Одного разу в інтимній розмові Лоначевський признався, що він сам склав казку про дурного царя, передав її Драгоманову, видавши її як записану ніби з уст народу, і сказав, що Драгоманов надрукував цю казку. Мені не довелося перевірити це признання Лоначевського.

В пізніші часи Лоначевський одержав посаду, здається також завідувача залізничною школою в Гомлі.

Микола Васильович Ковалевський був за учителя в кадетському корпусі. Це була людина розумна, освічена, енергійна. Ковалевський визначався талантом дуже умілого пропагатора тієї чи тієї ідеї; йому вдавалося, як нікому іншому, збирати чималі кошти на різні справи. У своїх дискусіях Ковалевський любив уживати улюблених своїх фраз: „поставити ідею на весь зріст“, або „ввести в лінію вогня“; доповіді він робив російською мовою. Ковалевський мав більш-менш тісні зв'язки з тими колами, котрі не вагались йти шляхом смілої зважливої боротьби з російським урядовим режимом. Довід цьому я бачу в епізоді з потайною друкарнею. Одного разу, коли я і Ковалевський випадково перебували в Одесі, він попросив мене допомогти ліквідувати потайну друкарню, що про неї, як йому стало відомо, дізналися жандарі. Друкарня була на цукроварні в с. Борівці Могилівського повіту на Поділлі, 15 верстов від ст. Рахнів. Я згодився, одержав від Ковалевського кошти на дорогу і виїхав до Борівки. Там друкарня містилась на квартирі в одного службовця, здається, бухгалтера цукроварні; вона покищо перебувала в стадії організації. Ми з бухгалтером майже всю ніч пакували різне друкарське приладдя в величезну бочку, що це в них висилають цукор залізницею; вранці найняли „дядька“ і відіслали з ним ту бочку на станцію залізниці, зазначивши в подорожніх документах, що вантаж висилається на „пред'явителя“ на ст. Кожанку, Півд.-Західн. зал. Звісно, що цей вантаж пропав. Через який час я бачився з Ковалевським, і він жалкував, що поспішив закрити друкарню, бо, з його слів, цілком неправдива була звістка про жандарів. Організація цієї друкарні була ділом, згідно з недавно поданими відомостями, групи діячів з південної Росії. Ковалевський стояв на чолі частини членів Київської Громади, котрі визнавали, що Громада провадить цілком кабінетну роботу, що вона ухиляється від громадянства, що вона задуже відокремлюється від опозиційних груп, котрі вели свою роботу в загально-російському масштабі.

За мого вступу в Громаду, Стара Громада була не задоволена з діяльності Драгоманова в Женеві. На думку Громади, Драгоманов багато уваги покладав на зв'язки з російськими емігрантськими гуртками, працював у їхніх виданнях і залишав на боці головне своє діло,—видання українських народніх пісень, що малися бути продовженням виданих у Києві „Историческихъ пѣсенъ Малорусскаго народа“. Щоб розв'язати ці непорозуміння з Драгомановим, Громада в січні 1884 р. вирядила мене за кордон, до Відня, щоб не боячись перлюстрації кореспонденції, я міг одверто висловити Драгоманову побажання і погляди Громади. При виїзді Ковалевський передав мені 800 карбов., що він зібрав для Драгоманова на те, щоб той міг видавати для загальної публіки в Росії політичні памфлети на зразок випущеного від нього в 1876 р. „Турки внутренніе і виѣшніе“—„Les Turques du dehors et du dedans“. У Відні я зробив усе, що мені доручено, і там-таки одержав відповідь од Драгоманова. Драгоманов був ображений докорами Громади, буцім він нехтує українськими справами; він висловлював думку, що йому, як емігрантові, ніяк не можна поривати зв'язку з людьми, що поставили собі на меті вести боротьбу з російським урядом, котрий гнітив усіх, і в тім числі й Українців; він склав щиру подяку за гроші і сказав, що прислані 800 карбов. це „бальзам на наші рани“. Таке признання показує, які були тяжкі умови матеріяльного становища Драгоманова.

Року 1885 я виїхав з Києва на службу у Вильну і міг повернутись до Києва, тай то найздом, лише через 25 літ. Цим скінчився, так-би мовити, київський період мого життя. Щоб закінчити нарис про цей період, я хочу сказати декілька слів про ті обставини, котрі, так-би мовити, затирили вас стихійно до себе,—про театр і так звані контракти.

В життю київського громадянства взагалі, а особливо в життю інтелігентної молодіжи немалою роллю відігравав театр: на нього тратились кошти з бюджету часто дуже вбогого; тратилося немало й часу. До 1881 р. на київській сцені панував репертуар російський—російська драма, російська опера. Міське самоврядування будинки театральні віддавало для експлоатації приватнім антрепренерам на умовах. Хоч антрепренери мінялись, але і драма, і опера були гарні,—участь брали в них талановиті артисти. У драматичній трупі на початку сімдесятих років визначались Чарські, чоловік і жінка, і Самсонов. Чарський дуже гарний був у ролі Чарського в „Горе от ума“. Самсонов—талановитий комик у серйозних п'єсах; особливістю його була вимова: коли він говорив, то вам здавалося, що артиста мучить сильний нежить. І от траплялось не раз, що хто-небудь із райка почне викликати в антрактах Самсонова для овацій, але таким голосом, що цілком скидався на Самсонова голос,—і, звісно, це викликала в театральній залі веселий настрій. Опера на київській сцені була завсіди гарна; до 1874 р., за антрепризи Бергера, в опері визначились Ільїна, драматичне медзо-сопрано, Люденкова—ліричне сопрано, Барцал—тенор, Стравинський—баритон, чудовий Мефістофель в опері „Фауст“. Стравинський був людина з вищою освітою; незабаром через його хист закликали його на столичну сцену, до Петербурга. В 1874 р. антрепризу театра одержав Сетов, колишній викладач у консерваторії; він організував дуже гарну оперну трупу. Були в ній Ляров—бас, Орлов—тенор, талановиті артисти; але красою трупи була Ольга Олександрівна Пускова, учениця Сетова з консерваторії. Пускова—молоденька артистка, що тількищо залишила стіни консерваторії,—зачарувала всіх своїм феноменальним контральтом; діапазон її голосу був надзвичайно великий у нижньому регістрі він нагадував баса. Пускова відразу завоювала симпатії всього громадянства; студенська молодіж просто очманіла. На честь Пускової складали

вірші і в формі листівок розкидали на спектаклі в театральній залі. Коли несподівано випадав дощ, а Пускова брала на ту пору участь у спектаклі, то студенти ставали коло артистівського ходу і при появі Пускової кидали на бурківку свої пледи, щоб вона по них переходила, не замочивши черевик, до свого екіпажу. Декілька сезонів Пускова співала на київській сцені, потім вийшла заміж і почала виступати на провінціальних сценах, в Умані та інших містах. Одного разу заїхала вона до Кам'янця і тут співала в катедральному костюлі на службі божій. Чоловік її був з Поляків. Насамкінець Пускова оселилась в Одесі, уже старенькою жінкою, та почала давати в себе лекції співів і терпіла злидні. Померла вона в Одесі, здається, в 1901 році.

Року 1878 в складі оперної трупи визначалися як талановиті артисти Василев — тенор, котрий користувався великою симпатією у слухачок вищих курсів, Павловська — драматична сопрано, і Кадміна — медзо-сопрано. Обидві ці артистки рівнялись одна другій і красою голоса, і силою його, і самим умінням співати; але громадянство з якоїсь причини поділилося щодо своїх симпатій на два табори, майже ворожих один до одного: коли викликали Павловську для овацій, то завсіди частина публіки мовчала, ставилась цілком індиферентно до цих овацій, і навпаки — ця сама частина громадянства намагалася як-найдужче виявити свою прихильність до Кадміної і трохи не вороже ставилась до Павловської. Кадміна визначалася своїм зовнішнім виглядом: висока гарна чорнявка, з чорними очима, котрі якимсь суворо дивилися спід зрослих густих брів; лице Кадміної було ніби присмагляне, смугляве. З роками Кадміна зіставила оперу і перейшла в драму. Свое життя Кадміна кінчила трагічно у Харкові. Вона вступала у п'єси, де героїня з розпуки приймає отруту і вмирає. Ролю цієї героїні виконувала Кадміна і випила справжню отруту. Закликано присутнього в театрі лікаря, професора Лашкевича, але він не міг уже врятувати артистку, — отрута зробила своє діло, і Кадміна померла в театрі. Через якусь чудну випадковість гроби проф. Лашкевича і Кадміної на харківському кладовищі містяться близько один від одного. Тургенев, російський письменник, виставив Кадміну в оповіданні „Клара Милич“.

Року 1881 прибула до Києва українська трупа і почала ставити спектаклі в театрі Бергоніє на Фундуклеївській вулиці. На чолі трупи був М. Л. Кропивницький, до складу її, як головні сили, входили М. К. Заньковецька, Затиркевичка, М. К. Садовський. Спектаклі трупи відразу ж таки захопили громадянство, а найбільш молодіж. Тільки і мови було, що про українську трупу, тільки і думки було, щоб як-небудь дістати білета на український спектакль. І таке захоплення було цілком справедливе. Хоч трупа була й свіжо зорганізована, проте-ж учасники її визначались великими природними талантами, знанням сцени, умінням чудово виконувати свої ролі. Найбільше приваблював громадянство прем'єр трупи Кропивницький; йому вельми ставав у пригоді його голос — дзвінкий, якийсь січний, баритонального тембру. Особливо сильне враження робив Кропивницький у ролі Стецька в „Сватанні на Гончарівці“. Таке саме враження робила Затиркевичка у п'єсі „За двома зайцями“. Бувало слухаєш її в цій п'єсі, і мимоволі здається, що на сцену потрапила дійсно міщанка з Подолу і підняла такий рейвах за свою дочку. Заньковецька була гарна у всіх ролях, котрі вона виконувала. Кваліший від них бував Садовський; але це здебільша залежало від того, що йому доводилось виступати в ролях „полюбовників“, — ролях завсіди „невдячних“. І другорядні виконавці гарно підтримували ансамбль; отож природно, київське громадянство було дуже вдячне українській трупі, що могло провести кілька годин, спостерігаючи чудову гру артистів.

Для Киян свого роду розвагою були контракти. Вони відбувалися щороку в лютому; в цьому місяці з'їжджалися до Києва власники цукроварень, гуралень та великих земельних маєтків, і тут складали проміж себе умови, „контракти“—на постачання то бураків, то пашні в наступному році. Але ці справи, дуже важні в економічному житті всього краю, захоплювали лише невеликі кола громадянства. Воно цікавилось іншою стороною контрактів,—тією роздрібною торгівлею, яка зосереджувалась на Подолі у Контрактовому домі. В цьому двоповерховому будинкові відкривали на контракти різноманітну роздрібну торгівлю заїжджі Персіяни, Вірмени, Грузини, Росіяни; Персіяни торгували здебільшого шовковими виробами і самим шовком, Грузини та Вірмени—виробами з кавказького срібла металювим посудом, що вилочений сріблом; Росіяни торгували ріжними даяморобними виробами. Поруч із Контрактовим домом із ріжних його боків становлено ятки, де розташовувалися ті, що торгували здебільшого ласощами,—хальвою, „в'яземськими пірниками“, кишмишем, тощо. Мало не кожен Киянин уважав ніби за свій обов'язок побувати в Контрактовім домі і тут що-небудь придбати. Тривали контракти коло трьох тижнів, і на протязі цього часу київське громадянство якомсь виходило з буденної колії життя і трохи підпадало впливові особливих вражень.

Року 1885 виїхав я з Києва до Вильни на службу що до контролі Польських залізниць, а восени 1887 р. перейшов на службу до міністерства фінансів, в херсонську казенну палату. За управителя палати був тоді відомий в українському письменстві Іван Якович Рудченко, автор славетного роману „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“, потім видавець „Народныхъ южно-рускихъ сказокъ“, автор статті „Чумацкія пѣсни“ в „Вѣстнику Европы“. Але в мене нема думки зупинитись на цій діяльності Рудченка; мені хотілося-б додати деякі риси до характеристики Рудченка як адміністратора, яких нема в нарисі його біографії, що надруковано в „Кіевской Старинѣ“ за 1906 рік. З Рудченка був зразковий адміністратор. Почавши свою службу кар'єру, що називається, з низів, він умів добре розпізнати працездатність того чи того службовця, вмів хутко відкрити його ахілесову п'яту. Сам великий працівник, він вимагав непохитної праці від усіх його підручних у палаті. У своїх стосунках із службовцями він любив приймати суворий тон; іноді лунали в палаті його слова: „я Вас вышвырну вон из палаты!“ Але викриками діло й кінчалось. З боку Рудченка це було свого роду акторство, маскарад; такими підходами він намагався тримати Палату, що називається, в руках, і його таки справді боялись. Але злого він нікому із службовців не зробив. Коли хто-небудь дуже провинувативсь по службі, або не відповідав вимогам служби, Рудченко таким службовцям пропонував, щоб подавали за хворістю в одставку, і обіцяв від себе поклопотатись де слід про призначення найкращої пенсії. І завсіди це так і робилося, і обидві сторони вигравали. Таким способом з палати повиходили службовці зі старими методами служби, і на їх місце настановлено людей з університетськими та академічними дипломами. Як відомо, Рудченко зробив блискучу кар'єру на службі: він скінчив життя, будучи на посаді члена ради міністра фінансів.

У Херсоні тими часами проживали Ол. Ол. Русов і С. Ф. Русова; він був на службі в статистичному бюрі губерської земської управи. Я добре був знайомий з Русовими ще з Києва, працюючи в газеті „Трудъ“ у 1881—1882 р., котру редагував Русов. Рідко можна було здибати таку пару, де-б чоловік і жінка так підходили одно до одного, як Олександр Олександрович і Софія Федорівна Русови. Обое інтелігентні, широко

освічені, вони були перейняті однією думкою — як-найкраще прикласти свої духовні сили; разом із цим визначались вони великою делікатністю і простотою в поводженні з людьми. Характерним була у них також незацікавленість в улаштуванні життєвих обставин, ніби якесь нехтування ними. Цим найбільше відрізнявся Русов; наслідком такої особливости було, наприклад, що Русов загубив усі свої такі важні документи, як свій університетський диплом, посвідчення державних установ про свою службу і т. ин., — і Русов сам признавався, що в нього за єдиний документ про його особу править членський квиток Російського Географічного Товариства. Цілком натурально, що Русови приваблювали людей до себе, і до них любили вечірньою порою заходити. Часто тут бував Ол. Ол. Браунер, тоді завідувач статистичним відділом губер. земської управи, а тепер професор сільсько-господарчого інституту в Одесі; бувала нерідко письменниця Дніпрова Чайка, Л. Василевська, котрої чоловік служив також у статистичному відділі. Коли скінчалися різні ділові розмови за вечірнім чаєм, починавсь так-би мовити концертний відділ: Софія Федорівна сідала за рояль, Олександр Олександрович брав ноти і починав під акомпанімент співати. Дуже часто любив він співати з опери Даргомизького „Каменный Гость“, а з українського репертуару улюбленою його піснею було „Огні горять, музика грає“, котру співав він, зажмуривши очі та піднявши догори голову.

Софія Федорівна в ту пору віддавалась педагогічній діяльності, — вчила своїх дітей та чужих; вона, наприклад, давала лекції музики дочці Скадовського, і для цього їй доводилось їздити в Білозерку, маєток Скадовського за 20 верстов від Херсона.

У розмовах, більш-менш інтимних, вона бувало висловлювала заздрість до людей, що можуть працювати як науково-літературні діячі. Тоді Русова не вступала ще з працями в журналах.

До Русових іноді заходив і Дмитро Васильович Маркович; він займав посаду товариша прокурора херсонського окружного суда. Одного вечора Маркович прийшов сумний, поговорив трохи і відходячи сказав, що його перевели на службу до Майкопу; тоді махнув рукою і додав по німецьки: „Verfallen ist mein Kopf!“ Переведення з Херсона до Майкопу це була для Марковича деградація по службі, і не знати з якої причини це сталося.

У 1888 р. скінчивсь і мій херсонський пробуток: мене призначено на посаду податкового інспектора в Олександрію Херсонської губ., а відти 1893 року переведено мене на таку саму посаду до Одеси.

Про ці роки може поговорю иншим разом.

Критика, звідомлення, обговорення.

Ю. Д. Бруцкус, *Письмо хозарскаго Еврея от X века. Новые материалы по истории Южной России времен Игоря*. Берлин 1924, 46.

Концентруючи свої заняття над курсами української історії й літератури XVII в., я не маю змоги уділяти свого часу на своєчасне нотування новинок на полі українознавства, як бувало давніш і як хотілось би й тепер. Але з деяким спізненням, і в можливо короткій формі хочу спинити увагу читача на кількох, може не досить відомих закордонних публікаціях. Починаю з сеї невеличкої праці берлінського тепер гебраїста Ю. Бруцкуса про фрагмент опублікований 1912 р. д-ром Шехтером. Я тоді присвятив сьому цікавому документові спеціальну статейку— надруковану в „Україні“ 1914 кн. IV (на жаль не міг справити коректури сеї статейки, бо сидів тоді у в'язниці). Ю. Д. Бруцкус справедливо жалує, що сей цінний документ після перших коментаріїв не був предметом докладнішого обслідування. В своїй брошурі він подає єврейський лист, російський переклад ак. Коковцова, та історичний коментарій. Відзначу кілька пунктів, де він розминається з раніше висловленими поглядами і толкованнями.

Назву „Смбрю“ Шехтера, котру Коковцов тільки гіпотетично поправляв на „Смкрц“, Бруцкус категорично справляє на „Смкрю“, бо так стоїть і в оригіналі, а Шехтер хибно відчитав „Булшццо Песах“ а Бруцкус толкує як Булшиці-пасег, себто башу, титул, а не ім'я.

Країну Парас він розуміє як Персію.

Принагідно толкує „Самбатас“ Порфирородного просто як „фортецю“, князя Бравлина як варіант грецького „Варанга“, Варяга.

Але найважлише в виводах автора, що він згаданого в фрагменті царя руського Хльгу толкує не як Олега— як толкував Шехтер і Коковцов, і я також, але ж як Helgi Inger— Гельгі молодий, себто Ігор київської літописи; полишаю скандинавістам перевірку можливості такої гіпотези. Для себе-ж не вважаю можливим піти дальше тих міркувань, які висловив в згаданій своїй статейці, що тут можливе помішання Ігора з Олегом через одночасне їх правління, котрого хронологія кінець-кінцем всетаки лишається нам незвісною. *Акад. Михайло Грушевський.*

Е. Ю. Перфедкій, *Русские летописные своды и их взаимоотношения*, Братислава 1922, ст. 101 (Spisy filosoficke fakulty university v Bratislavě).

Автор, ученик ак. Шахматова, в сій книжці розвиває його теорію походження найстарших літописних праць XI— XII в., з деякими власними завваженнями і модифікаціями. Ідучи слідами свого учителя, він виходить від гіпотетичної володимирської компіляції першої половини XIV в., або т. зв. „Володимирського Поліхрона“, і на підставі його аналізу пробує реставрувати „общерусский летописный сводъ 1189 года“. За складові частини сеї гіпотетичної компіляції він уважає переяслівський літописний звід 1186 р. і володимирські записки; в переяслівському зводі відшукує

київську літопись 1174 р. Далі постулірує існування літописного зводу 1193 р. в котрім, мовляв, відбулася нова редакція київської літописи 1174 р., і т. д. Все се в стилі пок. ак. Шахматова, то значить дуже скомпліковано, гіпотетично і далеко не завсіди переконуюче.

Було-б все таки корисніше якби автор точно відмежував ту схему, яку він узяв від Шахматова, і ті доповнення чи поправки, котрі він вносить до тої схеми. Як відомо, пок. Шахматову не судилося привести свою теорію до суцільної системи і дати їй закінчену форму. В ній лишилося чимало недоробленого і непогодженого. Коли-б д. Перфецький як вірний і вдячний ученик потрудився внести деякий порядок в досягнення і гіпотези свого учителя, се було-б дуже цінно¹⁾, і попри се і його власні поправки чи додатки, в розвиток поглядів покійного дослідника, розвинені з відповідною докладністю і ясністю, мали-б свою вартість. Але він сього не зробив; читачеві, що не займався спеціально дослідженням теорії Шахматова, лишається неясним, де кінчиться ся теорія і де починаються власні помічення чи гіпотези автора. А сі останні, як я сказав, подаються тим-же способом — який міг собі позволяти (не без великої шкоди для своєї наукової праці, треба сказати) такий високо-авторитетний дослідник-ерудит як покійний Олексій Олександрович, алé не годиться його вживати науковим робітникам звичайного калібру: громадження гіпотез, недоведених і нерозвинених до кінця висновків, не уаргументованих натяків і т. д. До сього прилучається „мало русска“ мова автора; чи волею чи неволею силкуючися викладати свої гадки російською мовою, котрою він видимо володіє слабо, автор не тільки переповнив свою книгу стилістичними курйозами, але часто й саму гадку його схопити не легко. Коли автор цинить ті висновки до котрих він прийшов у сій книзі, він повинен їх виложити більш ясно, зрозуміло і уаргументовано — і більш свобідно від того „общеросійства“, котрого він теж — може не з доброї волі, занадто багато напустив у своїм викладі.

Акад. Михайло Грушевський.

Alexander Czołowski, *Kudak, przyczyunki do zalozenia i upadku twierdzy* (Kwartalnik Historyczny, Rocznik XI, 1926, ss. 161—184).

В ту незначну літературу, що маємо до історії Кодака, студія О. Чоловського є цінним вкладом. У цій своїй студії О. Чоловський розглядає історію Кодака до опанування його з боку козацьких загонів за революції 1648 р. Спочатку автор розглядає причини, що вимагали від польського уряду збудування фортеці, підготовні заходи кор. гетьмана С. Коцецького до будування її, будування Кодака 1635 р., взяття його Сулимою, поновлення фортеці 1639 р., далі він описує життя Кодака від цього поновлення аж до революції 1648 р., облогу Кодака від козацьких загонів 1648 р., здачу фортеці Нестеренку, що стояв на чолі козацького війська, а закінчує автор студію описом долі кодацької залоги, відправленої до Чигрина. До студії додано дві мапі.

В цій студії О. Чоловський використав, крім друкованих джерел і праць, шей низку невидрукованих архівних документів, які і вносять багато цікавого та нового в мало ще досліджену історію Кодацької фортеці. Серед цих нових джерел, що оголосив автор, перше місце займає

¹⁾ Я позволю собі підчеркнути сю гадку: роки минають, вражіння стираються, і коли хто-небудь з людей, що близько стояли до покійного і знали не тільки те що він опублікував, але і те що він лишив не сформульованим і неопублікованим, не постарався ще за свіжої пам'яті звести в цілість, можливо об'єктивно, утримуючися від всяких власних додатків (або докладно відмежовуючи свої здогади від того, що певно належить покійному), — погляди Шахматова на літописання і вся його грандіозна праця на три четвертини вийде з наукового обігу.

реляція двох офіцерів козацької залоги Буженського і Вишинського, в якій маємо докладний опис долі залоги фортеці після її здачі,— досі мали ми про це тільки уривки в різних звістках. Цікава також і вміщена в цій студії інструкція для коменданта та залоги фортеці, яку дав 1639 р. С. Конєцпольський (досі ми мали тільки уривки цієї інструкції у акад. М. С. Грушевського — Історія України-Руси, VIII, 2, вид. 2, сс. 28—29). Нові моменти щодо історії Кодаку становлять також авторове твердження, що 1635 р. накреслив плана і збудував Кодака не Боплан, а Ян Маріян, перший комендант фортеці (засноване на дипломі Яна Казимира 1662 р. синові Маріяна, сс. 164—165), а 1639 р. поновив Кодака Фр. Геткант на підставі плану знайденого в стокгольменському архіві (ср. 169).

На жаль мало тільки уваги уділяє іноді автор тим моментам щодо історії Кодака, котрі маємо в Історії України-Руси акад. М. С. Грушевського. Через це, наприклад, автор доводить, якб нове своє твердження, що Кодак поновлено не 1637 р., як зазначено в монографії Дубецького про Кодак, а 1639 р. (с. 168 наст.), але-ж поновлення Кодака 1639 р. описано докладно і в ак. М. С. Грушевського (Історія, VIII, 2, с. 28 наст.), — про це автор не згадує. Причину збудування Кодака автор також бачить у бажанню польського уряду припинити сваволю козацьку — але тих економічно-соціальних умов тодішнього життя Польщі, що викликали й підтримували цю „сваволю“, — автор у своїй студії і не торкається.

Микола Петровський.

Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №№ 1—13, і вступ Катерини Грушевської, в. о. секретаря комісії. Історична Секція Української Академії Наук. Комісія Історичної Пісенности. Державне Видавництво України, in folio V—CCXX + 167 + Sommaire 168—172.

Це перша докладна праця, що з великою уважністю й любов'ю подає відомості про історію збирання й вивчення наших дум, цієї окраси української народної поезії. У „Передньому слові“ (V—XII) авторка короткими словами зазначає історію збирання українських дум, і ті методи, яких вона додержувалася, складаючи свій корпус. Завдання її було в тому, щоб дати нарешті „повну й систематичну збірку дум, придатну для наукових потреб і для вжитку читаючої публіки“ (V), бо й найкраща попередня збірка Антоновича й Драгоманова „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, т. I—II, в. I, 1874—1875 рр. не відповідає цій меті: вона використовувала „поруч із іншими народними творами навіть не народні і не давала ані перегляду всіх дум, ані трактувала їх, як окрему галузь поезії“ (ibid.) Не відповідає науковій меті і збірка Ф. Колесси „Українські народні думи“, Львів 1920 (не кажучи вже про „Думи кобзарські“ Грінченка 1897, і цінну, але також популярну збірку дум та історичних пісень Д. Ревуцького), бо в ній автор подав тільки по одному варіантові кожної думи, вибираючи такий, що йому здався „найкращим, найбільш типовим і по-можливості повним“, цебто подаючи іноді варіант скомпонований з декількох варіантів, як це робили різні старі видавці дум, зокрема Максимович (VI). Тому давно вже почувалась потреба повного критичного видання всього корпусу дум. Перша думка про це з'явилася в Українському Соціологічному Інституті, але там її не можна було здійснити за браком потрібних матеріалів, і тільки на Україні з заснуванням Комісії Історичної Пісенности можна було заходитись до здійснення цього великого завдання. А наскільки важливе й потрібне таке наукове

видання, видно хочби з того, що навіть такі серйозні вчені, як П. Житецький, користуючись із фальсифікатів, іноді робили помилкові висновки щодо „непідробленої щирости вислову“ в думках.

Що до першого завдання — подати новий критично-перевірений корпус усіх дум, то про виконання його говорити ще трохи зарано, тому що в цьому томі ми маємо тільки початок цього корпусу, але й цей початок каже, що все завдання буде виконано як-найкраще.

Авторка старанно, з любов'ю повишукувала всі дані про історію збирання і навіть вивчення дум і подала їх у яскравій живій картині.

Але не з усіма думками шановної авторки щодо методи видання такого корпусу можна погодитись. Насамперед К. Грушевська якось дуже різко виділяє думи в зовсім окрему групу творів, що своєю оригінальною та характерною поетикою і музичною формою глибоко відрізняється від інших видів української народної поезії. Правда, вона каже, що „окремішність не значить ізоляція, і не вважаючи на те, що думи мають характер зовсім самостійної галузи словесности, в них треба відзначити впливи інших родів народної, тай не тільки народної поезії, що впливала на думовий епос і з боку змісту, і щодо форми“ (СС), — але все-таки, як ми бачимо, на цій окремішности вона дуже наполягає. Але правдиво каже П. Житецький, що „переглядаючи збірники народних пісень, легко переконатися, що нерівноскладовість віршів становить звичайну їхню властивість“ (рецензія на „Історико-літературныя изслѣдованія и матеріялы“ В. Перетца, СПб. 1903, с. 12), і подає пісню „Годі мати жалувати“, що в ній легко виділити дієслівну риму, щоб мати уривок із думи. Але дуже часто не треба навіть робити ніяких змін у народних піснях, щоб бачити в них уривки, подібні до дум, — напр.:

1) Ой, коню-ж, мій коню, (6)	2) Чи листи писати, (6)
Коню вороненький! (6)	Чи коня сідлати, (6)
Порадь мене, коню, (6)	Чи самому їхати одвідати? (10)
Ще-ж я молоденький. (6)	Як прийхав милий до милої в гості, (12)
	А в милої весь двір на помості. (10)

(Чуб. V, 339).

Або:

- Скажимо ся поховати обое в єдний ямці; (15)
 Скажимо ся поховати вкупку головами, (14)
 Щоб люди дивилися, (7)
 Як ми, серце, любилися. (8)
 Скажимо ся поховати (8)
 Щей хрест закопати, (6)
 Щоб люди дивилися (7)
 Як ми, серце, любилися. (8)

(Чуб., V, 418).

Або ще:

- Примандруем, молода дівчино, під лісок, (13)
 Та почепим колисочку на липочку: (12)
 Буде вітер повівати, (8)
 Буде наше дитя колисати. (10)

(Чуб., V, 664).

І таких прикладів можна знайти багато. Тай сама авторка каже в одному місці, що „першу редакцію думи про Олексія Поповича зложено з готового пісенного матеріялу“ (55). Тай у варіанті Ж. Паулі думи про Коновченка, мовляв Ф. Колесса (Українські народні думи, 1920, с. 109), „проглядає пісенний розмір 4+4, особливо в другій частині“, значить, не так то вже далеко розбігаються думи й пісні (не кажучи вже про зміст і художні засоби) навіть своєю віршовою будовою; питання-ж про музичне відношення між піснями і думами, не вважаючи на цінні дослі-

дження Ф. Колесси, не з'ясовано остаточно й досконально щей досі. Крім того, сама авторка погоджується з думкою Ф. Колесси про тісний зв'язок дум із нашими голосіннями, і значить не можна вже так відокремлювати наші думи від інших видів української народньої поезії, тай не буває цього, щоб у скарбниці народньої творчости існував який-небудь вид поезії, цілком відокремленої від інших.

Далі авторка відмовляється від реконструкції основних текстів дум (від того методу, що його, як вона сама каже, обстоював і почасти блискуче використав І. Франко у своїх „Студіях“) на тій підставі, що ця „вимога може бути зреалізована тільки там, де ми маємо твори з міцною строфовою будовою, цебто ніяким чином не в думах“ (VIII). Авторка посилається на те, що думи навіть у виконанні того самого співця ніколи не мають певної форми: співець дещо пропускає, дещо додає — залежно від настрою. Тому уставляти текст якоїсь думи в тім виді, як він виглядав, коли його співано вперше, на підставі існуючих варіантів не тільки неможливо, але й зовсім не доцільно“ (VIII). Але ті відміни, що робить кожного разу співець, те такі вже значні, як каже й сама авторка; крім того, мова йде не про точні тексти дум, а про їх редакції, що вже не так трудно встановити, і що вже робив попередник авторки П. Житецький у своїх „Мыслях“. Правда, і авторка також подекуди це робить: так, вона зазначає, що вар. А, Д і Е думи про Олексія Поповича треба вважати за дуже архаїчну редакцію думи на тій підставі, що тільки в них ми маємо мотив урізування мезинного пальця героя, від чого стихає буря“ (55), але не скрізь авторка додержується цього методу, і напр. на с. 11 вона тільки каже, що Єрофеїв вар. Б. „Плачу Невільника“ вважає за первісний з огляду на згадку про другого невільника“, а своєї-ж думки точно не висловлює, обмежившись раніше тільки зазначенням, що вар. Б, Г і Г творять одну групу і що й надалі буде неможливо сказати щось певне про історію сеї думи в її варіантах“ (10), чому саме — залишається неясним (пор. 2 — 4, 35).

Також на жаль авторка тільки в прийдешньому обіцяє дати порівняльний матеріал до текстів дум. Звісно, автора, як казав колись Пушкін, треба судити за тими завданнями, які він сам собі поставив, і ми не маємо права накидати авторові свої завдання, — але що такий порівняльний матеріал конче потрібний, то це безперечно, і здається, що ніхто інший краще його подати не може, як сама авторка, і тому було-б дуже бажано, щоб у цьому корпусі появился і такий матеріал. Сама-ж авторка каже з приводу думи про Олексія Поповича, що такі порівняння багато дають щоб зрозуміти, „наскільки оригінальне оброблення одержують різні мандрівні спомини в рамках думового епосу, наскільки відмінні вони від обробок тих самих сюжетів у рамках інших родів народньої словесности“ (СС); вони можуть дати матеріали і для того, щоб краще зрозуміти і самий процес утворення дум, а може навіть і епоху, коли яка дума появилась.

У своїй розвідці „Збирання й видання дум у ХІХ і в початку ХХ в.“ (ХІІІ — ССХХ) авторка спершу відкидає думку декотрих учених про те, що в старих згадках польських письменників про „думи українські“ треба бачити точне означення того виду української народньої поезії, який ми тепер називаємо думами, і здається зовсім даремно. Зазначення, напр., Сарнецького: „під той-же час убили Волохи двох братів Струсів, юнаків жвавих і завятих. Про них щей тепер (1587) співаються сумні пісні, що Руси звуть їх думами. Співають їх жалібними голосами й похитуючися з боку на бік. Наслідуючи співців, грає їх усюди й сільська людність на сопілках на жалісний мотив“ (Ревуцький, 6), це цілком відповідає тому,

що ми тепер розуміємо під думами. Морштин (1606) каже, що дума дуже широко вживалась у козацькому побуті і вигравалась на сурмах: він-же називає думи військовими псальмами (П. Житецький, 129)¹).

Далі авторка подає майстерну аналізу, доводячи, що перша друкована збірка дум кн. Цертелева з'явилася з оточення відомого Дмитра Трошинського, якому її й присвячено, і під впливом збірки Кірші Данилова, також присвяченої цьому меценатові. Взагалі в тих місцях, де авторка торкається питань про збирання дум, про різні методи, яких уживали записувачі, про обопільні стосунки між ріжними записами дум, авторка виявляє блискуче вміння розібратися в цих складних питаннях. А що до методів записування кн. Цертелева, то цілком можна погодитися з авторкою, що у нього „відчувається старанна стилістична редакція. Цертелев не додав до своїх записів ніякого нового епізоду, або навіть нового поетичного образу, але він досить рішуче повикладав те, що йому здавалося зайвим, і старався приладнати форму дум по змозі близько до своїх „піітичних“ ідеалів“ (XXXVIII). Може остання фраза звучить і трохи перебільшено, бо сама-ж авторка подає вираз кн. Цертелева, в якому він хвалить збірник „Дѣдушкины прогулки“ и „Лѣкарство отъ задумчивости“ за те, що вони подають казки „принаймні зовсім так, як вони заховались в устній традиції — без ніяких поправок“ (XXXII). Правда, до цього ми можемо додати, що кн. Цертелев не мав дійсного розуміння народньої поезії: так, він уважав, напр., що „Древнія русскія стихотворенія“ Кірші Данилова це „антики подложные“ (Взглядъ на русскія сказки и пѣсни“, СПб. 1820, с. 4), між иншим на тій підставі, що „позднѣйшіе слагатели оныхъ, удержавъ только историческія имена и нѣкоторые стихи, сохраненные изустнымъ преданіемъ, все прочее дополняли сами, и будучи, какъ видно, люди не образованные, безпрестанно падали въ самыя грубыя погрѣшности противъ исторіи, географіи и вкуса. Такъ, напр., Новгородцы изъ Ильменя озера приѣзжаютъ кораблемъ въ Іерусалимъ; Татары, во время Владиміра Великаго, дѣлають набѣги на Россію; являються богатыри столь необыкновеннаго росту, что вмѣсто шапки надѣвають на голову огромный колоколъ, и сему подобные вздоры“ (ibid., 4—5), якраз усе те, що для нас є доводом старовинності й народності цих пісень. Далі, видаючи „Повѣсть Василій Новгородскій“, кн. Цертелев каже, що він „въ повѣсти сей старался удержать не только духъ богатырскихъ русскихъ сказокъ, но самыя выраженія, обороты и гармонию оныхъ; въ послѣдней однако же приноравливался болѣе къ Пѣснямъ; бралъ изъ тѣхъ и другихъ многіе стихи, которые и отличены [лапками]. Я даже употреблялъ приличныя имъ (и можетъ быть не совсѣмъ счастливыя) вольности, желая представить читателямъ сколь возможно вѣрный образецъ старинной Русской поэзіи“ (ibid., 19). Таким чином деяка сваволя щодо видання матеріалу була. тільки не під впливом „піітическихъ идеаловъ“, бо сам-же Цертелев каже, що не найде „другой Илліады“ (2); і хоч він і порівнює думи з „Осіяновими“ описами (101), але тільки тому, що „законы природы, — на його думку, — общи и неизмѣнны“ (16).

Що декотрі незначні зміни Цертелев робив у тому матеріалі українських дум, який він видавав, можна бачити і з того, що в своїй передмові він іноді тексти дум подає трохи в зміненому виді, ніж друкуючи їх.

1) Молдавською кровью поливати (П., 5). Кровью молдавською поливати (42).

2) У передмові в Думі про трьох братів проминуто слово брате (П. 6—22).

3) У передмові: нечорныя хмари (6), у тексті: то нечорни хмари.

¹) А що справжні думи дійсно були відомі в польських колах, про це свідчить запис думи кінця XVII в. у польському збірнику про „Козака Голоту“, який подає М. Возняк у збірнику на пошану М. Грушевського; його згадує й авторка.

- 4) У передмові: орлы сивописыры налиталы (7). 4) У тексті: тогди орлы налиталы (25).
(Ан. і Др. силонері = сизопері, Укр. думи, 108, прим.).
- 5) „ „ 1) Где се взялась сыза зу- 5) У тексті: 1) Где се взялась сыза зазу-
зуленька, линька, в головах сидала,
2) В головах сидала, 2) Жалобно кувала.
3) Жалобно кувала (8)
- 6) „ „ 1) Половину ясности мисяця 6) „ „ 1)заступило,
закрыло 2) С чорной хмары
2) с той хмары буйные вит- 3) Буйные витры вставалы (26)
ры вставалы (9)....
- 7) „ „ 1) Острымы саблямы сухо- 7) Шаблями, надилками суходолы копалы,
дил копают. 2) Шапками, приполами персть выбиравалы,
2) Шапками, приполами персть выбирают,
3) Ивану Коновченку високу 3) Ивасю Коновченку могилу насыпалы.
могилу насыпают,
4) В семи пядни пищали гре- 4) В семипядни пищели гремалы,
мают, 5) У суремки выгравают,
5) У суремки жалобно выгравалы,
6) Славу козацьку выхва- 6) Славу козацьку выхвалялы (35).
ляют (11)
- 8) „ „ Старшая сестра вороного 8) 1) То старшая сестра коненька выводитъ,
коныка выводитъ, 2) Средня збрую срибную выносить,
Средня збрую срибную вы- 3) Що найменша рыдае (57).
носить,
Що найменша горько рыдае
(14).

Але є чимало місць, де тексти дум подано однакові: пор. 9 і 26, 10 і 35, 13 і 57, 116 і 58.

На підставі вище зазначеного, неначе можна думати, що у Цертелева було декілька записів тої-ж самої думи від одного кобзаря, і тому вийшла така різниця між текстами дум у передмові і в самому друку їх, і що він не все те надрукував, що записав: відомий бо ще його запис „Попаді“, що його надрукував М. Драгоманов (Українські думи, 153). Але що Цертелев не вставляв від себе ніяких текстів у думи, це видно між іншим з тих пропусків, які є в надрукованих думках, і які зазначає сам видавець, не спокусившись їх чим-небудь виповнити: так, на с. 46 у думі „О смерти Богдана Хмельницкаго“ пропущено три рядки й зроблено примітку, де сказано, що „здѣсь, какъ видно изъ окончанія пѣсни, пропущено описаніе, какимъ образомъ Луговскій или Выговскій [але в тексті друкованому Цертелев не виправляє цього прізвища, хоч і зазначає в примітці, що тут „вѣроятно ошибка въ имени“, с. 47] захватилъ въ свои руки правленіе, когда онъ сверженъ и что было причиною того“; на с. 52 у пісні „О гетьманѣ Мазепѣ“ пропущено чотири рядки, і знов у примітці зазначено, що „здѣсь, какъ видно изъ смысла пѣсни, пропущено нѣсколько стиховъ“; на с. 54 також пропущено два рядки і знов зроблено примітку, що „здѣсь также пропущено кажется нѣсколько стиховъ“.

Далі у „Вступі“ докладно на підставі чорнового матеріалу висвітлено весь процес видання „Историческихъ Пѣсенъ“ Антоновича й Драгоманова і значення цієї збірки в історії видання та вивчення думового епосу. Треба було-б тут тільки перерахувати всі фальсифікати дум, які зазначив Костомаров у своїй рецензії на видання Антоновича й Драгоманова „Историческая поэзія і новые ея матеріалы“ (Вѣстникъ Европы 1874, XII), а не тільки ті, які зазначили видавці „Историческихъ Пѣсенъ“, щоб упоратися тут із цим питанням, тим паче, що авторка тут-таки згадує про дальші роботи в цьому напрямку, хочби Драгоманова у 1895 р. (СІІ). Але навряд чи можна щось серйозне говорити за думу „про Тараса

Бульбу— це мабуть який-небудь новіший твір під впливом Гоголевої п'єси або драматичної вистави, що з нею познайомився який-небудь кобзар. (Див. СХІІІ). Аджеж авторка відзначає цікаві факти впливу „Кобзарських дум“ Грінченка на кобзарів!

У розділі „Розвідки про думи“ авторка найбільше зупиняється на працях про думи П. Житецького і Ф. Колесси. Що до питання про утворення дум, то авторка більше схиляється до думки П. Житецького про зв'язок дум із шкільною літературою і про пенсіонерів церковних шпиталів, як професійних носителів думової поезії“ (СХLІІІ). Ми-б тільки по-перше підкреслили „носителів“, а не творців, бо треба відзначити, що у самого П. Житецького щодо цього є деяка плутанина у вислові, яка й дала привід до непорозуміння: то він каже, що „странствующие школьники требовались не въ однихъ школахъ. На нихъ былъ спросъ и въ войскѣ, гдѣ нужны были люди грамотные для военныхъ канцелярій. Не разъ случалось, что они мѣняли перо на саблю, участвуя въ разныхъ баталіяхъ. Они были свидѣтелями народныхъ движеній и нерѣдко играли въ этихъ движеніяхъ не послѣднюю роль. Впечатлѣнія свои они выражали тоже въ виршахъ, которыя проникали въ школы и шпитали. Здѣсь эти вирши перерабатывались „старцами“ для народнаго обихода“ (166). То на с. 170 П. Житецький рішуче заявляє, що „иниціатива въ созданиі думъ всегда принадлежала „старцам“, изъ среды которыхъ съ теченіемъ времени выдѣлился особый типъ военныхъ кобзарей или бандуристовъ. Ютились эти бандуристы въ козацкихъ отрядахъ и знали о происшествіяхъ своего времени не по наслышкѣ. Это были постарѣвшіе войны-козаки, которые по старости и другимъ причинамъ не владѣли оружіемъ и входили въ составъ полковой музыки“. Они развлекали своимъ искусствомъ козаковъ въ промежутки боевыхъ часовъ, а по окончаніи похода разносили славу о герояхъ по всей Украинѣ“ (170—171). Таким чином, з одного боку неначе ініціатива в утворенні дум належала шкільникам, а з другого — старцям...¹⁾.

З новіших часів ми маємо дуже цікаве свідчення, на якому зупиняється і Катерина Грушевська, і яке кидає певне світло на процес утворення дум: це історія кобзаря Якова з Иржавця на Борзенщині, що був у турецькій неволі. Він „утратив очі за те, що поміг утекти невільника, що були під його охороною. Як сам він повернувся на Україну, то почав грати козацьких пісень, которі і про воїнство: як вони воювали, як вони із пліну тікали“ (CLXI). І правдиво каже Ф. Колесса, що творцями дум були самі вчасники подій; але треба додати, що при тому тісному зв'язку, який був тоді поміж школою і життям, цей вид творчості, що признавався не для інтимних почувань, а для широкого громадянського вживання, найбільш і підпадав під шкільні впливи. Що до шкільного впливу, то Ф. Колесса поділяє всі думи на дві верстви: старшу, що „не виказує ніяких ближчих зв'язків із літературними творами середньої доби“ більше „в'яжеться з народніми піснями“ (40), і пізнішу, думи про Хмельниччину, що стоїть далі від пісень, за те „своім підкладом підходить подекуди до літературних творів та інших пам'ятників української словесности“, хоч також не виявляє, на його думку, ніякої певної залежності від віршової літератури середньої доби, яка починає прозябати щойно з кінцем XVI в.“ (45). За теперішнього стану відомостів про думи,

¹⁾ Ввагалі у П. Житецького про ці книжні впливи є деяка плутанина: так (на с. 38), він каже, що „глагольная рифма книжная по своему происхожденію, прочно утвердившись въ народныхъ малорусскихъ думахъ, отсюда уже въ свою очередь оказывала иногда замѣтное влияние на языкъ нѣкоторыхъ прозаическихъ произведеній старинной малорусской литературы“.

мені здається, цього питання ще не можна остаточно розв'язати, бо ми не маємо старих записів дум. Щасливий виняток щодо цього становить запис думи про „Козака Голоту“, яку знайшов М. Возняк у польському збірнику кінця XVII в.¹⁾ Хоч цей запис також не дуже ранній, з кінця XVII в., але він неначе становить перший начерк цієї думи, правда вже чимало виспіваний, щепто такий, що був уже досить у вжитку. Схема його така: од поля Килиїмського іде козак нетяга; далі йде опис його одягу. Де не взявся бородатий Татарин і почав уганятися за козаком. Козак питає Татарина, за чим це він уганяє: чи за його зброєю, чи за його кіньми вороними, чи за його шатами дорогими. Татарин відповідає, що він уганяє тільки за ним, щоб узяти за нього в Кілу шликом червінці. Козак на це каже, що для цього треба з ним перше в полі погуляти. По цьому козак прибуває до річки Witki, припадає навколюшки, набиває рушницю двома кульками і починає жартувати з Татариним—з обох коней його збив і почав йому казати: не буду я такий злий на тебе, як ти на мене, що хотів мене взяти, до Кілу приводити, за мене червінці брати. А ти не знаєш козацьких жартів, з коня падаєш і ніякого опору не даєш. Тепер я заберу твої скарби, до війська козацького прибуду і буду прославляти поле Килиїмське, що маю здобич із військом козацьким пропивати.

З відомих варіантів найближче до цього запису стоїть текст Лукашевича, правда, дуже попсований (Антонович і Драгоманов, т. I, сс. 171—172); також близько стоїть і варіант Метлинського—ще більш попсований (ibid., сс. 173—174); ці варіанти своєю структурою можна сказати вповні відповідають текстові кінця XVII в., тільки в них є чимала плутанина через те, що пізніші кобзарі забули деякі подробиці. Близько до старого тексту стоїть і текст Максимовича, 1849, 13)²⁾. Далі стоїть варіант Куліша (Записки о Ю. Р., I, 14—19)—тут уже вводиться епізод про балачку Татарина з його дружиною в м. Килиї, і всі епізоди, що їх коротенько зазначено в тексті кінця XVII в. і в трьох вищепоказаних варіантах, ширше розвинено, — видно, що це варіант пізніший, хоч декотрі вирази старого тексту він добре заховав, бо він такий і справніший за інші варіанти. Що до тексту Іващенко (Записки Юго-западнаго отдѣла рус. географ. общества, т. II за 1874, сс. 123—126), то це дума не про „Козака Голоту“, як каже Ф. Колесса (Укр. Нар. Думи, 154), а про „Ганджу Андибера“, тільки початки її взято з думи про „Козака Голоту“. Цікаво, що у всіх трьох варіантах, які близько стоять до тексту кінця XVII в. (Лукашевича, Метлинського й Максимовича) ми навіть бачимо окремі вислови, що відповідають цьому текстові; є вони й у запису Куліша.

Кінець XVII в.	Лукашевич	Метлинський	Максимович	Куліш
1) od pola Kiliym-skocho.	На полі на Килиїньськім.	город Тягиня на десь за Килиї Черкені долині.	мом городом.	Ой полем полем Килиїмським.
2) козак nethaha	козак Голота.	козак Голота.	козаченько.	козак Голота.
3) u ioho sermiazyna	Серм'яга боброва.			три семирязі дихії.
4) postoly bobrowyi.	боброви.			

¹⁾ Збірник на пошану М. Грушевського. За можливість ознайомитися з текстом цього запису складаю свою подяку Ф. Савченкові.

²⁾ К. Грушевська у своїй розвідці каже, що цей варіант далекий від тих, що їх записано згодом (XLVII), але тут вона має на увазі окремі вислови, і ту плутанину, про яку ми говорили, — а структурою своєю всі ці три варіанти близькі один до одного.

5) Tataryn stary borodaty.	Сідий бородатий, старий бородатий.	Старий бородатий. Татарин сідий бородатий.
6) Татарин на двох конях.		два коні.
7) zbroia iasnaia.		Ясенька зброя.
8) у козака кінь вороний.		Так само. Так само.
9) у козака шати дорогії.		Так само
10) nakoliszki przyradaw.		на присішках ставав.
11) Козак посилав Татариніві дві кулі.		Так само.

Є і цілі великі подібні вирази, але тільки у Куліша:

1. Staryi Tataryne borodaty, Choho ty za mnoiu uhaniaiesz? Czy na moi zbroi iasnyi, Czy na moi koni woronyi, Czy na moi szaty dorohyi? Szczo promowyt staryi Tataryn borodaty do kozaka Zaporowskogo: —Ne nabihaiu ia na twoi koni woronyi, Ani na twoi szaty dorohyi, Ne nabihaiu iana twoiu zbroiu iasnoiu. Tylko ia nabihaiu na tebe, kozaka molodoho. Kolib tebe meni sudyw Buh uziaty, Ne zarykaw by ia sie w Kily za tebe szlykom czerwonciw braty.	(Козак) каже: Татарине, Татарине, На віщо-ж ти важиш: Чи на мою ясенькую зброю, Чи на мого коня вороного, Чи на мене козака молодого? — Я, каже, важу на твою ясенькую зброю, А ще лучче на твого коня вороного, А ще лучче на тебе, козака молодого. Я тебе хочу живцем у руки взяти, В город Килию запродати, Перед великими панамі башами вихваляти, І много червоних не лічачи набрати, Дорогий сукна не мірячи пощитати.
---	--

У Лукашевича є це запитання козакове, але воно переплутане.
У Метлинського і Максимовича нема ¹⁾.

Кінець XVII в.	Лукашевич ²⁾	Метлинський ³⁾	Максимович	Куліш
2. Козак каже, убивши Татарина: —Chotyw czerwonyi za mene czlykami braty. A teper Tatarine, zartu kozackoho ne znaiesz, Ta u z koni sie waliaiesz, Niczomu sie (ne) spotywlaiesz. Teper budu skarby twoie braty, Do wuyska do taboru kozackoho orybywaty, Budu Kilymskoie pole wychwalaty, Szczo maiu zdobyecz z wuyskom kozackim propuwaty.			козацьких жартів не знаєш. (коня) пове-ду до шинкарки про-давати.	Ой ще козак не примірався, А Татарин ік лихий матері з коня покотився. У Куліша детально описується, як козак стягав одержу з Татарина. Козак вихваляє поле кидайське за те, що дало йому велику здобич.

З цього порівняння ми бачимо, що всі тепер відомі варіанти близько стоять до тексту кінця XVII в. (одні ближче, інші трохи далі), і в основному заховали той вид думової форми, яка була наприкінці XVII в. Коли ми подивимось на старий запис із стилістичного боку, то не помітимо в ньому ніяких особливих книжних висловів і форм: це звичайна українська проста народня мова, і можна думати, що книжні слова й звороти з'яви-

¹⁾ У Максимовича Татарин каже: „Ти козаченьку молодий, Під тобою конеченько вороний, Коли-б я тебе піймав, Я-б тебе у Килим город запродав, І срібнії за тебе гроші побрав“. ²⁾ У Лукашевича цього нема, тут пропуск, а є тільки кінець: козак каже, що „скільки я не гуляв, да такої добичі не добував“. ³⁾ У Метлинського цього нема.

лися в думках пізніше під впливом старців-кобзарів, котрі їх співали. Правда, цей старий текст записано польською абеткою, іноді в оригіналі трапляються навіть полонізми—*przymykaie—przymykaie, przywodaty—pruwodaty*¹⁾ але ці полонізми й показують на точність запису: записувач хотів точно передати думу і тільки під впливом польської мови мимоволі вводив незначні полонізми²⁾. Коли це так, то здається ми можемо сказати, що перші тексти дум недалеко відбігали від звичайних пісень. Тай сам П. Житецький у 1903 р. („Мысли“ написано в 1893), як це ми вже бачили, здається не так уже обстоював сутю-книжне походження дум: „понятно, — каже він, — откуда возникла неравносложность стиховъ въ первыхъ опытахъ юго-западнаго силлабическаго стихотворства: составители этихъ стиховъ не могли справиться съ привычкою къ вольному размѣру народныхъ пѣсень“. (Рецензія, сс. 12—13, пор. „Мысли“, 3 і 5)³⁾.

І той старий запис думи кінця XVII в., про який ми говорили⁴⁾, дуже нагадує, напр., народню пісню у Чубинського, т. V, № 664 — є тут і діалогічна форма, і нерівноскладові вірші. І здається, після дослідів Ф. Колесси (хоч із ними й не зовсім погоджується напр. акад. В. Перетц, „Україна“ 1925, 1—2, 196) можна прийти до висновків, що думи є утвором народньої поезії, звісно з деякими книжніми впливами, залежно як від того, хто саме їх складав, так і від того, перед яким оточенням їх співали, тощо.

Далі — на жаль — авторка, кажучи про історію розроблення дум, не зупинилася на тих працях, що зв'язують думи із „Словом о полку Ігоревім“ (Житецького, Тиховського та інших): це також важливий момент в історії питання про повстання дум. Про це каже і Ф. Колесса в своїх працях⁵⁾.

Що до розподілу дум на дві верстви, як це робить Ф. Колесса, то авторка взагалі з таким розподілом погоджується, хоч і називає його трохи силуваним (див. СХСІV, ССVІІ — ССVІІІ), тільки з тим обмеженням, що веселі бадьорі тони й мотиви могли бути й у думках старіших: як загальне правило, то це навряд чи так, бо взагалі до Хмельниччини життя українське було дуже сумне, а окремі випадки не давали українській народній поезії бадьорого тону.

Новиною в праці авторки є підкреслена увага до територіяльного поширення дум, до вивчення кобзарських осередків і шкіл. На це почасти звертали увагу і передніше, але авторка надає цьому вивченню як-найбільшої уваги і подає старанний повний огляд мовляв територіяльного життя думового епосу. На жаль, за теперішніх відомостів про співців тих дум, які ми маємо, ще трудно прийти тут до яких-небудь конкретних висновків щодо повстання й розвитку думового епосу.

¹⁾ П. Житецький думає навпаки, що „въ старину языкъ думъ былъ менѣе отшлифованъ въ народномъ духѣ, чѣмъ теперь“ (36).

²⁾ Ці полонізми зазначив і виправив М. Возняк у виданому тексті цієї думи.

³⁾ Тай у старих записах українських народніх пісень про Стефана воеводу (1571), про козака Плахту (1625) ми також не знаходимо рівноскладових віршів, а також бачимо подекуди дієслівну риму, а про думу козацьку „о Beresteckim zwyciestwie“ (1651) з XVII р. у рукопису прямо сказано, що вона співається „na te nute“: „Oy postylybym (ia) sim ponedilkiw, ostnihi pendiŋenku“. Порівнюючи цю думу з народньою піснею (див. Чубинський V, ч. 55), що на її мотив, як зазначено в рукопису, треба її співати (див. В. Перетц, Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы, т. I, 98), ми бачимо, що в народній пісні розмір вільший, ніж у думі: у народній пісні ми бачимо 4 вірші по 10 складів, 5 по 7, 2 по 11 і 1 — має 5, тим часом як у думі скрізь чергуються 10 і 7.

⁴⁾ Що текст думи цієї в польському збірнику записано правильно, це доводить і той текст „Гещі“, який М. Возняк надрукував у СХLVI т. З. Н. Т. ім. Шевченка у Львові, 1927, сс. 163—171, де також збережено всі характерні особливості пізніших варіантів цієї пісні у записах XIX в.

⁵⁾ Дивись хочби його „Ритміка укр. народ. пісень“, Львів 1908, с. 201.

У другому відділі подано тексти 13 дум: Невільники, Плач невольника, Іван Богуславець, Маруся Богуславка, Сокіл, Кішка Самійло, Олексій Попович, Буря на морі, Розмова Дніпра з Дунаєм, Утеча трьох братів з Азова, Три брати Самарські, Смерть козака на долині Кодима, і Плач Зозулі. У „Додатках“ подано декотрі пропущені варіанти.

Тут зібрано, здається, все що є, і старанно опрацьовано. Нам тільки здається, що до варіантів про „Кішку Самійла“ можна було-б зарахувати і той текст цієї думи, який подав Куліш у своїй „Україні“ (1843) — дума сьома — від 40 вірша до кінця. Як каже Куліш у передмові до „України“ — цю думу він чув від бандуриста, і мабуть він її записав (решта дум у цій книжці це власна творчість Кулішева, і тільки в декотрих із них він зазначає то більші, то менші місця, що він повставляв з кобзарських співів — з них також можна було-б скористатися). Нам відомо, як іноді поведився Куліш (і це докладно показує в своїй праці авторка) з текстами дум: виправляв їх, компонував з кількох варіантів оден і т. д., і тому авторка про його „Україну“ каже, що „тут подано думи почасти власної композиції, почасти з перерібок „Запорозької старини“, а в малій частині з народніх елементів, узятих із старших збірників. Куліш, видима річ, ще не мав свого власного запасу. Його варіанти в „Україні“ не мають на собі слідів яких-небудь власних записів, вони складені з чужих текстів“. (LXIII—LXIV). Але відомо, що в 30-х ще роках Куліш „ходить у народ“ (Шенрок, Кулишъ, К. 1901, сс. 17—18), познайомившись уже зі збірником дум Максимовича 1834 р., що зробив на нього, як він сам каже, велике враження (ibid., 16). Були у нього і якісь записи дум, що він 1846 р. передав Срезневському (див. К. Грушевська, LXIV); хоч напевне тепер незнати, чи дійсно це були думи (ibid.), але Кулішів варіант в „Україні“ дуже близько стоїть до Лукашевичового варіанту 1836 р., хоч і неповні йому відповідає. Лукашевич у вступній примітці зазначає, що списав цю думу в Полтавській губ. „точь въ точь“ зі слів сліпця-бандуриста (Стрічки). Що це так, доводять і деякі недоречності, що є в цьому варіанті і що їх не виправив Лукашевич:

Став Алкан-Паша дорогіи напитки пити, підпивати,

Стали умыслы козацьку голову ключника (цебто Ляха Бутурлака) розбивати.
(Лукашевич, див. Укр. думи, с. 46).

Ці вірші ми знаходимо й у Куліша — певне, якби він цю думу в своїй „Україні“ переробляв, то-б виправив тут помилку з Алканом-Пашею, як це зробили Максимович і за ним Антонович та Драгоманов (див. Укр. думи, 46, прим. 20 — пор. Ант. і Драгоманов I, 212). Нема у Куліша й інших поправок, які зробив Максимович і які прийняли Антонович і Драгоманов, напр. Ізбраного люду собі має (М-ч та Ан. і Др.) у Куліша — Маєть собі ізбраного люду, як у Лукашевича (ibid. 45) і т. д. (див. про це у примітках Укр. народ. думи, 45). Але нема тут у Куліша і тих поправок, що ми бачимо у нього пізніше в „Історії возсоединенія“: Лях Потурнак замість Лях Бутурлак, як в „Україні“ (42) і в Лукашевича, Максимовича, Антоновича й Драгоманова (ibid., 457, прим. 5). Про текст Самійла Кішки К. Грушевська каже, що в „Історії возсоединенія Руси“ його надруковано без переробки, а про те цей текст відрізняється від того, що ми маємо в „Україні“: в „Україні“ нема плачу дівки Санджаківни (Укр. нар. думи, 47, вірші 225—235), і одно місце подано инакше, ніж в „Історії“:

„Україна“.

Тоді козаки промовляли:

„Семене Скалозубе, гетмане запорозький,
Батьку козацький!

Сія галера не блудить,

Ні світом нудить,

Ні много люду королевського має,

Ні за великою добиччю ганяє,

А може се бідний давній невольник

з неволі втікає.

„Історія“.

Тоді козаки промовляли:
„Семене Скаловубе, гетьмане запо-
розький,

Батьку козацький!
Десь ти сам боїшся
І нас, козаків страмишся¹⁾.

Есть сія галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою добиччю ганяє:
Се може в давній бідний невільник
Із неволі утікає“.

(Нар. думи, 48).

У кожному разі текст „України“, здається, також треба притягти до варіантів про Кішку Самійла і зробити над ним аналізу.

Що до дум про „Олексія Поповича“ і про „Бурю“, то навряд чи їх можна вважати за окремі думи, принайменш у їхньому первісному вигляді. Обидві кажуть про однакові події на морі, — тільки в першій виступає окремий герой Олексій Попович. Ніяких він не робить порушень правил особливо важливих для подорожніх, як каже авторка (62) — гріхи його такі-ж самі, як і двох героїв у думі про „Бурю“, пор. думу про „Олексія Поповича“ варіант А, вірші 59—70, Б: 43—52, В: 55—65, Г: 82—105; Д: 51—65, Е: 55—80, Є: 26—33, Ж: 44—58, І: 37—50, І: 69—120, Й: 42—57, К: 70—98, і „Бурю“ вар. А: 25—34, вар. Б: 27—53, В. 46—62, Г: 26—37, Г: 21—32.

Що до самого Олексія Поповича, то здається можна думати, що він попав у думу все-таки з биліни. В. Міллер каже, що „переглядаючи збірники (биліни), ми переконуємося, що козаки (донські) зберегли до 20 билінних сюжетів, іноді повних, іноді в уривках“ (Очерки рус. нар. словесности, т. III, 1924, с. 250). Устрій донських козаків багато де-в-чому нагадує устрій запорізьких козаків (у них був „строго демократическій укладъ жизни, основанный на началахъ общиннаго землевладѣнія и полнаго самоуправленія“²⁾) (251). Донські козаки робили, як і українські, „походи на Черное море“, грабували кримські й турецькі володіння (251). Умови їхнього життя викликали у козаків зацікавлення до старих героїв, „въ главномъ былинномъ богатырѣ Ильѣ Муромцѣ они видѣли своего брата козака и возвели его въ козацкій идеалъ“, охрестивши його „старымъ козакомъ, старѣйшиною, донскимъ атаманушкой“ (254). Донські козаки дуже любили співати. У репертуарі їхніх співців була й биліна про „Илью Муромца на Соколѣ кораблѣ“, яка „была сложена когда-то ими и отъ нихъ пошла гулять по народу“ (260, пор. Живая Старина, 1911, XX, 448—451). На кораблі Ілі Муромця є й „Альошенька сынъ Поповъ“. Між донськими й українськими козаками без сумніву були тісні стосунки — на це вказують хочби й закінчення деяких дум: войска Запорозького, Донського, з сією черню Дніпровою, Низовою (Укр. думи, 49).

Тому, почасти, під впливом старих спогадів про грішного Олексія, який був уже відомий колись і на Україні (биліна, між иншим, каже про Альошу: „Онъ не могъ съ людьми съѣхаться, по хорошему съ людьми разѣхаться“ (Он ч у ко в ъ, Печорскія былины, СПб. 1904, 201), а почасти і під впливом цієї козацько-донської биліни: „Илья Муромецъ на Соколѣ кораблѣ“ (вона виникає порівнюючи пізно, див. В. Міллер, *ibid.*, 260; пор. К. Грушевська, с. 60) і потрапив Олексій Попович до української думи, що спочатку співала тільки про „Бурю на морі“ — звичайну подію тодішніх часів³⁾. Тому за первісну редакцію цих дум треба вважати думу про „Бурю“ (може навіть без жодної моралізації), до якої потім при

¹⁾ У Лукашевича — страшишся. ²⁾ Правда, таку картину устрою запорізьких козаків, а значить і донських тепер заперечують, але це не має значення для нашої теми

³⁾ У московській народній поезії є пісня, яка нагадує „Бурю на морі“ — це „Поѣздка по морю“ (Пісні Рыбникова, вид. II, редакція Грузинського, т. I, сс. 346—347, М. 1909), де описується буря на морі, і як під час цієї бурі „младаго полковника въ воду повыбросило“.

лучилися різні епізоди книжні, легендарні тощо, що про них кажуть різні дослідники (Потебня, який подає цікаві паралелі з південного епосу, Дашкевич, Сумцов, Франко). Тут між іншим знаходить собі потвердження й теорія впливу південної пісенности, коли не своєю формою, то принайменше змістом, про котрий чимало говорилось у науковій літературі, і до котрого якимось невиразно ставиться К. Грушевська (див. с. 61, CLXXI). Ті паралелі, що подає Потебня з болгарських пісень, дуже показові: тут і певне імення Станковича Дуки, що замість нього в нашій думі з'явилося відповідне, можна сказати, епічне ймення Альоші Поповича, тут і ті самі гріхи, тут навіть і той камінь, що його каже ігумен Сава прив'язати Станкові на шию, а потім кинути його, Станкова, в море. (У болгарській пісні триста ченців-братів, у думі про „Олексія Поповича“ триста п'ятдесят козаків—вар. А, сімсот душ—вар. Д). Ми не можемо тут робити детального аналізу, але ще раз зазначаємо, що ті паралелі, які відкладає на пізніше К. Грушевська, багато можуть дати для того, щоб з'ясувати процес утворення дум, ба навіть час, коли вони повстали.

Закінчуючи свою рецензію, ми повинні сказати, що праця К. Грушевської є цінною монографією про наші думи: вона порушує, можна сказати, всі питання зв'язані з історією збирання й вивчення дум, і так чи инакше їх розв'язує, хоч і не завжди каже своє остаточне слово. Головне своє завдання—подати весь критично-перевірений матеріал думового епосу—в цьому першому випуску вона виконала добре. Тільки треба, щоб принайменше в кінці корпусу подано також і всі музичні мелодії дум, які досі відомі: це також треба на те, щоб дати весь потрібний матеріал для вивчення й зрозуміння цього видатного виду української народної поезії.

Михайло Марковський.

Проф. Іван Огієнко, *Нариси з історії української мови: Система українського правопису, популярно-науковий курс з історичним освітленням*. Варшава 1927, стор. VIII і 216¹).

Нерадо беруся до оцінки цієї праці. Але-ж бо і мовчати годі, щоб тим не викликати вражіння, що qui tacet, consentire videtur. Цей обов'язок вкладає на мене ще і честь україністики. А крім того маю тут знов конкретну причину виговоритися в правописній справі.

Бо Нариси з історії української мови—це тільки шумний заголовок. Власне-ж має це бути Система українського правопису. Але в кінці це і не система, а тільки популярно-науковий курс з історичним освітленням. Система!—Ані сліду тут того, що загально під цим словом в науці розуміють. Науковий курс?—В чім тут наука? З добутками дотеперішніх наукових дослідів нічого цей курс не має спільного, він із ними не рахується. А своїх власних поглядів проф. Огієнко не старається навіть як-небудь науково підперти, він їх викладає так, неначе-б то були загально визнані правди. Історичне-ж освітлення здебільшого показує лиш незнання історії української мови.

На доказ того вкажу тільки на грубі помилки.

1. Безпідставно сказано, що Константин Філософ „скоро почав читати й говорити (по київському)“, та що „Кияне вживали тоді (цебто в половині IX ст.) гредького письма, трохи пристосувавши його до своєї мови“. Належне сюди місце Корсунської легенди розібрав знаменито 1924-го р. Г. Ільїнський: Один епізод из корсунского периода жизни Константина Философа (Славя, III, сс. 45—64).

2. Мелетій Смотрицький не був „упорядником нового правопису на Україні“, тільки автором церковнослов'янської граматики.

¹) На бажання автора друкується без зміни правопису. *Ред.*

3. Коли проф. Огієнко каже, що „в правопису Ст. Смаль-Стоцького, в порівнянні із правописом Ом. Огоновського та Євг. Желехівського, нового було зовсім мало, а може навіть були кроки й убик“ (с. 11), то це повне непорозуміння. Огоновський в своїх *Studien*, писаних по німецьки, наводив, правда, українські приклади фонетичним правописом і то драгоманівкою. Але в Огоновського шкільній граматиці — а тільки це тут важне — був етимологічний правопис, у своїй основі правопис Максимовича. Огоновський навіть протривився заведенню фонетичного правопису до школи. Таким чином заведення моєї граматики до шкіл замість граматики Огоновського означало повну зміну принципу етимологічного на фонетичний. Яка це велика ріжниця, побачив-би пр. Огієнко з мого *Minoritätsvotum* і моєї критики на граматику Огоновського¹⁾. Зрештою не можна говорити про якийсь мій правопис. Я тільки вбрав у граматичні правила правопис словаря Желехівського, одинокого тоді українського словаря.

4. „Новиною правопису, названого „желехівкою“, було послідовне вживання і не тільки на початку складу замість *йі*, але й по приголосній на місці давніх *ь* та *е*“ (с. 13). Таке повне незрозуміння істоти річі стрічаємо у пр. Огієнка часто, так теж і на „Таблиці“ (сс. 16, 17) зовсім невірно це позначено. Невірно. Бо по правилах моєї граматики треба писати *віра, вітер, явір, піна, піра, піст; міра, умірати, міст, мід, медвідь; шість, сім, значіння, чіп; сіно, весілля, лід, обід, їсти, снідати; піч, душі, рожі; тісні, тіло, вірні, сині; всі, мої, країна, дойти; обліг, лі; рік, ріка, зрік ся; тік, утік, тікати, багаті...* Значить: у мене без огляду на етимологічне походження докладно відрізняється тільки чисто фонетично таке *і*, яке не мягчить попередньої шелестівки, і цей звук зазначаю я в письмі *і*, і таке *і*, яке її мягчить, на що уживаю (в повній згоді з нашою графічною системою з її *я, е, ю*) знаку *ї*. Етимологія слова може показати, як і наведені приклади показують, що як *і* так і *ї* однаково може бути і з *е*, як і з *ь* і *о* і з первісного *і*. Але хоч уже десятки літ минуло, як ми ясно сформулювали ці правила, то все таки ще і тепер доводиться нам боротися з уроченням, що нібито Желехівський і я пишемо *ї* замість давнього *ь* (див. також с. 24). А це тому, що пр. Огієнко все ще думає етимологічними категоріями і не в силі розібратися в фонетичній вартості звуків і уживаних на їх означення знаків. Факт є, що з фонетичного становища мусимо в українській мові відрізняти, як це вже показано, двояку категорію звука *і*, і цей стан є характеристичний для звукової системи української мови. Можна-б це і так обернути: перед *і* бувають в українській мові звуки *т, д, с, з, ц, дз, л, н*, — тверді або мягкі (т. зн. *ть, дь, сь, зь, ць, дзь, ль, нь*), а шелестівки губні й шиплячі (*п, б, в, м, ф, ч, ж, ш, щ, дж*) — тільки тверді. Шелестівки *к, г, з, х* — в цій позиції становлять окрему категорію — вони мягчаться на свій лад. Це є українська звукова система, до якої повинен-би пристосуватися і правопис тим більше, що він у засаді фонетичний. В інших словянських мовах є иньша, в кожній своя звукова система. Але якийсь блуд морочить голови і все наново затемнює пізнання правдивого стану річи. За буквами не бачить пр. Огієнко звуків. І як доводиться йому говорити про звуки, то він плутається і не в силі озна-

¹⁾ Тут зазначу, що С. Нагнибіда це я. На бажання Костя Паньківського написав я наведену Огієнком брошуру, яку він видав своїм коштом, як не помиляюсь, аж в 40.000 примірниках, щоб розкинути її всюди в Галичині і фонетичний правопис зробити популярним. Річ ясна, що я тоді серед завзятої боротьби проти фонетики і проти мене — бо від мене вийшов проєкт правописної реформи — на жадання Паньківського мусів критися під псевдонімом.

чити їх фонетично правильно. Такі дефініції, як „брєнить трохи м'ягче“, „брєнить ближче до *i* як до *и*“, „коли не знаємо, чи писати *i* чи *и*“, „брєнить майже як *i*“, „брєнить близько до *i* або *i*“ — нічого не варта. Цим „трохи“, „ближче“, „майже“, „близько“ пр. Огієнко тільки затемнює дійсний стан, бо з усеї його науки таки виходить, що український на рід добре відрізняє тверді *ті, ді, сі, зі, ці, лі, ні* — і м'яккі *тьї, дьї, сьї, зьї, цьї, льї, ньї* (що ми і пишемо для ріжницї від твердих сполук — *ті, ді, сі, зі, ці, лі, ні*). Пр. Огієнко і сам, хоч дуже незручно, констатує цю ріжницю словами: „в літературній українській вимові той новий звук, що повстав з давніх *о, е*, брєнить майже як *i*, але в народній вимові давнє *о* в цім випадку брєнить близько до *и*, а давнє *е* — близько до *i* або *i*“ (с. 30). Очевидячки цим „брєнить близько до *и*“ силується пр. Огієнко виразити тільки те, що „в цім випадку“ *i* не м'ягчить попередуючої шелестівки (порівн. также на с. 37 сконстатування: „в східньо-українських говорах... той звук, що повстав тут з давнього чи нового *о*, брєнить так само, як брєнить він і в словах стил, сніп“). Ми бачимо, як дійсною народньою вимовою на цілій території української мови (з виїмкою деяких говорів) вповні оправдане наше правило, що треба відріжнити *i* в письмі і в літературній вимові таке *i*, яке не м'ягчить попередуючої шелестівки (і писати його *i*), від такого *i*, яке її м'ягчить, і писати в цім випадку *i* — так само, як ми відріжняємо і пишемо *а — я, е — є, у — ю*, отже і *i — ї*.

5. Безпідставна теза, що „початок процесу зміни давніх *о, е*, сягає до доісторичних часів“ (с. 29). Крім того пр. Огієнко навіть не спостеріг противорічності: раз означає ці доісторичні часи „коли звук *ѣ, њ* були ще живими“, „за часу панування у всіх словянських народів т. зв. глухих звуків, а не за часу їх зникнення“, „лише тоді, коли в дальшому сусідньому складі був глухий звук *ѣ* або звук *и*“¹⁾ (с. 34), „процес зміни *о, е* на *i* розпочався незалежно від зникнення голосової сили глухих звуків“; — то знов зараз-таки на 30-ій стор. каже: „міна давніх чистих *о* та *е* в положенні перед зниклими глухими *ѣ* чи *њ*“. — З одного боку „це *о* чи *е* повинно знаходитися в закритім складі“ (с. 30), то знов устанавлюється закон: „В українській мові давні чисті *о* та *е* змінюються на *i*, якщо в дальшій складі був глухий *ѣ* чи *њ* або *и*“ з додатком, що „в давнину ця зміна була в відкритих складах“ (с. 31). Більшого баламуцтва годі придумати. Про цей перезвук див. мою працю: Поліські мішані говори і поліські дифтонги (Славія, VI, 1927, сс. 28 — 39) і мою критику на працю Ганцова: Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку (Славія, III, 462 — 470 і 695 — 706).

6. „В коріні слів з закінченням *-ець, -ок, -оть, -ень...* звуки *о, е* міняються на *i*: *кінець, інець...*“ (с. 35). „Вплив аналогії на повстання цих випадків я відкидаю“ — каже пр. Огієнко, не вважаючи потрібним, правильність цього свого погляду нехай-би тільки одним словом доказати або вияснити, чому то наведені ним приклади в словнику Грінченка мають форму: *конець, іонець, столець, удовець, Донець, дворець, сировець, сороковець, білорець, паперець, прапорець, верховець, яловець, реченець, узорець, корець...* з одного боку, а *локить* — з другого боку. Коли-б правило пр. Огієнка було-б правильне, то відки взялися такі форми у Грінченка? — І такі форми 2-го відм. мн. як *зірок, ластівок, вікон...* а далі *ліжечко, ластівочка, жидівочка...* пояснює пр. Огієнко не через аналогію, а „через загальне правило, бо далі йшов глухий звук“. Коли це

¹⁾ При чому тут *и*? — Пр. Огієнко не подає на це жадних прикладів.

правда, то мусіли-б ми приймати також за правду, що такі твори як *зірка... маківка... ліжечко... голівонька...* повстали були вже „в доісторичних часах, коли звуки *ѣ*, *ь* були ще живими“, а це прямо виключене. Таких творів не подибуємо ніде в старшій історичній добі української мови, вони молодші, щоб не сказати, зовсім молоді. В кожному разі річ ясна, що вони походять з часів, коли *ѣ* і *ь* зовсім певно не були вже живими, а тим паде закон пр. Огієнка.

Між прикладами наводить пр. Огієнко і *вікон*, а щоб цей приклад мав ще більшу доказову силу для його закону, вважає потрібним підперти цей важний аргумент прикладом з Олександрії XVIII в. *вкконѣ*. Але нехотючи пр. Огієнко цим убив дорешти свій закон, бо усі словянські мови служать на доказ, що в цім слові ніколи — ані в доісторичних, ані історичних часах *ѣ* не було.

Такі-ж слова, як *ліжечко, ластівочка...* утворені безпосередно від *ліжо, ластівка*, т. зн. від слів, в яких о наслідком позиції в закритому складі мусіло по українським звуковим законам змінитися на *і*, що з цієї причини лишається і далі в одкритому вже складу як *і*.

Пр. Огієнко наводить ще і *головонька, корівонька*. Звичайні ще і досі форми у нас є *головонька, коровонька... голівка, корівка...* І це форми, які вповні відповідають українським звуковим законам, по яким *о* з повноголосу (- *оло* -, - *оро* -, там, де в цркслов. - *ла* -, - *ра* -) не замінюється на *і* (воно очевидячки трактується так як *о* з *ѣ*). Тому не перезвучується *о* на *і* в 2-ім відм. мн., хоч *о* стоїть тут в закритому складі: *голов, коров...* Коли-ж трапляються форми з *і*, то це вже таки тільки аналогічні форми.

Але у пр. Огієнка і „в приставках *от, надѣ, подѣ, съ, нзѣ, обѣ, рзѣ*, вѣ кінцевий *ѣ* перейшов на *о*, а це *о*, маючи в сусідньому дальшому складі *ѣ*, *ь* чи *и*, мусіло піддатися загальному законів і перейти на *і*“ (с. 36). Це значить — поставити історію української мови і її звуковий розвиток справді на голову. Бо годі щось більше недорічного придумати, як і „*ѣ* перейшов на *і*“, і *ѣ* „в сусідньому складі“ був ще *ѣ*, і „не було *ѣ*, *ь* між приголосними...“, а такі „*ѣ* перейшов на *і*“, і *ѣ*-а не було (приставки *нз, рзѣ* наводяться без *ѣ*), а такі є *і* (*розімкнути...*).

7. Безпідставна вигадка є, що знаки *у(ю)* означали у нас колись дифтонги, що двозвук *ю* звичайно писали як *у*, а *ю* — як *ю* (с. 29, 30).

8. Пр. Огієнко каже, що „можна думати“ що і в „*подольскім*“ „*добрій*“ „повстало *і* з *ѣ*“. Граматикові так думати не можна, бо тому противиться історія цих форм, яка веде через *подольском, доброй*, а також і теперішня загальна вимова з твердою шелестівкою перед *і*. Крім того перед *ѣ* в слові *подольскім* мусіло-б *ск* замінитися на *сц* або *ст*.

9. І про паєрика свого возлюбленого! пр. Огієнко розказує фантастичні річі, представляючи справу так, буцімто „з найдавнішого часу на місті давнього *и* появляється *ѣ*, пізніше *ѣ*“, а „дуже рано замість *ь* чи *ѣ* в таких випадках появляється паєрик над губною буквою“, та що „так само ставили перше *ь* чи *ѣ*, а потім почали ставити паєрика над приголосною приставки перед йотованою гласною“ (між прикладами на це наводить пр. Огієнко і *з’озкожають!*) Крім цих випадків конструє пр. Огієнко ще один „при сполученні губних звуків з йотованими голосними“, а саме „*па ймѣа*“, додаючи, що „з відсі був уже простий шлях *й* до таких написів, як *им’я...*“, цеб то до того правопису, якого вживає українське письменство *й* сьогодні“. З цього виходило-б, що в давніх часах паєрика уживали тільки „над губною буквою“ та „над приголосною приставки перед йото-

ваною голосною". Але таке представлення зовсім невірне. А правда є, що вже в найстарших церковнословянських пам'ятниках, в одних рідше, в других частіше, все-ж такі всяке ѣ і ѣ деколи чи то в визвуку, чи в середині слова випадає. Звичайно зазначено це в тих рукописах паериком. В кожній граматиці староцерковнословянської мови є про це згадка, н. пр. у Кульбакина с. 64, найдокладніше у Вондрака, де всі випадки по-одинокі наведені. В пізніших часах чимраз частіше це буває. Але рішучо мусимо заперечити, що у нас для уживання паерика витворилося коли-небудь таке правило, як його подає пр. Огієнко.

У мене під рукою Тишівська Александрія з початку XVIII в., видання Івана Панькевича (Ужгород, 1922). Про уживання паерика в цій пам'ятнику пише Панькевич (с. 11) таке: „Замітне дуже уживання букви ѣ. Її звик переписуватель ставити не лиш на кінці, але і в середині слів по співзвучі, а то там, де кінчився склад. В разі як не ставив ѣ, то дав надстрічний знак ' (паерик). Під тим оглядом рукопис аж пестриться від тих знаків, бо часто оба знаки, особливо ' заміняють ѣ". Наведу приклади¹⁾: Алек'сан'дре, Ан'тнѡшс, Пер'сиды, Мар'дарьса, Алм'пнида, Ал'тар'се, Єгипт'ѣ, ан'гелн, Маг'длаа, Рок'сан'нѣ, Ни'днн, нн'дннскомѣ, криш'таль, Пер'шанѣ, пер'скій, пер'шан'ского, гет'мана, пан'црѡхѣ, скар'бы, пер'ла, бар'зо, єд'ного, пер'шій, пер'ше, моц'но, мен'шого, сер'днто, нн'шомѣ, єс'ли, лег'ко, отчнз'нѣ, обер'нзти, слав'но, пыш'но, поч'нет, гроз'ный, нл'ва, нл'вовѣ, ков'ка, смер'ти, твер'до, зав'тра, коз'даєть, пос'ла, тер'пѣти, зем'ли, тог'ды, шап'кѣ, рек'ли, сѣр'мы, квѣ'ны, внєс'ти, тєс'ца, дер'жнтѣ, єс'темѣ, распѣк'неш, пѣт', пис'мо, роз'давѣ, од'давѣ, лас'ки, каж'днй, зр'вали, з' мѣста, з' великою, нз' своєн, нз' Єрусалимѣ, взн'тов'никовѣ, нз'горѣти, здар'те, поклоннѣши, нл'ж'ли, вел'ми, македон'скій, мен'шого, глѣп'шого, сѣпер'ники, вол'ным, мѣс'цѣ, рев'не, зем'ного нз'кнѣ, пан'ствомѣ, дѣт'ми, жад'ного, жал', кон', маєт'ности, горѣдост', перѣстен', гор'ла, замер'заетѣ, нн'шицѣ, мог'ли

Ці приклади (а їх без ліку), особливо-ж таке писання чужих слів (чи то з паериком чи з ѣ), потверджують вповні спостереження Панькевича, що цими знаками неначебно відмежовувався замкнений шелестівкою склад від наступного складу. Цим однак пояснення не вичерпане. Бо не дасться заперечити, що в деяких наведених прикладах паерик має значіння знаку мягчення (в), як от мен'шого, нн'шого, тєс'ца, вел'ми, македон'скій, вол'ным, пан'ством, дѣт'ми, ос'мѣ, з'вѣзды, коракел', цнц'ки, з'вѣрѣ, час'ть . . . Крім того маємо тут повно і таких прикладів: в'штнкого, смер'ть, ш'тальтом, приз'вавшн, зав'стыдал'са, з'внтаствѣ, з'новѣ, дѣва, в'залѣ, з'немагалѣ, з'нагла, поклоннлн са, поп'рощавшн, в'сьми, в'штн'кнѣ, г'нѣвнн, з'вѣз'ды, з'мѣровати, ос'мѣ, з'мѣдрѣемѣ, з'могѣть, зосѣтали, ц'нота, с'воє, с'вой, звѣз'дѣ, т'вердо, з'бройного з'вѣрѣ, п'равдѣ, поз'налѣ, в'селенною, х'воста, м'ною, з'готовалѣ, приз'валѣ, нос'полѣ, пан'ст'ва, в'се, с'палнѣ, з'вазавшн, в'пѣстнлѣ, гѣсар'скаій, пов'рѣзвати, час'ть, вт'нетѣ, смер'т', приг'нѣла, оз'наймѣю, пол'к, в'сѣхѣ, в'штн'ко, в'нетѣ, в'дов'ства, з'наємѣ, з'пати, з'накѣ, з'дорѡкю, з'дорѡкѣ

¹⁾ З технічних міркувань паерик замінямо тут апострофом, а також замість « друкуємо » (Ред.).

Тут очевидячки здебільшого не склади розмежовуються цими знаками ані не зазначається мягчення. Яке-ж їх значіння? Чи може це тільки якась забавка?— Про це Панькевич і ніхто досі у нас не згадав. Все-ж таки прикладів так багато, і чи паерик чи ѣ так майже правильно вживаються, що не можна цього явища збути мовчанкою. Приглянувшись таким прикладам, як *с'бой, зв'з'дъ, п'равдъ, т'вѣр'до, х'воста, пан'ст'ва, в'се, смер'т', пол'к, в'дов'ства...* зблизька, приходжу до переконання, що таке писання має глибший фонетичний змісл. Воно вказує на дуже важну тодішню, ба ще і теперішню—як про це я не раз переконався, прислухаючися уважно мові селян—прикмету української мови в устах народу, що знаний у фонетиці т. зв. *off-glide* і *on-glide* (по німецьки *Abglitt, Anglitt*) відбувається в українській мові (подібно як у французькій) таким способом, що при проривних шелестівках перше замкнення розмикається і чути виразний прорив (експлозію) замкнення, а аж тоді твориться друге замкнення. При протиснених шелестівках ці знаки хочуть немов зазначити, що від одного уставилення приладів мовних до другого перехід не відбувається гладко, а кожна шелестівка немов для себе зокрема артикулюється: у голосових перехід відбувається з перерваною голосистістю першої і з новим впадом голосистости наступної шелестівки; перед безголосою протисненою шелестівкою голосова не стає безголосою, так само безголоса перед голосовою не стає голосовою; коли-ж обі протиснені шелестівки безголосі, то наступна шелестівка починається новим впадом. Це все викликає часом вражіння немов побічних складів. Це саме треба мати на увазі і в таких випадках, де протиснені стрічаються з проривними. З таких-же прикладів, як *зв'трл, вок'кл, прав'дъ...* треба знов міркувати, що в тоді на цім місці було ще шелестівкою, а *ав, ов* не уявляли собою ще дифтонгів *ау, оу*.

Наші міркування мають своє певне обґрунтування в фонетиці (порів. належні місця у Есперзена, Vietor'a, Броха). Коли ми отже добре розуміємо уживання тут паерика на переміну і в заступстві ѣ-а, то кидало-б це ясне світло на дуже живе фонетичне чуття того, що списував цю Александрію. В кожному разі пр. Огієнка правила про паерика не находять у цім памятнику найменшого оправдання. На 72-ох сторонах, які ми з тим наміром переглянули, щоби перевірити виклад пр. Огієнка про паерика, нашли ми тільки 4 приклади, які відносяться до пр. Огієнка закону: *з'вмъ, об'нхакъ, роз'црлосл, из'ддтъ*—і тут, як бачимо, в двох прикладах є паерик, а в двох його нема.

Для перевірки цього нашого добутку взяв я ще список казань Григорія Прокоповича Куйбіди зі Стрия з р. 1652, виданий проф. Мілошом Вайнгартном у Братиславі 1926. В цім памятнику назагал менше ѣ-ів і паериків. Він писаний так, як тоді загально в нас писалося. Я переглянув з нього 18 сторін друку і подаю тут добуток перегляду:

а. Звичайно стоїть з паериком приіменник *в* і *з*: *в'чом, в'той, в'тльѣ, в'рѣках.... з'нека, з'зддъ...*

б. Досить часто стоїть паерик на кінці слів: *помазанієм', осм', вѣк', смерт', косар', називает', цар', там', заразом', христіан', гаком', свонх', патнованых', всѣх'*—14 прикладів.

в. В середині слів нашли ми паерики ужиті так, як показано в Тишівській Александрії: *ав'вквмл, несподѣван'нон, в'сѣхъ, в'стмъ, в'мъ-стнтн, в'торюю, в'затн, в'ложитн, в'торый, правокър'ного, ал'бо, чнр'во-*

ного, п'шениць, тенереш'ний, пов'ны, королев'ських, сьр'чаным, шкар'латов, ан'тихрiстова, л'вом, л'вов, в'селен'ських, з'борок, мес'сiана, стран'нымн, сьвер'ского, апостол'скои, з'лою, в'паде, вседєр'жителю, в'роды (пол. wrzody), огєн'ное, л'вею, в'завши, в'сдннк — 35 слів (не лічу повторень).

г. Один-єдиний приклад ок'авнли я найшов в змислі пр. Огієнка правила — трохи за мало на таку силу паєриків в иньшому уживанню.

Я завдав собі отже досить праці, щоби вже може раз на завсiди всякі байки про паєрика і його наслідника апострофа геть розвіяти і з усякої правописної дискусії викурити¹⁾. Фактом лишається, що паєрика уживали в давніших часах замість ъ і ь на кінці і в середині слів, далі для розмежування складів і для зазначення м'ягчення шелестівок, а на решті є він також виразом тонкого фонетичного чуття для артикуляції шелестівок. Найрідше уживали його в тім значінню, яке йому виключно приписує пр. Огієнко.

Але пр. Огієнко не вмiє навіть сформулювати своїх правил про паєрика. „По паєрикові початкове і корiня пишемо і“, „взагалі і по паєрикові передаємо через і“ (с. 23). Наведені приклади показують, що нє чисте і, а йі, значить прєйотованє і всюди тут стоїть не задля паєрика, а тому, що воно належить до істоти слова, так що як це правило не нісенітниця, то зовсім фальшиве.

Або: „взагалі там, де треба б було поставити паєрика, пишемо йо“ (с. 25). Правило надивовижу. Але не звертаючи уваги на неможливу стилізацію, мусимо ще вказати на велику хибу в системі. Бо і я, е, ю, і є так само перейотовані голосівки а, е, у, і, як йо є перейотоване о. Чому-ж робити ріжницю?

Або: „Між губними звуками б, п, в, м і йотованими голосними я, і, е, ю ставимо перетинку (апостроф, по давньому паєрик)“, але „без апострофа пишемо звязок, рiздвяний, святий . . . бо так ці слова, й вимовляємо“. Цебто як?? — „Апострофа ставимо й по р в словах, що колись кінчилися на - рiє, - рiє..., а також бур'ян, з матiр'ю і т. п. Але апострофа не ставимо в давніх - рiа, - рiа, пишемо тільки ря: рясний, рябий...“. Система, нема що казати.

І таку „систему“ старається пр. Огієнко ще і теоретично виправдати: „Паєриком зазначаємо важливу ознаку української фонетики — отвердіння губних звуків, таке отвердіння, якого не знають інші словянські мови“ — „і в своїй рідній мові Українець знає, хоч не часто, і м'якими ці самі звуки“. З такої балаканини одна річ ясна: пр. Огієнко не знає фонетики ні української ні иньших словянських мов. Доказом на це крім того є ще і замітка: „інші словянські народи не вживають паєрика, бо мають в своїй азбуці j, котра дає повну змогу оминати його“ (с. 55), в якій зраджується повне нерозуміння істоти паєрика, бо з неї виходить, що паєрик нібито тільки що j та що наше я, е, ю, і не є йа, йє, йу, йі,—

1) Тим може мені вдалося і ак. Кримського переконати, що я, виступаючи проти вживання апострофа, виступаю головню проти невiрного представлювання історії мови і її правопису і проти фальшивих висновків із так препарованих „історичних“ добутків, а зовсім не тому, щоб, як думає ак. Кримський, „розбити тую правописну згоду, яка вже настала поміж Україною Радянською і Україною закордонною“. Ніхто більше не був-би рад повній згоді, як я. Але вона дасться досягнути тільки методами, при яких мусить бути виключена очевидна неправда. По правді уся „закордонна Україна“ не вживає апострофа і заявила виразно проти такого його вживання, як на Радянській Україні. На це її становище не мав я найменшого впливу.

сам пр. Огієнко називає їх в § 37 „йотованими голосними“! — і що ж не є *й!* Авжеж самі не знаємо, що сказати про таке пр. Огієнка твердження, що писання *пять, девять, мясо* і т. п. (без апострофа) в письменстві галицькім (тільки галицькім?!) — це російський спосіб писання! — Це „освітлення“ зовсім ненаукове.

10. Пр. Огієнко вчить, що „інколи ненаголошене я вимовляється як *і*: *переглідає, пересідає*, але пишемо: *переглядає, пересядає*, (бо *глядь, сядь*)“ (с. 27). — Хто окрім пр. Огієнка пише *пересядає*? — Ми знаємо тільки *пересідати*, наворотове дієслово до *сісти*.

11. Фальшиво виводить пр. Огієнко „*сім* — з *сьомох, лід — льоду*“ (с. 27). Тут первісно *е* замінилося в закритому складі на *ь* (*ї, і*) а форми з *-ьо-* в наголошених складах перед твердою шестівкою повстали під білоруським впливом із *семий, леду*. Такого-ж звукового застосування як білоруський українська мова зовсім не знає. Він міг повстати тільки там, де з праслов'янського чистого (твердого) *е* зробилося з часом м'якше *є* (як це сталося в білоруській, російській і польській мові), де це *є* серед названих обставин переходить на *йо*.

12. Фальшиво теж виводить пр. Огієнко *і* по *ч, ж, ш, щ*, в коріннях слів тільки з *о* (с. 28); *шість* в ніякім разі не повстало із *шости...*; *шостий* так само як *сьомий* є пізня, тільки на деякі говори обмежена і *чу жа* (білоруська) форма.

13. Нема на це ніякого доказу, щоби „вже з найдавнішого часу, ще перед XI віку звук *є* по *ј* почав замінюватися на *о*“ (с. 25). Такого звукового розвитку українська мова не знає. Форми, як *сойом*, пізні і аналогічні до твердих пнів.

14. Про 2-ий відм. мн. *-ей* повинен-би був пр. Огієнко (с. 38) по правді сказати, що уживалася і форма на *-ий*. Навіть Шахматов (Курс історії руського язика) наводить у парадигмах форми *затини, ночини*, а в пам'ятниках і пізніших (XVI, XVII і XVIII вв.) такі форми, як *людій, р'чій, тисц'ій, очій, дній...* часто подібуються.

15. Слово *зима* не „зберегло праукраїнську м'яжку вимову в східно-українських говорах“ (с. 39). Такої праукраїнської м'якої вимови не було і не могло бути. Праслов'янська форма цього слова є *zima*, т. зн. з твердим *з* (бо м'якше *з* по звуковим законам праслов'янської мови мусило-б замінитися на *ж*). По звуковим законам української мови мусить з того вийти *зима*, і це чуємо не тільки в західно-, але і в східно-українських говорах у словах *озимина, назимок, зазимок...* Коли-ж саме слово *зима* в східно-українських говорах вимовляється як *зіма* з *і* і м'яким (?) *з*, то це зовсім певний знак, що ця ненормальна вимова спричинена чимсь іншим — вона прийнялась під впливом білоруської або російської, а може і польської мови. Це мусимо сказати і про такі слова, як *братік, гудзік, улік...*

Що-ж тичиться форм *умирати, збирати, загірати*, то вони зовсім не є „з давніх *змнрати, сънрати, запнрати*“ (с. 39). Факт є, що в наворотових дієсловах корінному *є* відповідає давнє *ь* (*ї, і*): *плести — розплітати, мести — замітати, летіти — літати, зребу — загіраю, чекати — очікувати, брехати — набріхувати...* Сюди належать і форми *умирати, збирати, загірати...* з зовсім правильною прадавньою заміною корінного *є* на *ь* (*ї, і*), т. зн. таке укр. *і*, від якого мягчаться ті шестівки, що в українській мові можуть мягчитися. Таке явище маємо і в польській мові: *umierać, zbierać*. З другого боку так само незаперечений факт є, що вже в старо-церковнослов'янській мові маємо тут не *ь*, а *и*: *змнрати, сънрати...* і відповідно тому і українські форми *умирати,*

збирати... Корінне *е* цієї групи, в якій воно замінюється на *и*, відрізняється від вище наведеного тим, що воно міняється з *ь* (*мерти* — *мру* — *твря*, *жну* — *женці* — *обжинаю*, *тру* — *терти* — *розтирати*, *стелю* — *слати* — *розстилати*...). Відси то походить двояке трактування того *е*: або як первісного *е* — в таких разі зовсім правильна його заміна в наворотних дієсловах на *ь* (*ї*, *і*), або як первісного *ь* — в таких разі правильно відповідає йому в цих формах *и*, т. зн. наше *и*. В українській мові констатуємо якусь непевність у трактуванні цього *е* особливо, коли воно стоїть перед *р*. Відси то і двоякі форми у нас: *умірати* і *умирати*, *збірати* і *збирати* (але тільки *роздирати*, *розтирати*), які обі з огляду на історію їх розвитку є правильні і одна з другої не повстала.

16. Зовсім скривлене представлення річи міститься в словах пр. Огієнка: „В глибоку давнину могли мягчитися й мати *ь* в кінці слова чи складу... приголосні губні... Ці звуки почали тверднути в українській мові ще перед XI-м віком“ (§ 19). З цього виходило-б, що *ь* уважається знаком мягчення вже перед XI в., тоді, коли воно було не знаком мягчення, а мовним звуком. В кн. XIII—XIV (1927) Записок істор.-філол. відд. УАН, сс. 253—263 є знамените освітлення справи змягчення і губних звуків в українській мові пр. А. Томсона. Навіть це тій розправі багато не вадить, що чути на ній брязкіт кайданів „праруської“ теорії, яка тільки плутає нас у пізнанню правди. Як незмірно краще вийшла-б вона наверхи, коли-б Томсон виходив з засади, що від прасловянського веде прямий і безпосередній тай правильний звуковий розвиток до українського і що тільки так він добре зрозумілий. Посередництво „праруського“ з його нібито „половичним змягченням“ шелестівок перед *е*, *і* зясуванню цього розвитку ставляє тільки зовсім непотрібні труднощі і його затемнює, бо силує нас говорити про отвердіння мягких чи напів мягких шелестівок, коли тимчасом на існування таких мягких чи напів мягких шелестівок в українським звуковим розвитку і системі ми не маємо жадного доказу. Дорога від прасловянського *тебе* (з твердими шелестівками), *пими* (*piti* з твердими шелестівками) веде прямо до українського *тебе*, *пими* (тажже з твердими шелестівками), і правильний є вибачити, що *я* так перекладаю його „південноруське“ ті шелестівки, погляд пр. Томсона, виражений словами: „Тому то в українським (Томсон які в прасловянським не були змягчені перед *е*, *і*, лишилися поза категорією мягких шелестівок як усі інші тверді шелестівки“.

17. Для системи пр. Огієнка дуже характеристичне, що він говорить про давню у нас звичку „зазначати мягкість приголосних через *я*, *ю*, *е*, *і*“ (с. 41). Отже пр. Огієнко ставляє *і* нарівні з *я*, *ю*, *е*, хоч у нього *і* має і инше значіння („бренить близько до *и*“ с. 30,—чим він очевидячки хоче сказати, що це *і* з *о* не мягчить шелестівок!). Справді „плутаємось“, але не „тільки, як зазначити мягкість приголосної перед *о*“. „Плутаємось“ всюди і скрізь.

18. З § 21-го виходить, що *в* в *світ*, *святий* так само мягкий звук, як *л* в *слід*. „Звичайно приголосну перед мягкою приголосною завсідї вимовляємо мягко“ — так виправдує пр. Огієнко писання *світ*, *святий*. А все-таки і пр. Огієнко пише *Львів* і знов плутає це з такими-ж своїми правилами, як „треба ставити *ь*“, „не ставимо *ь*“. Система! Нема що казати.

19. Чи український народ вимовляє справді *соньце*, *деньце*, *місьце*, *віконьце*, *полотеньце*, *зереньце*, *колісьце*, *веретеньце* — це мусіли-б наші діяктологи дослідити і сконстатувати. Цього ніхто досі не вчив. Коли-б так, то не було-б найменшої причини, чому ми цього і в письмі не по-

винні-б зазначувати так, як зазначаємо це при л: *весельце, дзеркальце*— тим більше, що обі шелестівки не належать до одного складу, але до різних складів, і ь тут у данім разі не стояло-б тому, що ц нібито м'яжке, а тому, що зникаючи колись як окремий звук полишило по собі слід у зм'ягченню попередньої шелестівки.

А може народ таки вимовляє *сонця, віконця* з твердим н перед м'яким *ць*, або *полотні, спідній, нетля* з твердими т, д перед м'якими *нь, ль?*— Брех у своїй Словянській фонетиці справедливо вимагає вияснення справи, бо з фонетичного становища воно може бути і справді буває в різних мовах с'як і так. У кожному-ж разі це важне для розвитку звукової системи мови. Николишин у „Недостачах“ думає, що проривні зубні в такій позиції не м'ягчаться, хоч і він мусить признати, що „подекуди“ таки м'ягчаться, нібито „в неоднаковому ступні“ (*панні, останній*).

Це отже у нас ще не досліджуване і не вирішене питання так само як і питання, як вимовляються проривні шелестівки, коли належать до одного складу: *дні, тліти, для...* (порів. сказане під 9, де я з приводу уживання паєрика в Тишівській Александрії і в казаннях Куйбиди вказав на ці питання). Тому в правописних приписах треба-би бути осторожним.

Але пр. Огієнко замість вияснення вносить тільки баламуцтво своїми безпідставними узагальненнями, що „приголосний“ н, і інші приголосні, перед колись м'якими звуками шиплячими (*ж, ч, ш, щ, дж*) і свистячими (*з, ц, с, дз*) вимовляються м'якко, але ь по них не ставимо“. Ми вдячні за сконстатування, що загально вимовляється у нас *меньший, иньший, кінчик. паньщина...* Так треба-би і писати. Але узагальнювати це і на такі слова, як *ганчірка, ганджа, братчик, віншувати... братський, братство, людство...* і тим учти, що їх треба вимовляти *ганьчірка, ганьджа, братьчик, віншувати... братьський братьство, людство...* не можна, бо дійсна вимова цьому противиться. Пр. Огієнко плутається тут знаком ь стародавніх пам'ятників, забуваючи, що форма давніх наростків була *-ьскъ, -ьство, і ь* в цих наростках було звуком, а не знаком зм'ягчення.

20. Далі плутається пр. Огієнко, коли на с. 45-ій приписує таке: „звичайно буває, що по л в кінці складу перед наступною приголосною ставимо ь“, виправдуючи це тим, „що в українській мові звук л дуже схильний до зм'ягчення“, але зараз-таки мусить звузити це своє правило, бо „коли в називнім відмінкові перед *-ка* (або *-це*) нема ь, то його не ставимо, звичайно, і в формах на *-ці*“, хоч „звичайно, приголосну, що стоїть перед тим *-ці*, вимовляємо м'якко“. І ставимо ь, і його нема, але вимовляємо м'якко! Чудні правила. І справді. Супроти *люлька, донька, ненька, нянька, скринька* (з м'якими *ль, нь*) маємо *галка, цеголка, голка, спілка, горілка, Наталка, рибалка, тонка* (з твердими л, н)... Значить: е в мові якісь правила, коли вимовляємо шелестівку перед *-ка* м'якко, а коли твердо, але пр. Огієнко їх не знає і „плутається“, плутається і далі, коли в додатку приписує, „що л перед ч м'ягчється“ і в цім другім випадку, отже треба нібито писати *горільчаний, спільчанин, Натальчин, рибальчин* із м'яким *ль*, хоч „в вимові“... тут часом може чути й середнє чи навіть тверде л“. Цього всього таки за багато, і хто хоче писати правильно, не буде оглядатися на ті замотані пр. Огієнка правила, ані на походження слів, а писатиме з м'яким чи твердим л відповідно до того, як слова дійсно вимовляються. Дійсна вимова—це закон для українського правопису.

21. Така-ж плутанина виходить і з правилами про писання н. Ледви ми чули в § 220, що по приголосній н, хоч вимовляється м'якко, ь не ставимо, читаємо в § 26-ім, що по звуку н перед к в пєсливих речівниках... пишемо ь“. Але й не пишемо: *Шевченко...* Тут між прикладами і

тонкий, стрункий наведені, неначе-б ці слова мали також „закінчення“ -енький... І Панько, Данько наведені також між пєсливими словами! А крім того — що робити з словами, як Богданко, Іванко, Миронко... з твердим н?!

Нічого не pomoже. При трактуванні правопису треба виходити з дійсної вимови слів. Вимова — це одинока певна підстава правопису, треба її тільки вбрати в правописні правила. Чим краще, легше, простіше по правописним правилам можна нам буде віддавати в письмі дійсну вимову, тим ліпший правопис. Не робім з правопису якоїсь таємної знахорської науки. Пишім, як говоримо. Пояснення-ж слів, пояснення їх походження вимови і звукової форми понехаймо граматиці. Вона одна може нам сказати, чому вимовляємо і пишемо *ненька*, але *голка*, *Панько*, але *Іванко* і т. д. Тому хистке становище пр. Огієнка, хистка його метода виводити правописні правила із історії мови, в котрій відбивається не тільки нормальний, правильний, звуковий її розвиток, але величезну ролю грає також аналогія і інші впливи, так що теперішній результат цього історичного розвитку годі схопити в одностайні якісь „історичні“ правила. Всі слова з наростком -ка.. не дадуться звести на одну категорію творів, вони повстали в різних часах і серед різного історично-розв'язового звукового складу, що і відбилося на їх звуковій формі. На все це історик мови мусів-би звертати увагу, чого пр. Огієнко не робить. В літературній мові є крім того ще наслоєння всяких говорів, які також годі звести на один спільний знаменник. Отже ставити собі таке завдання значить — плутатися, мотатися як муха в павутині без надії, щоб така сіпаніна могла принести для правопису якунебудь користь. Правопис мусить ґрунтуватися на фактичній стані вимови (звуків) і на засобі уживаних для її з'ясування знаків (букв). Правопис мусить старатися схопити як найбільше спільних рисів літературної мови і вимови і уложити їх в ясні, прості, загально зрозумілі правила. Стан і загальна вимова літературної мови повинні в правописі як найкраще і найпростіше відзеркалюватися.

До цього нічим не можуть причинитися всякі спекулятивні роздобрювання, щоб нібито на найширшій історичній тлі розбудувати правопис. Правопис має здебільшого служити таким людям, що дуже мало або таки й зовсім нічого не знають із історії мови, з історичного звукового розвитку, а все-таки і вони повинні правильно писати. Найтвердшу підставу до цього може їм дати тільки пізнання звуків мови і зовсім ясне і недвозначне означення знаків, якими ці звуки в письмі виражаються. Цього не дає пр. Огієнко.

22. Новий на це доказ. В § 28-ім сказано: „Спосібні до м'ягчення приголосні, де-то *д, з, л, н, с, т, ц* перед закінченням... -ко м'ягчаться“. А от говоримо і пишемо: *татко, теско, Богданко, Гаврилко, Гнатко, Данилко...*! — Значить: чи м'ягчаться, чи не м'ягчаться — це з „закінченням -ко“ зовсім не в'яжеться.

23. В § 29-ім знов таке-ж зовсім надармо придумане недорічне правило: „Слова, що походять від дієслівних окличників на *ь*, задержують цього *ь* і по всіх інших формах“. На цій підставі пр. Огієнко вимагає, щоб ми писали *луськати, лусьнути, луськіт...* *брязькати, брязькання, брязькіт...* А тимчасом в словарі Грінченка наведені ці слова зовсім правильно тільки з твердими *с, з* (без *ь*). Так і ми ці слова вимовляємо і иньшої вимови досі не чули і писання такого як пр. Огієнка не бачили. Він і сам на с. 51 пише *брязкіт*. Отже теорія пр. Огієнка не має жадної підстави.

24. Фальшиве є правило § 30-го, що „коли слово кінчиться на *ь*, або

має його в називнім відмінку, то цей ь лишається й по всіх інших формах та відмінках цього слова". Супроти *учитель* своїть *учителеві, учителем* — без ь! А це-ж відмінки слова *учитель*.

25. „В коріні слів і в закінчені по шиплячих звуках пишемо *а, у, и*, а не *я, ю, і*," — вчить пр. Огієнко в § 31-ім, додаючи ще, що „пишемо *і* лише тоді, коли воно з *о* або *е*". А все таки ми пишемо і будемо писати: *душі, на межі, очі, миші, ножі, гроші...* Так і пр. Огієнко пише в суперечности з своїм правилом.

26. „В словах на *-ок* по шиплячих пишемо *о* (а не *е*, як то бувало вдавнину)". — Коли-ж то у нас писали *бурячек, мішек, горщек...* або в 2-ім відм. *бочек, качек...*? — Ані сліду історичного розуміння цих форм.

27. Писання „*немочю*" (в Пересоп. Єв.) віддає дуже добре тодішню вимову з твердим *ч*, а по нім *йу(ю)* і з складовим поділом *не-моч-ю*. Як тільки такий розділ на склади змінився, маємо *помочу* або *помоччу* (з здовженим *ч*).

Невірно спостережено, що „з правописної традиції, а не з літературної вимови, мягчать шиплячі в оруднім відмінкові часто й тепер деякі письменники". Шиплячі дійсно у нас назагал давно вже твердлі, вони тверді і в вимові цих „деяких письменників". Але це не перешкоджає, щоб і по шиплячих не могло стояти *ю*, коли „деякі письменники" дійсно вимовляють *ніч-ю (ніч-йу)*, а я чув таку вимову, і вона українська.

28. Плутається і не може розплутатися пр. Огієнко з шиплячими. „В формах морфологічних часом рахуємо ще шиплячі звуки за м'ягкі" — це виводить пр. Огієнко з таких форм, як *ножем, ключем, борщем, кручею душею...* Чим тут *ч, ж, ш* м'ягкі?

29. „Звук *е* по шиплячих звуках або по *й* перед твердим складом, переходить в *о*" (с. 48). А що зробити з *е* в словах, як *шелом, шептати, шепнути, шептун, шептуха, шершун, чекати, чепуритися, чепурний, чепурун, черва, червак, черга, черкати, черкнути, чернушка, черпати, черпак, черсати, черствий, чесати, четвер, чечуга, пащека, щедрий, щепа, щерба, щербатий, жebritи, жebraк, вечера, печера...* (порів. мою граматику с. 70)? Фальшиво пояснює пр. Огієнко його, йому... заміною звуковою *е* на *о*. Такого звукового закону українська мова не знає. Це аналогічні форми до *того, тому*.

30. Така сама морока з *р*. Цей звук назагал в українській мові скрізь твердий так як і в білоруській. Що у нас по *р* подибується *я, ю, е (дряпати, дрючок, царя, вівчареві...)* — це факт, але виводити з цього, що в цих випадках „*р* рахується м'яким", не можна. Це зовсім ясно в *-реві*. Що-ж тичиться *ря, рю*, то це значить у нас або *рйа, рйу* (де по твердїм *р* іде *йа, йу = я, ю*) або дифтонг (*'а, 'а*), перед яким *р* также тверде. Нерозуміння цього факту стало причиною, що пр. Огієнко наводить велику територію України, на якій нібито зберігається це м'яке *р*, коли тимчасом ця територія обмежується дійсно на дуже незначні говори.

31. Дивоглядом граматичним є наука, що „ці шиплячі, що повстають з *г, к, х*, почали мінятися на свистячі *з, ц, с*". Так пр. Огієнко пояснює *руці* із *ручка...*!

Грубо помиляється пр. Огієнко, коли виводить *козаччина, Туреччина, Волощина...* безпосередно від *козак, Турок, Волох; Палажчин* не від *Палажка*, а від слова з *г, і* говорить в звязку з цим про заміну *к, х, г, на ч, ш, ж* перед *ч* та або уважає очевидячки *-чина* за наросток або — як виходить це з § 36, в звищу *чи* додає подвоювання (здовжування) шелестівки *ч*, та коли про механічне подвоювання говорить і в *ссати, ззуги, вводити, лляти, кінний, годинник*. Все-ж таки пр. Огієнко повинен би

був хочь собі самому дати відповідь, чи *чч* в *козаччина* повстало із заміни *к* перед *ч*, чи із подвоєння, нім написав свої Нариси.

32. Поширене вживання прикметників на *-ній*, замість *-ний* пояснює пр. Огієнко зовсім фальшиво тим, що „та приголосна, що стояла перед суфіксом *н* в прикметниках на *-ний*, постійно була м'яккою... і цю свою м'якість почала потроху передавати й суфіксові *н*“ та що „через це-ж саме вже з доісторичної доби утворилися подвійні форми прикметників: на *-ний* і на *-ній*“ (§ 76). Це вигадка. У нас ніколи не вимовлялося *рідньий*, *бідньий*, і *ь*, що стояло в стародавніх пам'ятниках перед *н*, зовсім не булоще тоді знаком м'яччення, а півголосівкою. Пр. Огієнко очевидячки не знає, що в доісторичній, щепто в праслов'янській добі були два різні наростки *-ьлѣ* і *-ьль* (*-ьлѣ*), якими творилися прикметники. Цим другим наростком (*-ьль*) творилися особливо прикметники з значінням прикмети часу і місця. Відповідно до цього були і дві відмінні прикметників— тверда і м'яка (іменникова і зложена). Силою аналогії м'яка відміна поширилася в східноукраїнських говорах і на первісно тверді прикметники так само, як знов в західноукраїнських говорах тверда відміна поширилася і на первісно м'які прикметники.

33. В § 4-ім вчить пр. Огієнко, що 7-ий відм. одн. м. р. у слів на *-й* має закінчення *-ю*, так якби у нас такі форми, як *раї*, *краї*, *Дунай* (в § 83) не вживалися.

34. В § 84-ім учить пр. Огієнко, що звук *і* в закінченні 1-го відм. мн. прикметників „вимовляємо близько до *и*“. Цим очевидячки хоче він тільки зазначити, що від цього *і* не м'ячаться попередущі шелестівки: *золоті*, *густі*— з твердим *т*. Але пр. Огієнко забуває, що є багато прикметників, в яких від цього *і* м'ячаться попередущі шелестівки (у прикметників на *-ній*): *сині*, *крайні*... І знов бачимо, як дійсна вимова вимагає, щоб відріжнювано у нас *ні* з твердим *н* і *ні* з м'яким *н*. А що наша графічна система переводить це здавендавна таким способом, що в таких випадках м'якими або йотованими голосівками *я*, *є*, *ю* зазначає м'якість попередущої шелестівки, то в повній згоді з цим треба-би і для зазначення м'яких шелестівок перед *і* послуговуватися знаком, що прийняв у нас загалом для йотованого або м'якого *і*, т. зн. *ї*. Це ясне як сонце.

35. Історія в поясненні пр. Огієнка форми повної або зложеної 1-го відм. мн. прикметників на *-иї*, *-її* вийшла зовсім карикатурно. За буквами давніх пам'ятників треба завсіди дослухуватися звуків. Писання *-иї* в XVII і XVIII вв. ґрунтувалися на граматиці Смотрицького, яка була граматикою церковнослов'янської а не української мови, але вона очевидячки мала вплив і на тодішній український правопис. Яка вимова за цим правописом крилася, бачимо з того, що дуже часто, аж занадто часто в пам'ятниках XVII і XVIII вв. всуміш і на перемену пишеться: *зди*, *тди*, *здиш*, *славниш*, *таковиш*... і которіє, *поганськіє*, *сослодкнє*, *такін*, *долгін*, *дорогнє*, *родніє*, *золотєє*, *штанськіє*, *многіє* *молодєє*, *вкрнєє*, *царськіє*... і *такін*, *сожеглемін*, *дикнін*, *каторнін*, *тлемнін*, *новнін*, *великнін*, *вчнннн*, *людскннн*... З цього виходить, що закінчення *-иї* в 1-ім відм. мн. це тільки правописна традиція шкільної церковнослов'янської граматики та що властиво українське закінчення прикметників в цім відмінку вже тоді безперечно було *-її* (закінчення *-иє*, *-їє* уявляє собою білоруський вплив). Форми буковинських грамот XV, XVI вв. *рѣсци*, *молдавстини*, *земѣстин*, *илковѣстин*, *згорѣстин*... показують нам наглядно український розвиток цього відмінка. Праслов'янське *і* в цім закінченні мусіло-б справді по українським звуковим законам дати у нас *и* (як *вони*, *сами*). Українське *і* в цім закінченні уявляє собою отже вже зложену і стягнену форму з *иї* (т. зн. *її*), до

якої далі через аналогію додається ще раз *i*, як до *мала, мале*, що повстали із стягнення *малая, малее...* (порів. мою граматику сс. 282, 299). Форми на *-ы(и), ыи (иі)* у прикметникові, коли вони у нас дійсно десь подибуються, а не є тільки відблиском російських форм, російського правопису, треба-би виводити від давніх форм 4-го відмінка, який часто перебирав функцію 1-го відмінка.

36. Пояснення заіменника *цей, ця, це* „з аналогії до такої ж зміни *-ся* на *-ця* в дієсловах“ (§ 112 — в чім тут аналогія?) дика вигадка.

37. В зложеннях каже пр. Огієнко уживати форм *двох-, трох-, чотирох-*, або *дву-* (§ 105). В словарі Грінченка подибуємо тільки *двоногий, дворучки, дворядний, дворядовий, (двуличний, очевидячки з російського взят), трибратній, тридев'ятий, тригубий, тридесятий, тридньовий, тризубець, триклятий, трикут, трилітній, триніжка, триніжок, трирішній, трисвятий, трицалівка, чотирогранястий, — чотирохскладовий* очевидячки з російського взятє.

38. „В давній слов'янській мові дієіменник кінчився на *шти, ши...* це закінчення перейшло у нас на *-чи*“ — так то уявляє собі Огієнко в § 125-ім український звуковий розвиток праслов'янської звукової групи *kti, gtil* Така то пр. Огієнка наука.

39. Про форми *люблять, терплять, ловлять, ломлять, терплячи...* вчить Огієнко в § 126-ім, що вони „повстали ще в доісторичну добу“, трактуючи їх нарівні з формами як *люблю...* Пр. Огієнкові й не сниться, що наше *я* в цих формах — це давній носовий звук *ѣ* який замінився у нас на *я* в добі, коли вже вигасла сила звукового закону, що *рја, вја, тја, џја* мусіли в говорах праслов'янської мови, з яких вийшла українська мова, розвинутися в *пля, бя, мля, вля*. Тому зовсім правильні є наші форми *люблять, ломять...*, а форми *люблять, ломлять...* є аналогічні до *люблю, ломлю...*, де *л* епентетичне виринуло вже в кінці праслов'янської доби, коли по *п, б, в, м* наступала йотована голосівка, а не носовий звук *ѣ*.

40. Із збірника з р. 1073 наводить пр. Огієнко в § 126-ім кам *бѣжох*, грѣха *бѣжи* і гадає, що це форми від нашого *бігти*, що наші форми сп. приказового *печи, печіть...* „дуже давні форми“ та констатує тут заміну *к, г, х* на *ч, ж, ш*. Але-ж бо форми Збірника треба виводити від *бѣжати*, бо тільки такий твір тоді в слов'янських мовах був знаний. Наше слово *бігти* є новіший аналогічний твір (подібно ще тільки в сербохорватським *bjeći*). Форми сп. приказового *печи, печіть*, также аналогічні; історичні форми були *пыци, пыцѣте, моши, мошѣте...* Так учить правда історія мови.

41. Нехай пр. Огієнко враз з ак. Кримським говорять що хочуть, про не наукове й протівне нашій тисячлітній традиції писання *ся* окремо від дієслова, навіть ще більше, ніж що це „єсть варварское уродование языка“ і „антинауное противофизиологическое кривописание“, то факт останеться фактом, що історія української мови, яка показує, що *ся* дуже часто стоїть у пам'ятниках, почавши від XI в., і перед дієсловом, а далі факт, що в великій частині українських говорів *це* і тепер діється та що і в інших слов'янських мовах (з виїмкою російської та білоруської) таке зовсім правильно буває, каже нам такі „крепкия выражения“ уважати хиба за вираз якогось нікому незрозумілого нервового подратування. Бо що в тім могло-б бути „антинаучного“, „противофизиологического“, аж „варварського“, — цього певно ніхто не в силі збагнути. Але цікавий я, як-би ак. Кримський назвав таке поступовання, коли б хто вибирав по пам'ятниках тільки докази на писання *ся* вкупі з дієсловом, а ані одним словом не згадав про те, що

в тих-же пам'ятниках не менша скількість є і таких прикладів, де *ся* не то що не пишеться вкупі, але навіть стоїть перед належним дієсловом і навіязується радше до заміників, злучників і т. п.— як-би він назвав це, коли б хотів служити одній тільки науковій правді? Овже намъ нѣкк-мо са дѣти — сказав-би може словами Святослава.

Моїм твердженням, що я і у Наддніпрянців не раз в устній розмові чув *хотілобся* (частиця *би* всувається між дієслово і *ся*), нагнав я ак. Кримському великого жаху. Нехай вибачить. Такого наміру в мене не було. Я тільки сконстатував правдивий факт, за правдивість якого на самій таки Наддніпрянщині ручить мое досі неправдою ніколи не сплямене ім'я. Я як філолог звичайно дуже уважно прислухаюся до мови кожного, з ким говорю. Кпини на емігрантів несмачні і зовсім не належать до річи. Але до річи належить, що ак. Кримський сам наводить без жаху з Літопису Величка *довелобися* і цим потверджує правду мого спостереження. Ак. Кримський покликується і на Смотрицького. Отже з самого тільки переднього слова до його граматики наведу тут: *каторынстеса... озчнли, где ги са хто самъ... не озчиль* — на доказ, що у Смотрицького *ся* ставилося і перед дієсловом. Отак треба-би нам дослідити добре і сумлінно усю нашу літературну мову і народню словесність, а чиста правда вийшла-б наверхи і не треба-б за неї аж сперечатися.

42. „Дієслова перехідні на *-ити*: *білити...*, стаючи неперехідними, міняють своє *и* на *і* (давнє *ѣ*): *біліти...* Зміна ця йде з дуже давнього часу, бо чергування *и—ѣ* в цих формах знають вже пам'ятники XI-го віку“ (§ 140). Що *и* і *ѣ* є наростками, які Слов'яни винесли вже з індоєвропейської прамови, та що не можна тут говорити про якусь звукову зміну *и* на *ѣ*, це пр. Огієнкові, як бачимо, зовсім чуже.

43. І форм *дрижати, тривати* пр. Огієнко не вмів правильно пояснити особливо не знає, що це дуже давній, спеціально для української мови характеристичний розвиток праслов'янської звукової групи *t + чь, чь, ѣ, ѣ, ѣ*.

44. Звук *в* в словах *возьму, воскреснути, високий* — це у пр. Огієнка придих! Так він розуміє історію мови.

45. У нас в останніх часах взялися установляти як якийсь зовсім непорушний закон української мови обов'язкове чергування *і—й, у—в*, а недодержання цього закону в поезії уважають потрібним аж виправдувати вимогами ритму. Так і пр. Огієнко на с. 99. Уважаємо своїм обов'язком, просити наших граматичних майстрів, які раді-б закувати українську мову в свої пуга, щоб вони схаменулися, бо про такий закон і мови бути не може. Чому не вдовольняються вони сконстатуванням факту, що таке деколи у нас буває? Чому не вдовольняються тим, щоб це мовне явище пояснити? Чому зараз-таки і то конечно з цього явища, яке буває, але не мусить бути, виводити загально обов'язковий закон? Бо щоб в українській мові був такий закон, що инакше не можна ні говорити ні писати, — цього ніяк не можна твердити. Не тільки поезія нібито „з вимог ритму“, але і проза, яка также має свій ритм, рішучо противляється такому механічному насилуванню мови. Так само не доведено, що „українська мова не любить довгих слів і прагне до їх корочення“.

46. Пр. Огієнко вигадав в § 225-ім групу слів, в яких нібито „вполученні *чн* звук *ч* вимовляємо як *ш* (але пишемо *чн*)“. Чому йому цього потрібно, бог його знає. Бо-ж він сам відріжняє слова, що в них „не тільки вимовляємо, але й пишемо *шн*“, і слова, що в них „пишемо й вимовляємо *чн*“. Міг-би отже в цих обох групах примітити і свою першу групу. Якщо вимовляємо *шн*, то й пишім *шн*. Нічого не стоїть на перешкоді.

47. „Приголосний звук перед м'яким приголосним сам стає м'яким, але цієї м'якості на письмі не зазначаємо“ (§ 226). Назагал це правильно — з деякими застереженнями, перш усього, — якщо він може м'ячитися (про деякі інші згадав я вже під 19). Але у пр. Огієнка тут між прикладами наведені за одним душком і *світ, дві, сміх, цвіт... і менший, тонший, інший... і ясьність, в сьпільці...* А з цього виходить:

а. що він із м'якості *в, м, л, ш, ч*, виводить змягчення попередньої шелестівки, а це, як ми вже показали, неможливе, бо губні і шиплячі не є у нас м'які. Пр. Огієнко і сам на с. 54 констатує, що губні ствердлі.

б. що він тут і *і з о* наділяє силою змягчення попередньої шелестівки, що на інших місцях сам заперечує. Таким чином правило само собою правильно пристосовує пр. Огієнко фальшиво.

Мусимо ще і з інших причини спинитися на прийнятому тепер писанні *світ, сміх...* (без *ь* після *с*), щоб звернути увагу на його певно ніким не бажані наслідки. Усі признають, що *с, з, ц*, на цій місці вимовляється м'яко, забувають однак, що писання без *ь* має теж свою силу і викликає враження, що коли пишеться тверді *с, з, ц*, то треба так і вимовляти їх твердо перед твердими, а не м'якими *л, б, в, м*. Щоб вимовляти таке писання м'яко, на це нема тої конечної підстави, що в інших випадках, де наступні шелестівки дійсно м'які і прямо фізіологічно вимагають м'якої вимови попередньої шелестівки. Чей не знайдеться ніхто хоч трохи в фонетиці тямущий, щоб не визнавав цієї різниці між шелестівками, які стоять безпосередно перед *і* (їх м'якості чи твердості)¹). Не можна і так казати, що як по *л, б, в, м* іде *і*, то шелестівки перед ними треба вимовляти м'яко, бо попадемо в суперечність із виразною твердою вимовою *свій, спілка спільний, змій, змрити, зміна, смільний, спід спідній, спіжовий, спір...* Отже писання *світ...* так і силується вимовляти *світ...* з твердим *с*, уважаючи може ще крім того таку тверду вимову за щось вищого, за спеціальну позначку літературної вимови. З другого боку це може мати ще і такі небажані наслідки, що м'яка вимова *світ* як *світ* може заставити нетямущих вимовляти і вище наведені слова *свій* і т. д. таке м'яко, як це справді буває у деяких незначних говорах, але все-таки ще не поширене так, щоб можна таку вимову уважати за літературну вимову. Психологія письма це таке велика сила.

Ці мої міркування не з пальця виссані, а є добуток дійсних спостережень. Трохи можу покликатися і на свідка. Панькевич у своїй статті „Українська літературна вимова“ прямо вже таки вимагає від школи і інтелігенції галицької, щоб ці шелестівки вимовляли „із незначною м'якістю, деколи навіть ледви помітною“, покликаючись на таку вимову цих шелестівок на Закарпатті і на те, що нібито так і Наддніпрянці їх вимовляють. Безперечно на великій території України є відтінки в мові не тільки цих, але і інших звуків. Але не в тім річ. Головна річ у всім — принцип, а це значить в цім випадку — характер звуків, звукова система. Вона-ж на цій території України одна і одностайна, і в цім випадку ясна тим, що згадані шелестівки *с, з, ц* в цій позиції м'ячаться, отже і в письмі і в вимові написаного мусять м'ячитися. А чи більше, чи менше — це тільки річ діалектологів. І не є це вплив польський, як дехто вигадує. Таж і в білоруськім має ще більшу силу такий закон. Це українська звукова система, яка так наскрізь просякла українську мову, що на великій території України (на Волині і поза нею аж на Лівобережжі) по губних навіть *я* (отже йотоване *а* або дифтонг *'а*)

¹) Лише ак. Кримський цей факт заперечує, але таким самим правом міг-би він перекрити, що серед соняшного білого дня сонце світить.

може замінитися чистим *а*, але шелестівки лишаються м'якими і говориться: *свато, різдввані сватки*. Тому то і правопис української літературної мови а так саме і добра, загальна літературна м'ягка вимова не сьміють цієї дуже характеристичної прикмети української звукової системи затирати, мусять дати їй вираз в змягченні *с, з, ц, т* зн. в писанні *сь, зь, ць* в цій позиції.

Що у нас досі так не писали, це пояснюється з одного боку залежністю нашого правопису то від церковщини то від російщини в школах, а з другого боку — недостатком повного і ясного пізнання нашої звукової системи і її характерних прикмет. Українці в колишній Росії, не маючи української школи, не були примушені займатися докладно правописними справами. Майже кожний писав, як знав, ба один і той сам письменник послуговувався ріжним способом писання, а врешті накинений з уряду правопис став важкою перепоною на шляху до розумного упорядкування правописної справи з огляду на потреби навчання мови. Тепер Україна, маючи свої школи, мусить перш усього з огляду на школу справу українського правопису полагодити — і то відповідно до найліпшого знання і свідомости відповідальности за чистоту і характер української мови, мусить між иньшими вирішити і це питання.

Нечуваною новиною це у нас не буде, коли ми станем писати *світ, сміх, святий, цвьяшок...* Коли-б ми краще перестудіювали старшу українську літературну мову XVI, XVII і XVIII вв., то ми найшли-б там досить доказів на те, як вже предки наші відчували потребу зазначувати м'ягчення звуків *с, з, ц* в цій комбінації. В уступі 9-ім навів я такі приклади: *с'вѣды, с'вѣрт*, де паєрик очевидячки не означає нічого иньшого як змягчення *з, т* зн. *зь*. Отже не я винайшов такий спосіб писання, я тільки звертаю увагу усіх на цей факт української мови і її правопису, важний факт, полагодження якого по нашому найліпшому знанню і сумлінню є нашим обов'язком навіть без огляду на це, чи у нас досі писали, чи ні¹⁾. Не можна також сказати, що це ніде в світі невидане, нечуване. Бо відповідно до характеру звукової системи польської і білоруської мови польський і білоруський правопис перевели це правило як найдокладніше. А що в цім випадку характер української звукової системи сходиться в засаді з характером названих систем, а рішучо розходиться з системами иньших слов'янських мов (між ними і російської з її твердими *с, з, ц* на цім місці), то і ми повинні це в своїм правописі також докладно перевести.

А правило на це таке просте: Щоби зазначити, що якусь шелестівку треба м'якко вимовляти (перший ступінь м'ягчення), додаємо до цієї шелестівки на кінці слів, а також перед твердою шелестівкою і перед *о* знак *ь* (*ть, дь, сь, зь, ць, ль, нь*). От і все. А коли ще додамо: Не треба зазначувати зосібна знаком *ь* змягчення шелестівки перед м'яккою шелестівкою, якщо обі належать до одного складу — то це і дитина розумітиме. А кому це не ясно (як н. пр. ак. Кримському), той перш усього нехай навчиться відріжнати добре тверді шелестівки від м'якких, а зараз йому усе ясным стане.

48. „Гармонійне уподібнення — це характерна ознака мов тюркських, що вдавнину сильно впливали на мову українську“ — учить пр. Огієнко в § 227-ім. А ми з чуду-дива не виходимо, що якраз пр. Огієнко це уподібнення констатує здебільшого на словах зв'язаних з християнством:

¹⁾ І ак. Кримський міг-би причинитися до цього. Бо нема найменшої причини тішитися тим, що мовляв „життя вже давно одкинуло“ ліпше, глибше пізнання істоти річі. Чи скорше, чи пізніше, народ сам виполе цей чужий бурян з свого правопису. Бо сила правдивого пізнання така велика, що нарешті таки переможе. Таке мов глибоке переконання.

манах, манастир, паганій, Гарасим, Палажка, Маланка, паламар... Львівський вмів це зявище значно краще і зовсім по науковому пояснити (див. його працю „До питання про асиміляцію голосних в українській мові“ в Записках істор.-філол. відд. УАН кн. VII—VIII, 1926).

49. „Характерною ознакою українських приголосних єсть як раз їх ствердіння, — у нас звуки губні: *б, п, в, м, ф* та задньо-піднебінні *г, ґ, к, х* зовсім ствердлі, а тому ставити по них *і* єсть насильство проти духа нашої мови“ — так учить пр. Огієнко на с. 148-ій і виподить з цієї характерної ознаки висновок, що „перейнята від Поляків звичка писати *и* в чужих словах тільки по *д, т, з, ц, с, р, ш* не має наукового міцного обґрунтування в своїй мові, а в нас зовсім безпідставна“. „Кому дуже бажається зберігати чужоземну вимову, той може вимовляти *міністер*, пишучи *министер*, як то роблять, скажемо, Серби та Болгари, а з правописом взагалі (вимовляють йначе, як написано) Французи, Англіїці тай в сі народи світу“. Це називається у пр. Огієнка наука, наукове міцне обґрунтування! А ми за таке наукове міцне обґрунтування мусимо перед світом соромнитися. Бо

а. це неправда, що „ставити по них (*б, п, в, м, ф, г, ґ, к, х*) і єсть насильство духа нашої мови“. Таж у нас пишеться і вимовляється зовсім правильно і не инакше: *вітер, віра, міра, піна, біда, папір, іркий, іркі, кнїь, хід...*;

б пр. Огієнко сам собі противорічить, кажучи тут, що губні звуки „зовсім ствердлі“, а уважаючи в §§ 21 і 226 губні звуки также мягкими; в. так само, коли тут не дозволяє по *г, ґ, к, х* писати *і*, а в § 297 сам пише: *Алківїяд, Фуکیدід* (але на с. 141-ій — *Фукидид!*), *Керкіра...*, а в § 278-ім — *Архип, Микита, Яким...*;

г. пр. Огієнко очевидно гадає, що Серби инакше пишуть, а инакше вимовляють, коли тимчасом загально відома річ, що сербський правопис наскрізь фонетичний та що *и* в сербохорватськїм має завсіди тільки значіння *і*;

д. нарешті ані про Французів ні Англіїців цього так по просту сказати не можна, що вони „вимовляють йначе, як написано“. У них є свої звуки, а на означення їх в письмі мають вони деколи, що правда, аж кілька знаків, але ці знаки означають завсіди тільки зовсім певні звуки¹⁾;

е. як зовсім оправдане наше правило, щоб у чужих словах по *т, д, с, з, ц, р, ш* писати *и* (для виразу чужого *і*), показує збірка прикладів,

¹⁾ Це при вивченню французького, англійського, німецького, як і взагалі кожного т. зв. етимологічного або історичного (і нашого колишнього Максимовичового) правопису робить деякі, часом навіть досить великі труднощі, і тому там помагають собі всякими правописними словничками. які бувають навіть дуже обемисті і належать скрізь до підручних книжок. Згадую про це, бо і в нас складають вже также такі словнички, хоч при фонетичним правописі нашої літературної мови і при якій-такій науці граматики української мови в школі вони властиво вовсім не потрібні, а як вже конечно нам їх треба мати, повинні бути обмежені тільки на ті слова, де справді можна помилятися. Тимчасом у мене якраз під рукою такий Словничок української мови д-ра Костя Кисілевського, виданий в Станиславові 1927, що має аж 390 стор. Чи справді у нас аж так багато непевних щодо правопису слів? — Зовсім ні. Але в цїм словничку найбільша часть таких слів, про писання яких ніде і ніколи не було і не може бути жадної суперечки. Чому тут наведені такі слова (тільки для прикладу наведу їх кілька) як глум, голова, голод, голос, город, граматика, грубий, гукати, два, дим, до, добрий, знов, знова, знову, кілок, клопіт, кобила, коза, козак, колос, коли, коляда, конати, копа, копати, коса, корова, куля, лава, лад, лан, латати, лист, лихо, лютий, малий, мало, молодий, молоко, молоти, молотити, мох і т. д. без кінця? — Хто заглядатиме аж до словничка, щоб знати, як такі слова писати? — І мала дитина, що ледви навчиться букви класти, тут не може помилятися. Отак цілі сторони зовсім надармо задруковані, а тільки десь недесь найдеться на сторінці одно, два слова, що нарешті, коли вже мусить такі бути і в нас правописний словничок, могли-б там стояти.

сс. 149, 137, 146 і т. д. так само, як ця збірка свідчить, що *л*, *н* вимовлялося завсіди мягко. Треба тільки ці приклади уміти читати і в давньому писанню найти за буквами звуки, найти систему;

е. збірка прикладів на сс. 137 і 146 свідчить также, що у нас здавна по *п*, *б*, *в*, *м* в чужих словах і вимовлялося як *і* (писали *ѣ*).

Річ ясна. Пр. Огієнко виходить при цім з фальшивого погляду, що шелестівка, коли стоїть перед *і*, тим самим вона без умовно стає мягкою. Такої обовязкової конечности не знає ні фонетика, не знають її і дійсні живі мови. Поодинокі мови заховуються в цій справі дуже розмаїто і витворили собі — кожна свою власну звукову систему. І поодинокі шелестівки заховуються в цій позиції дуже розмаїто і неоднаково: одні мягчаться більше, иньші меньше, а можуть, як вже сказано, і зовсім не мягчитися. Система української мови, як также вже не раз показано, така, що тільки *т*, *д*, *с*, *з*, *ц* (*дз*), *л*, *н* можуть мягчитися перед *і*, але можуть перед *і* бути также і твердими. Серед словянських мов українська мова займає отже зовсім окреме становище і ріжниться від російської, білоруської і польської тим, що в цих мовах названі шелестівки — окрім *ц*, яке там завсіди тільки тверде — можуть бути тільки (то більше, то меньше) мягкими. В чеській мові з названих шелестівок тільки *т*, *д*, *н* правильно мягчаться (*с*, *з*, *ц* — ні). Крім того *р* мягчиться на *рж* (подібно і в польськiм *r—rz*). В сербохорватській мові усі шелестівки перед *і* властиво зовсім не мягчаться, є тверді, тільки *л*, *н* задержали із прасловянської доби мягкість в давній прасловянській комбінації *nji*, *lji*. У нас і в цім випадку *л*, *н* ствердло. Пр. Огієнкові стоїть отже російська система перед очима, її переносить він нехотючи на український ґрунт. Відси і помилка.

50. Таке „наукове міцне обґрунтування“ зраджує проф. Огієнко, коли на потвердження свого погляду про заміну *г* на *к* (що вже в німецькiм *Gang*, *Durchschlag g* у визвуку було безголове і звучало як *к*, та що ми ці слова не переймали безпосередно від Німців, а від Поляків, це його не обходить) та що та зміна розпочалася рано, наводить *кды*, яке ніяк не може свідчити про заміну *г* на *к*, хіба тільки про живе чуття, що цей звучник вийється за корінем *кѣ* (порів. *кѣто*, *кѣде*...).

51. Від таких „наукових міцних обґрунтувань“ аж кишить в праці пр. Огієнка. Розбирати їх геть усіх до чиста, це значило-б займатися вже таки прямо граматичною азбукою, а я і без того з конечности мусів дещо такого тут обговорювати, що властиво аж занадто добре всім грама-тикам знане. А все-таки мушу ще згадати про трактування чужих слів, що йому присвятив пр. Огієнко аж 82 стор. Метода його зовсім хистка, ненаукова. Бо ми не маємо тепер рішати, як нам передавати н. пр. грецьке *γ*, *αι*, *ει*, *οι*, *αυ*, *ευ*, *υ* і т. д. в українській мові в словах перейняти з грецької мови. Ці слова здавендавна в українській мові вже є, тай здебільшого переймали ми їх не безпосередно з грецької, а з церковнословянської мови, і тому нас, коли говоримо про український правопис, зовсім нічого не обходить, як вимовлялися в ріжних часах в грецькій мові наведені вище звуки. Одинокую вагу для українського правопису має дійсна теперішня наша вимова цих слів і якими знаками. ця вимова передається на письмі, знати н. пр. бодай те, яка ріжниця є між нашими українськими *і* і *и*, щоб цю вимову добре в письмі віддати. Супроти цієї для правопису одиноко важної засади не мають жадного значіння наші нібито неконсеквенції в передачі чужих звуків. Бо чужі слова приймалися у нас в ріжних часах, через посередництво ріжних народів, отже вони уявляють собою наслоєння з ріжних часів, ріжних культурних впливів, про що нам аж граматики, етимологи можуть дещо сказати,

а не наш правопис, що має передавати тільки дійсну нашу їх вимову. Крім того всі ці пр. Огієнка екскурзії в грецьку, латинську, німецьку, польську фонетику самі собою, легко сказавши, дуже проблематичної вартості і хиба тільки свідчать, що пр. Огієнко цього не розуміє.

52. Проф. Огієнко взагалі зовсім забуває, що правопис мусить мати на увазі як найширші верстви народу, передусім школу і дитий народніх шкіл, які певно не всі перейдуть до вищих шкіл де їм розкривалибся тайни історії мови, звукового розвитку, етимології, порівняної граматики і т. п. Для цих найширших кругів народу повинен отже правопис бути ясний, приступний, легкий і такий, що допускав-би як найменше помилок та дався в найкоротшому часі опанувати. Це ідеал доброго правопису. Нариси пр. Огієнка для досягнення цього ідеалу нічим не можуть причинитися, вони хиба ще більше нас від нього віддаляють. Далеко більше могли-б до цього причинитися добрі учителі народніх шкіл, коли-б вони схотіли виявити і зясувати, які труднощі мають вони при навчанню літературної мови і її теперішнього шкільного правопису—з дітьми в різних сторонах України, при чім дуже важним було-б, мати такі докладні зясування не тільки з осередку, але і з Полісся, Волині, Поділля, і з Лівобережжя, і з Кубані, а також і з Галичини, Гуцульщини, Бойківщини, Лемківщини і з Закарпаття. Бо правопис має бути для цілої України. Це молоде покоління треба мати перш усього перед очима, а не старше, що вийшло з російської школи, привчилось думати категоріями російської мови і тепер—без науки—радо-би по українськи добре писати і український правопис реформувати. Йому і пр. Огієнка Нариси не допоможуть, хиба тільки його ще більше збаламутять, бо вони затемнюють, скривлюють саму ціль правопису, неначе-б він мав служити всьому иньшому, а не практичним потребам української літературної мови. Але ми показали, що ці Нариси і наукової вартості не мають. Щоб писати нариси з історії української мови, треба таки хоч азбуку граматичну знати, бо инакше вийде з того праця, що стане документом ненауковости нашої науки.

Акад. Степан Смаль-Стоцький.

Яфетический Сборник. Recueil Japhétique. V. Ленінград 1927. Ціна 2 карб. 50 коп. Стор. 179+XII.

Яфетичні збірники, що виходять у Ленінграді під доглядом академіка Н. Я. Морра, дуже цікаві своєю спробою переоцінити старі лінгвістичні погляди під кутом „яфетичної“ теорії, що її збудував і підтримує зазначений академік. Але-ж робота яфетидологів цікава не лише лінгвістам,—вона зачіпа й історичні питання давньої історії людства. В новому томі Збірника для історика України мають свою вагу дві статті:

1) А. Е. Преснякова, „Задачи синтеза протоисторических судеб Восточной Европы“ (с. 1—22) і 2) В. Гріма, „Племенное название Анты“ (с. 23—31).

Проф. Пресняков, оглядаючи відомі роботи М. І. Ростовцева й компілятивну книжку проф. Готіє („Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы“, Ленінград 1925), підкреслює зв'язок Київської Русі з попередньою історією Скитів та інших народів нашого півдня, як спадкоємці їх міст, торгівлі й культури. Далі він звертає увагу на те, що відомий рух народів раннього Середньовіччя не слід перебільшувати, пам'ятаючи про етнічне підґрунтя, що на ньому напластовувалися лише невеличкі початкові вершечки мандрівників: „пришлые кочевники, лучше организованные и лучше вооруженные немногочисленные“, „в массе население остается неизменным“ (с. 10), каже він. На думку автора, і у Східних Слов'ян племенні назви „носять печать не этнического, а соци-

ального и политического смысла“ (с. 20). На с. 4 він полемізує з поглядом акад. М. С. Грушевського на походження українського народу, але-ж загальним реченням, яке не підпирають певні дані.

Взагалі слід зауважити, що стаття проф. Преснякова кидає декілька загальних тез, яко *desiderata* наукової роботи в прийдешньому, але-ж дає дуже мало чогось сталого і певного, не ув'язуючи з своїми побажаннями конкретного перегляду — хочби сталої норманської теорії, яку він, здається, вважає за непохитну (с. 15—16, 20).

Стаття В. Гріма про Антів дає історикю ще менше. Він одкидає питання історичні або етнографічні й говорить лише про походження назвиська „Анти“ від невідомого яфетичного народу, що „тотемом“ його був якийсь птах, і радить шукати землю Антів десь у водозбізі Дунаю — в південній Німеччині.

Так покищо яфетидологія дає ще дуже мало для нашої історії. Але слід узяти до уваги, що вона вже підійшла до питань нашої початкової історії (як це видно з V ч. „Яфетического Сборника“), і історикам української мови й історії треба-б стежити за новими кроками яфетичної наукової думки.

Володимир Пархоменко.

Archeion. *Czasopismo naukowe poświęcone sprawom archiwalnym.* Redaktor St. Ptaszicki. II. Варшава 1927.

Другий титульний лист — французькою мовою — дає розуміти, що це є видання Центральної управи над архівами Польщі. Тому найбільш місця в цьому журналі й уділено станові архівів у Польщі й поставленню в ній архівної справи.

Сучасний стан польських архівів (за час 1915—1926 рр.) у II томі *Archeion*'а освітлює *Хроніка* (130—183). Тут іде мова про архіви варшавські — Головний, Скарбовий, Старих актів, Народньої Освіти, Військовий, лодзинський Старих актів і Старих-же актів у м. Паб'яниціях. Ми тут бачимо, як ці архіви починалися і з яких архівних фондів складалися, яка їхня внутрішня структура; їхні штати, степінь інвентаризації, число одвідувачів, наукова продуктивність. За роки 1917—1926 на підставі матеріалів Архіва старих актів надруковано 66 розвідок, Головного архіву — 43, поруч із 7 виданнями документів.

Читач особливо зацікавиться новими набутками архівів, а найбільш тими, що їх прислала з Москви польська делегація Реевакуаційної Комісії силою Ризького трактату. Здебільшого це вивезені навіщоось із Варшави в 1915 р. архіви чи частини їх, розміщені по різних місцях у Росії, так що тепер дечого й не знайшли (136). Але тут є чимало польських документів, що їх давно вивезено з Польщі. Польська делегація більше зробила: вона „виловила“ книги Коронної Метрики серед справ Метрики Литовської, яка не підлягає поверненню (133—134).

Заслуговує на увагу спосіб, як зберігають в Архіві старих актів ті документи, що постраждали від вохкості: лаком різних кольорів повертають можливість користуватися справами 1830—1831 р., які вже геть розсипались.

Для ознайомлення з сучасним станом архівної справи в Польщі мають інтерес іще дві статті *Хроніки*: „Архівні курси“ та „Архівна секція Товариства прихильників історії в Варшаві“.

Курси заснувала в 1925 р. управа Архіву старих актів, щоб підготувляти архіварів і щоб полекшувати молодим ученим наукові студії в архівах. На курси приймають студентів-вузівців, що вчилися вже півстроку. Науково-дослідча мета курсів особливо висунулась на перше місце дру-

гого року відколи їх засновано, коли дуже поширено їх програму і коли зацікавилися ними і інші архіви і багацько студентів різних вищих шкіл, — притому-ж слухачі поділилися на окремі групи: на архівистів та істориків (184—193).

Чисто наукове завдання завдовольняв курс проф. Мар. Гандельмана, що з нього уривок надруковано в *Archeion*'і під назвою: „Метод архівних розшукувань“ (37—48). Автор дає наводи, як молодому вченому братися до архівних пошуків, як знайомитись із змістом архівних матеріалів через інвентарі, як вибирати потрібні дані, як систематизувати їх.

Цікаво, що автор-архівист остерігає молодих істориків від захоплення „незнаним матеріалом“. Захоплення рукописом, погоня за неоголошеним джерелом становить грізну небезпеку, яка може затемнити ясність образу й чистоту наукової концепції. Бо-ж є друковані джерела, давно відомі, що мусять як давніш бути за підвалину знаннів про певні факти. А поруч із ними можуть існувати дрібні, друго- або третьорядні відомості, що й досі не потрапили в поле зору дослідників і що й далі можуть зіставатися в забутті без шкоди для ознайомлення з даним предметом. Тим часом дослідник, уразливий до архівних новин, залюбки дає їм перевагу, забуваючи перші. Проте Гандельман визнає вагу й безпосереднього ознайомлення з архівами. Студії в них зближують дослідника з минулим, дозволяють просунутися в його життя: тут саме письмо, навіть иноді підпис, твердий чи тремтячий, ліпш познайомлять із минулими часами, ніж книжки. Навіть вивчення друкованих документів не може скінчити роботи в архіві. Навпаки, самих тих видань належна оцінку можна зробити лише діткнувшись до архіву. Насамкінець автор визнає архівні досліди за остаточну мету усякої наукової роботи незалежно від конкретних знахідок.

Торкається автор і такого питання: коли можна кінчати архівні розшукування? Він запевняє, що в архівній роботі звичайно настає момент, який можна назвати насиченням, і що ця свідомість повного завдоволення становить сливе безсумнівну ознаку, що вже час перейти до опрацювання матеріалу. Зрештою цьому суб'єктивному почуттю відповідають звичайно дві об'єктивні прикмети: а) відсутність пропусків у матеріалі і б) скінчення суттєвих знахідок (44—45).

Гандельман ще завважає, що кожна наукова робота повинна бути частиною якогось наукового організму й мати зв'язок із розвідками попередніми та наступними, так щоб новий працівник, діймаючи віри попередникові, міг-би з певністю провадити справу далі, не перероблюючи зробленого. Тому-то автор твердо вимагає від дослідника, щоб він, не затаюючи своїх „винаходів“ ув архіві, скрупульозно точно, сумлінно та докладно означав свої джерела (46).

Інші статті здебільшого торкаються минулого польських архівів чи способу вести в них архівну справу. Януш Івашкевич дає історію первісної організації в рр. 1815—1816 Архіву старих актів у Варшаві (82—95). Тут він надрукував витяга з своєї великої праці, присвяченої еволюції цього архіву.

Пр. Домбковський (Dąbkowski) у статті „Wykaz inducentów grodzkich halickich w XVIII w.“ (49—57) називає прізвища канцеляристів, що вносили до реєстрів протоколи судові.

Ант. Прохаска закінчує статтю, почату в I томі: „Podział akt ziemskich w XVI w.“ (58—70).

Більш цікава праця Яна Якубовського: „Akta szkolne pruskie z lat 1794—1807 w Archiwum Oswiecienia Publicznego“.

Тут іде мова здебільшого про долю Польських піярських шкіл у Щучині, Ломжі, Лукові, Дрожчині та одної на Волині під пруською владою (71—82).

З інтересом читається також робота Стан. Кентжинського: „Міркування про початки Коронної Медрики й характер її в XV в.“ (1—30). Автор не без рації думає, що реєстрування актів у королівській канцелярії почалося за часів Казимира Вел., а не пізніш.

Докладніші звістки про польські архіви та наукову роботу в них на підставі їх матеріалів дає „Opis ważniejszych wydawnictw i prac, tyczących się polskich archiwów państwowych“ (194—207).

Редакція журналу має намір познайомити своїх читачів з архівами інших держав. Тому-то в цій книжці помістила вона розвідку Тад. Мантейфеля: „Організація французьких архівів“ (96—109). У Франції геть усі архіви — національні, департаменські, комунальні та шпитальні — підлягають директорів архівів, а цей — міністри народної освіти. Організація така сама, що тепер у Польщі. В цій-таки статті іде мова про підготування архівістів в Ecole des Chartes, якої програму слідом за автором не можна не визнати, що вона за вузька.

З даної книжки Archeion'a можна ще познайомитися з російськими архівами. Але про них поміщено не спеціальну статтю, а „Огляд архівної літератури РСФРР за 1919—1926 рр.“ (110—129). Тут маємо огляд таких видань: „Исторический архив“, I (1919), „Архивные курсы. Лекции, читанные в 1918“, Петроград, ч. I—III (1920), „Сборник декретов, циркуляров, инструкций и распоряжений по архивному делу за время 15/VI 1918 г.—15/VI 1920 г.“ Москва 1921, „Архивное дело“, I—IX. Це короткий, послідовний і спокійний виклад змісту усіх книжок і статтів, сливе без жодної критики. Із нього досить видно і характер організації в РСФРР архівної справи, і поступи в вивченню архівних матеріалів. Шкода, що книжки „Архивного дела“ так дуже мало розповсюджені, що зі змістом декотрих із них трапилось познайомитися через польський журнал.

Нарешті одмітимо маленьку статтю Йосипа Семенського, директора Архіва Старих актів: „Наші потреби“ (208—211). „Науковий твір таїть у собі величезну творчу енергію, що шукає виходу в друку: рукопис — це безплідно закопаний скарб, який тільки паралізує сили творця-автора“. Він скаржиться на долю варшавських учених, котрі щодо друкування своїх праць почувують себе гірш за провінціяльних. Останніми роками Варшавське Наукове Товариство мало змогу опублікувати тільки жалю варту кількість своїх робіт, а в 1926 році воно надрукувало лише звідомлення з двох сторінок. Д-р Семенський пише за себе, що одну його працю признали за гідну опублікувати навіть по французьки, як роботу високої наукової вартости, а в Польщі тільки через два роки автор одержав коректу... покищо титульного листа. Не можна не звернути спочутливої уваги на цю скаргу відомого вченого.

Акад. Кость Харлампович.

Беларускі архіў. Том I. (XVI—XVII ст.). Коштам Інстытуту Беларускае Культуры. У Менску 1927. Стор. 267. Ціна 4 р.

Нова установа Радянської Білоруси—Інститут Білоруської Культури, що має на меті дослідження наукових проблем білорусознавства, в широкім розумінні цього слова—виступила з першим своїм друкованим збірником року 1922. Був це літературно-науковий журнал „Адрадженне“ (наша коротка рецензія на нього в „Україні“ 1926, № 1). У цій замітці-рецензії автор цих рядків указував на бажаність того, щоб Інститут випускав суто-наукові видання. Тепер можна констатувати, що саме цим шляхом і йшло наукове видавництво найвищої науково-дослідчої установи Білоруси. Маємо ряд цікавих наукових видань Інститута Білоруської Культури. Цінним і цікавим виданням цієї установи є й „Беларускі

Архіу“, власне том I цього видання, як видно, розрахованого на багато книг, видання історично-археологічної комісії „Інбелкульта“.

Зміст книги стосується до XVI й XVII століть. З них найбільше для історії України важить XVI ст., цебто доба, коли Біла Русь і Україна перебували в складі великого князівства Литовського. А проте і з переходом України до Польщі, і пізніше—з відокремленням України й переходом її до Москви,—з Білою Руссю завжди в'язали її тісні й міцні економічні й культурні зв'язки. Цей зміст тому I поділений на 3 розділи, нерівних як до розміру. Перший з них (сс. 1—29) присвячений справам найвищих установ великого князівства Литовського до Люблинської унії. Розділ другий, що займає центральне й головне місце в книзі (сс. 30—208), присвячений актам, які стосуються до історії Могилівщини. Нарешті остання частина книги говорить про справи скарбу великого князівства Литовського. Документи першого й третього розділів „Архіву“ підготував до друку проф. М. Довнар-Запольський, другого—Д. Довгяла.

У першому розділі надруковано два види документів. Перший акт—це угода „Преднїйшей рады“ в. кн. Литовського, якою рада надає Жигимонтові II ряд міст, дворів і волостей (в іншому акті, зауважує редактор Д. Довгяла, це надання зветься „подарунком“ ради). Господареві надається низка великих міст і староств: Брянське, Більське, Пинське, Рогачів, Мсьціславль, Ковно та ин., Городенське староство, волості „руські“ та ин. На Україні великому князеві давалося Кременець, Книшин, Тикочин та волость Київську. Цей „подарунок“ давалося в подяку за potwierдження привілеїв та вольностей Литви. Акт на жаль не датований, але Д. Довгяла шляхом дотепних здогадів датує його між 17 та 24 квітня р. 1548. За цим актом ідуть 24 листи, що стосуються до листування Жигимонта II Августа року 1566. Більшість із них адресовано до Яна Ходкевича—старости Жмудського і гетьмана Інфляндії, та до підканцлера литовського Остапа Воловича. Стосуються вони до часу Берестейського сойму. Декотрі з цих листів зачеплюють і справу унії з Польщею. Документи всі ці взято з архіву кн. Чарторийських у Кракові.

У розділі другому надруковано акти, що стосуються до історії Могилева Білоруського у 1562—1697 рр. Це є дуже й дуже інтересна збірка, що всебічно малює юридичний і економічний стан міста та розвиток його в XVII і в другій половині XVI вв. Ряд документів малює зовнішній стан міста, угіддя, що належали йому; засоби його оборони, стан торгівлі, могилівські мита; шинкування в місті. Низка документів стосується до визначення прав Могилева, як міста магдебургії, низка документів малює магдебурзький лад на практиці. Тут зокрема цікаві ті привілеї, що надають Могилеву всі права й прерогативи м. Вильни. Нарешті ряд документів малює життя могилівської громади і ту класову боротьбу поміж окремими групами людности цього міста, що повсякчас точилася.

Наостатку розділ 3-й. Він містить усього 4 документи. З них особливо цікавий перший. У нім дається огляд митних зборів, що вживалися при торгівлі Литви (тобто вел. князівства Литовського) з Прусією за період Витовта-Олександра, коло 20 рр. XVI століття та за часів Жигимонта II Августа. З цього документа видно, що саме ввозили з Литви: віск, шкуру, нитки, лій, хутра, попіл, тощо. З Прусії ввозили до Литви сіль. Документ 2-й є грошеве справоздання власного скарбу великого князя за 1549 р. Документ 3-й—інструкція комісарам, що за ухвалою сойму 1570 р. мали приймати звідомлення від „бірчих“. Нарешті останній акт—частина звідомлення підскарбія вел. князівства Литовського Я. Воловича про становище господарства в доменах в. князя р. 1615.

Такий зміст „Білоруського Архіву“. Як бачимо, документи цього збір-

ника стосуються до трьох тем, органічно між собою не зв'язаних. З погляду потреби єдності тематики у збірнику архівного матеріалу це є певна хиба. Цієї хиби складачам „Архіву“ було легко уникнути: для цього треба було лише обмежитися виданням Могилівських актів, що все одно займають головне місце в книзі, і інші розділи є нібито лише додатками до них. Але це побажання єдності тематики, очевидно, ще довго буде тільки побажанням. Брак коштів на археографічні видання, як видно, ще довго буде примушувати редакції цих видань видавати найцікавіші матеріали з різних тем. А у „Білоруському Архіві“ ця хиба зменшується ще й тим, що матеріали мають порівнюючи вузькі хронологічні межі: всі вони стосуються до XVI й XVII вв.

Видано збірник добре. Особливо треба відзначити вельми корисні покажчики до нього. Їх аж 3: покажчик особовий, географічний і предметний. Зокрема дуже й дуже цінний останній. Для історика-юриста і для історика-економіста цей предметний покажчик надзвичайно полекшує роботу і надто корисний для всіляких довідок.

Зміст „Архіва“ тлумачить інтересна стаття Д. Довгяли—одного з редакторів цього збірника.

Даючи-ж загальну характеристику цього збірника, мусимо сказати, що це є вельми інтересне й дуже корисне видання. Зокрема цікаві документи Могилева, що їх зібрав Д. Довгяла. Шкода тільки, що поміж ними немає актів, котрі стосуються до епохи війни на Білорусі за часів Богдана Хмельницького, що в ній брало участь і українське козацтво. Як відомо, Могилів грав визначну ролю в подіях цієї доби. Інтересні й документи інших розділів. Інституту Білоруської Культури та його історично-археологічній комісії треба побажати дальшого й успішного видання „Білоруського Архіву“.

Лев Окіншевич.

Полтавщина, Збірник т. II, Полтава 1927, сс. VII+419.

Велика й технічно досконало видана книжка з численними ілюстраціями дуже виразним друком. Особливо чомусь старанно видрукувані води Дніпра та інші природні явища. Це вже є зайвою розкішню в книзі, що призначена для допомоги в екскурсійній роботі. Це заздання було головним для редакції збірника. Саме видання цієї книжки зв'язане з полтавським музеєм, що в минулому займав одно з перших місць серед крайознавчих музейно-освітніх установ. Зміст збірника проте слабо відбиває цю зв'язаність із музеєм. Більшість розвідок писано не музейними працівниками, тай серед музеїстів-авторів не бачимо відомих музейознавців. Через те зміст мало оригінальний й переважно компілятивний. Цей зміст розбитий на кілька розділів. Не пояснено чому такий поділ на розділи прийнято. Де-в-чому він штучний. Окремі розвідки невеликі, а часто навіть малі, і на жаль такими малими часто важливі питання викладаються. Головні частини книжки є: 1) природознавча, 2) суспільно-професійно-культурознавча. Перша має звичайний зміст. Дуже багато уваги присвячено гідрографії і мало хорографії й топографії. Шляхи й транспорт, важливі дуже й для урядження екскурсії, зовсім не з'ясовані. Численні розвідки другої частини не зв'язані між собою. Чимало з їх не відповідають музейознавчим чи екскурсій ознавчим питанням, а є орієнтовні або й просто звідомно-показові. Численний статистичний матеріал не ілюстровано відповідними картографіями, діаграфіями, що для музейної роботи необхідні. Звідомно-показовими властивостями відзначаються майже всі розвідки розділу III про „Виробництво“. Тут ми побачимо багато чисел, але знаряддя виробництва дуже мало. Тим часом так звана „побутова археологія“ для екскурсій має дуже велику вагу, і уяв-

ляти наочно, не кажучи вже про сільсько господарчу снасть, навіть кооперативні будинки різних типів, кооперативні рахівництва різних зразків і самих кооператорів різних гатунків і ступнів є необхідна умова для зрозуміння самої суті виробництва. Деякі виробництва зовсім пропущено, наприклад парово-млинарське, з доморобних вовняні, сукновальні. Поділ виробництв на доморобне й ремесницьке в українських умовах штучний. Розділ історичний дуже малий й поверховий. Не вказано засобів і матеріалів до вивчення історії окремих міст, сел та інших дрібних угруповань людности. У викладі революційних подій навіть є помилки, відзначені але не виправлені редакцією. Помилки є й в інших місцях короткого історичного огляду Полтавщини. Дуже важливі відомості про населення подано уривково: антропологічний тип Українця не з'ясовано, не визначено різні види українського населення Полтавщини залежно від соціальних, професійних і локальних умов життя, не подано типу Євреїв та інших національностей. В розвідці про матеріальний побут пропущено зовсім місто й міську людність, нема вказівок на колишні панські будинки та їх стиль. Нема нічого про новітній одяг та його відмінності від старого, пропущено оздобність житла і вбрання та їх „орнаментально-малювничі“ мотиви. В розвідці про звичаї, словесну творчість та мову нема відомостів про кобзарів і лірників, про пережитки символічно-магічних виробничих процесуальностей (жниварських, пастуських, цехових та інших). Розвідка про освіту повна даних інформаційно-звідомної статистики, але нема відомостів про зразки шкільних будинків, шкільні програми, гігієнічно-санітарні умови, книгозбірні, допоміжно-освітні установи та їх зв'язок зі школою, „типологію“ учителів. В розвідці про освіту загалом вчительства, його матеріальному побуту та культурному стану треба було присвятити особливу увагу, бо вчитель окрім своєї ролі освітньої має й дуже важливе значення в музейно-екскурсійній роботі. Питання про шкільно-навчальні музеї та їх зв'язок із районними розв'язати може тільки вчитель, і обходити його в опорядженні музейної роботи не можна. Тай загалом шкільний побут навіть у найелементарніших виявах (раціональність підручників, парт, приміщень та інше) мусив бути описаний в розвідці про освіту, призначеній для користання музейно-екскурсійними працівниками. Останньою вміщено невелику розвідку про музей. В їй найбільше уваги віддано полтавському музеєві, районним присвячено по кілька рядків. З цих коротких відомостей не видно оскільки районні мають експонатний і живий екскурсійний зв'язок з районними. З'ясувати цей зв'язок є найважливіша проблема урядження музейно-екскурсійної роботи. А визначити відношення полтавського музею до районних в експедиційно-дослідницькій і екскурсійно-показовій роботі є річ елементарно потрібна. Цих основних вимог сучасної музейної роботи не освітлено в збірникові зовсім. Ми не знаємо, чи взагалі відчують їх редактори зі змісту розвідок. Не видно так само, щоб їх розв'язання чи з'ясування входили в план цілого видання, про який редакція нічого не каже, випустивши 2-й том попереду першого.

Не відповідає меті другого тому відсутність розвідок про збирання пам'яток церковної старовини. Зараз це є актуальне питання. Пам'ятки церковні є важливе джерело для дослідження народнього мистецтва, вони псуються, збирати їх конче потрібно, а в збірнику про це немає й згадки. Районні музеї мають експонатний і живий екскурсійний зв'язок зі своїми районами. Так само не видно оскільки й полтавський музей має зв'язок із районними. Ідея такого екскурсійного музейного територіального зв'язку при розподілі адміністративному „Полтавщини“ повинна бути провідною для редакції збірника. Вона є зараз доцільною в наслідок як умов дов-

гого існування в певній цілокупності Полтавської губернії, так і з гідповідною реальною основи минулої крайознавчої роботи — збірок полтавського музею, що охоплюють цілу Полтавщину. Для устаткування сучасних музеїв потрібен типовий масовий матеріал, особливо з галузів сільського виробництва. В районних музеїв цього найважливішого для їх матеріалу бракує, і збирати його вони не мають можливости. Навіть існує напрям збирати раритетні речі, для районних музеїв не такі важливі. Редакція-ж ніби стає на бік цього помилкового погляду, коли визначаються в розвідці про музеї раритети, а не дано уваги речам місцевого виробництва.

Збірник „Полтавщина“ не відповідає змістом теперішнім вимогам музейно-екскурсійної роботи, чи музейно-експедиційної. Не вказує, що вона не розвинена як слід. Численні хиби сталися через те головним чином, що редакція збірника широко поставила своє завдання. Музейно-дослідницьких і навіть музейознавчих сил для виконання цього завдання не було, а сторонні не могли подати потрібних відомостей, і виявити відповідний матеріал.

Повстає питання чи доцільно для крайознавчої роботи видавати такі збірники, як Полтавщина. Думаємо, що недоцільно, бо через відсутність у старі часи тай тепер музейно-дослідницьких і шкільних закладів не маємо навіть у центрах гармонійно устаткованих музейознавчих організацій, які-б могли власними силами всебічно дослідити відповідний матеріал. Тому й для полтавського музею був-би кориснішим і навіть кращим спосіб освітлення окремих питань, які вжиті були Всеукраїнським ім. Шевченка музеєм, харківським музеєм українського мистецтва і винницькою філією Всенародньої Бібліотеки.

Пилип Клименко.

Х р о н і к а.

Історична Секція при Українській Академії Наук в р. 1927. Правне становище Секції зіставалося в сім році без змін в порівнянні з попереднім, тільки з кінцем року почалися заходи коло юридичного оформлення його — що закінчилося ухвалою Загальними Зборами 2 березня с. р. статуту Секції, що трактує її як юридичну особу, вповні право-самостійну організацію. Кермування Секцією знаходилося в руках тих-же осіб: головою акад. М. Грушевський, заступником проф. Ол. Грушевський, секретарем О. Гермайзе, скарбником М. Ткаченко, крім того в склад Ради входили: учений секретар редакції „України“ Ф. Я. Савченко і заступник секретаря В. Д. Юркевич; контрольна комісія складалася з В. І. Щербини і С. В. Глушка. Тим не менше діяльність Секції в сім році визначалась особливим поживаленням — навіть в порівнянні з дуже рухливим 1926 роком¹⁾. Воно виявилось по лінії організаційній, науково-дослідчій, популяризаційній та видавничій.

Передусім Секція зробила енергійні зусилля, щоб дістати приміщення, а саме будинок № 35 ул. Короленка, що став предметом її заходів ще з літа 1925 року. Про сі заходи була мова в попередніх звідомленнях — досі вони лишались без успіху, але з огляду що з 1 травня 1927 р. сей будинок був фактично вже опорожнений, і упустивши кілька місяців, прийшлося-б зрєктися його на завсіди, президія, члени і співробітники Секції приложили всі старання для того щоб перебороти всі перешкоди

¹⁾ Див. звідомлення в II кн. „України“ 1927 р.

і труднощі, що гальмували сю справу. Дійсно, при кінці літа вони одержали сей будинок і не чекаючи ремонту і остаточного юридичного оформлення зайняли його. Рішив сю справу своєю підтримкою нар. ком. освіти М. О. Скрипник, а довершила її енергія і самовідречення тих членів осередка, яким прийшлося перенести всі труднощі і неприємності, що лежали на сім шляху в дуже недогідній, вакаційній порі. З кінцем вересня деякі з приміщень будинку були приведені до ладу настільки, що можна було почати переносити працю, скупчену в попереднім приміщенні (в будинку № 37). Протягом осені й зими продовжувалась ся робота коло упорядкування нового будинку, бодай настільки, щоб у нім можна було вести працю. Але через малі кошти і недогідний час тільки частково се можна було здійснити. Не тільки проект художнього урядження нового будинку, вироблений проф. В. Гр. Кричевським, але й більш капітальні частини ремонту (направа даху, ogrівання, осушення сутеренів, ремонт мансард і под.) вимагають для свого здійснення нових асигнувань. Бічний будинок (флігель) навіть досі не опорожнений і не переданий від попередньої установи; в головнім будинку деякі кімнати теж не могли ще бути зужитковані через недостатне ogrівання. Все-ж таки Секція й історичні установи Академії, що працюють в контакті з нею, знайшли можливість розташуватися. В старім помешканні № 37 зісталась Комісія Західної України і Науково-дослідча Катедра Історії України, інші працюють уже в № 35. Коли бічний будинок буде опорожнений також, історичні установи матимуть в садибі № 35 17 покоїв, не рахуючи мансард і сутеренів. Можна рахувати, що для 1928 і 1929 року сього стане для їх роботи — коли до того часу не прийдеться розгортати Інституту Примітивної Культури. В кожнім разі се не те, що три кімнати в № 37, де сі установи стискалися до осені 1927 року.

В зв'язку з заходами коло садиви № 35 стояли також заходи бюджетні. Пекучі потреби ремонту примусили Історичну Секцію до заходів коло спеціальної дотації від НарКомОсвіти на ремонт і устаткування нового будинку. Сі заходи вінчалися успіхом, принаймні частковим: НарКомОс. асигнував в вересні Іст. Секції як такої 2000 карб. на ремонт будинку і 1500 на устаткування. Се перший факт такої дотації Історичній Секції; досі вона не одержувала з державних фондів нічого. Заохочена сим успіхом вона внесла до НарКомОс. клопотання про уділення їй дотації на науково-операційні потреби в сумі 6000 карб., мотивуючи се тим, що в рамках академічного бюджету праця історичних установ видимо не може рахувати на значніший зріст засобів. Уже й так Президія Академії не раз підчеркувала се, що історичні установи, зв'язані з Катедрою Історії Українського Народу й Історичною Секцією, претендують на занадто велику частину академічного бюджету, і при незначнім зрості науково-операційних коштів, що помічається в останніх роках, не можна сподіватися збільшення їх засобів. Тому наскільки історичний дослід вимагає дальшого розгорнення дослідчих сил і наукових засобів, для сього треба шукати матеріальної бази поза Академією. Історична Секція, як установа, що існує фактично не в Академії, а при Академії, і з академічних фондів не діставала досі і тепер не дістає нічого, мусить дбати про утворення свого окремого бюджету, коли хоче розширяти свою наукову роботу і свою наукову організацію, як того вимагають потреби історичної української науки, котрої фактично вона стала осередком. На кожнім кроці ми натрапляємо на недостатність теперішніх засобів сеї наукової праці. Се особливо яскраво встало і перед Секцією і перед науковими робітниками нашими під час обслідування Секції та історичних установ Академії, переведеного делегацією УкрНауки і Союзу Робітників Освіти 28 січня

1928 р., в процесі аналізу чергових завдань історичного дослідження і тих засобів, якими для того розпоряджає Секція. Але досить ясно і свідомо воно відчувалося Секцією вже раніш, і згадані клопотання про спеціальні дотації були першими кроками в сім напрямі.

Минулого року організаційна енергія Секції проявляла себе дійсно дуже сильно, почасти вінчалася й значними досягненнями. Так на початку року Секція енергійно занялася планами видань присвячених Київу: наукового провідника в першій лінії, історично-археологічного щорічника в дальшім плані. Київ, розуміється, варт одного й другого вже давно; але гасло самооплачування нині занадто часто стає на дорозі видавничих планів. Перший збірник, присвячений Київу („Київ та його околиця“, 1926) стрівся з занадто важкими труднощами на сім шляху. Кілька організаційних нарад, присвячених планові провідника, вияснили і уточнили сю справу значно, але до реалізації не довели, — вона зістається дезидератом. Центр актуальности перейшов на іншу проблему: музею міста Києва. Справа ся була кінець-кінцем доручена від УкрНауки Історичній Секції і дуже жваво дебатовалася протягом зими 1927/8 року. Але занадто багато умов і передумов тут входить у гру, і реалізації сього плану теж не можна ще передбачати.

Лекше було реалізувати план, який виник під весну 1927 р.: організувати підсумок української наукової праці за минулий 1926 рік, що визначився сильною продуктивністю і динамікою дослідження. Нарада співробітників Секції, скликана 19 квітня, виявила дуже прихильний настрій для сього плану, визначні учені прихильно відкликнулись і дали огляди головнішої літератури своєї спеціальности. Два прилюдні засідання Секції в місяці травні, де були прочитані сі огляди, зібрали велику аудиторію і викликали жваву дискусію. Явно було, що сей план відповідає загально-відчутій потребі. Огляд зложений з 15 статей був надрукований в чотирьох книжках України і був сприяливо стрінений і публікою і видавцями, які причинили для нього відповідну скількість аркушів журналу.

В зв'язку з сим виникла гадка: з нагоди століття першої збірки українських народних пісень Максимовича, що сотворила епоху не тільки в досліді українського фольклору і культурі слова, але в усім самопочутті українського громадянства, — дати підсумок розвою і досягнень української науки на протязі століття. Ся гадка, піддана Секції ініціативною групою київських учених різних спеціальностей і потім розроблена на кількох засіданнях та піддана під увагу наукових, шкільних і професійних установ, знайшла широке спочуття, як на Радянській Україні так і за її межами. Почавши в перших днів жовтня до кінця року на цілім майже просторі України відбувалися по школах всякого типу і по наукових установах заходами організацій професійних і громадських більші й менші свята і засідання присвячені як самій епохальній події: появі першого збірника, так і загальному образу українського наукового руху. На сторінках „України“ (кн. 5 і 6 за 1927 р.) були зібрані відомости, які були одержані Редакцією; але вони далеко не вичерпують всіх проявів сеї наукової маніфестації, що такою могутньою хвилею прокотилася по цілій Україні — з виїмком хіба найбільше покривджених, окупованих її частин. Вони оживили і в яскравіших рисах представили і діяльність зачинателя українського наукового життя — М. О. Максимовича, і сю визначну епоху зачинань: друге і третє десятиліття XIX віку, і зворушливий образ українського наукового руху, що перебивався через такі тяжкі перешкоди. Деякі наукові праці, викликані сими святами, зістануться тривкими вкладками в українську наукову літературу. Секція крім одной книжки „України“ присвяченої статтям про Максимовича видала ще невеличку

популярну брошуру, призначену на те щоб дати матеріал для відчитів по школах („Століття Малоросійських П'єсен Максимовича“, стор. 32).

Се свято, нагадавши ту ролю, яку відогравав культ народньої пісні як у відродженню України, так і в розвою свідомости її одноцільности серед поділених політичними кордонами, конфесійними і всякими иншими ріжницями частин, чимало оживило також зносини між ріжними частинами Української Землі, й Історична Секція, спільно з комісіями порайонного дослідження історії України, чимало зробила сього року і в сім напрямі. Найбільшою маніфестацією всеукраїнського еднання було урочисте засідання 7 жовтня, присвячене доповідям галицьких гостей на тему галицько-українських взаємин. Се була велична хвиля. Але і крім того, при ріжних нагодах, Історична Секція спільно з Комісією Західньої України урядила ряд засідань, присвячених західнім українським землям: доповіді акад. Студинського про сучасне наукове життя Галичини, проф. Свенціцького про досліди над старим західне-українським малярством, проф. Симовича про сучасну Буковину, і нарешті ювілейне засідання присвячене Ользі Кобилянській та її батьківщині. Все се оживляло в свідомости громадянства наші зв'язки — і служило поширенню та поглибленню наукової і культурної праці на всім просторі Української Землі.

Урочисті засідання присвячені Кулішу і Лазаревському багато зробили для розбудження інтересу до дослідчого руху і громадського життя 1860—80-х рр. З виданими з сеї нагоди книжками „України“ зв'язується том Археографічного Збірника (другий) присвячений Лазаревському, що приносить багато цінного матеріалу з життя дрібного українського лівобічного панства.

Засідання присвячене минувшині Чернигівщини, в зв'язку з виданням Чернигівського Збірника, мало метою оживити інтереси до сеї скарбниці української культури.

Нарешті годиться згадати також урочисте засідання присвячене здобуткам революції, уряджене Науково-дослідчою Катедрою Історії України, що працює в тіснім контакті з Історичною Секцією; вона крім огляду діяльности Катедри (доповідь керівника Катедри М. С. Грушевського) устами О. Ю. Гермайзе, М. М. Ткаченка, П. В. Клименка і С. В. Глушка дала огляд досягнень в історіографії, археології (спеціально в дослідженню Київської околиці), в розробленню архівного матеріалу, в дослідженню селянських рухів.

Та не тільки в урочистих засіданнях сей рік був рекордний — взагалі числом наукових засідань Секція перевищала в сім році всі попередні: разом із історичними комісіями Академії вона відбула 35 засідань, на котрих було вислухано і обговорено 80 наукових доповідей (не рахуючи засідань організаційних і адміністративних).

Видавнича робота Секції також була дуже показна. Вона випустила: 5 книжок України (6 номерів) — загального порядку книги 21—25;

Науковий Збірник за р. 1927;

„Первісне Громадянство“, за рік 1926 кн. 3;

збірник „За Сто Літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття“ — книга перша;

Корпус українських народніх дум, том перший, капітальне видання на 49 аркушів квартового формату;

Історія Української Літератури ак. М. С. Грушевського, т. V друга половина;

Праці Історичної Секції, книга 2, за р. 1927 (Записки Історично-Філологічного Відділу Академії т. XI);

„Століття Малоросійських пісень“ М. О. Максимовича;

„Ювілей акад. М. С. Грушевського“.

Збірник „Чернигів та Північне Лівобережжя“ друкувався в 1927 р., але фактично вийшов у березні 1928. Третя книжка „Праць Історичної

Секції“ (Записки іст.-філ. відділу Академії, т. XVII), почата літом 1927 р., ще не вийшла, так само „Матеріяли з громадського і літературного життя, Зах. України“ і І т. „Українського Архів“, тому вони не враховуються до видавничої продукції 1927 року. Фактично в 1927 році Історична Секція разом з історичними установами Академії випустила 14 книг на 245 друкованих аркушів.

Число академічних установ, з котрими в контакті працює Секція, в 1927 році збільшилося з 9 до 10: крім попередніх — Комісії Культурно-Історичної, Комісії Історичної Пісенности, чотирьох комісій порайонного розроблення історії України, Комісії Старої Історії України, Комісії Археографічної, Комісії Новішої Історії України, року 1927 затверджено ще Комісію дослідження історії української історіографії. Рахуючи сюди академічну „Катедру історії Українського народу“, що служила осередком сих академічних установ, і саму Секцію з її Економічною Підсекцією, та ще „Науково-дослідчу Катедру Історії України“ з „Кабінетом Прімітивної Культури“, безпосередню залежні від УкрНауки, але фактично тісно зв'язані з академічною „Катедрою історії Українського народу“, всього було 15 історичних установ ув'язаних у сій системі.

Секція розширяла круг своїх зв'язків на Радянській Україні і поза її межами — притягаючи до роботи в своїх виданнях і в зв'язаних із нею установах нові наукові сили, обмінюючися виданнями і по змозі вдовольючи ті запитання, з котрими до неї зверталися. Правильно, що два тижні відбувала вона прилюдні засідання, і що тижня свої тісніші збори, де обговорювалися плани видань і призначені для них праці.

Економічна підсекція збиралася також двічі на місяць зачитуючи і обговорюючи розвідки й матеріяли до історії економічного життя, головню XVIII і XIX вв.

Доповіді, прочитані на урочистих засіданнях 1927 р.:

20/II—Урочисте засідання присвячене Кулішеві:

Акад. М. С. Грушевський — Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчости
Акад. К. О. Студинський — Куліш і Галичани.

Г. П. Житецький — Куліш і Костомаров.

10/IV—Урочисте засідання, присвячене пам'яті О. М. Лазаревського:

Акад. М. С. Грушевський — Наукова спадщина О. М. Лазаревського та її дослідження.

Акад. М. П. Василенко — Головні моменти життя і діяльності О. М. Лазаревського.

К. О. Лазаревська — О. М. Лазаревський та старе українське мистецтво.

О. Ю. Гермайзе — Значіння праць Лазаревського для української історіографії.

2/X — Урочисте засідання, присвячене М. А. Максимовичу:

Акад. М. С. Грушевський — Століття „Малорос. п'єсень“ і століття української наукової праці.

Г. П. Житецький — Головні моменти біографії М. О. Максимовича.

Ф. Я. Савченко — Перший збірник пісень М. О. Максимовича.

9/X — Урочисте засідання Комісії Західньої України:

Акад. М. С. Грушевський — вступне слово.

Акад. К. Студинський — Зв'язки Галичини з Україною (1860—1873 р.).

Д-р О. Макарушк — Початки українського письменства в Галичині.

Д-р Ф. Колесса — Українська народня пісня на переломі XVII—XVIII ст.

Д-р М. Лозинський — Взаємовідносини Галичини й Великої України в історії розвитку української політичної думки XIX—XX ст.

22/X — Урочисте засідання, присвячене Чернігівщині (доповіді з портфеля збірника „Чернігів і Північне Лівобережжя“):

Акад. М. С. Грушевський — Чернігів і Сіверщина в українській історії.

Акад. П. А. Тутківський — Передісторична природа Чернігівщини.

І. В. Моргилевський — Школи староукраїнської архітектури.

27/XI — Урочисте засідання Комісії Зах. України з нагоди ювілею О. Кобилянської:

О. Павлик — Буковина до 1848 р.

В. Костащук — Буковина від 1848 р. до війни 1914 р.

С. Гаєвський — Творчість Ольги Кобилянської.

Доповіді прочитані на прилюдних засіданнях Історичної Секції.

20/I — О. О. Рябінін-Склярєвський — З революційного українського руху 1870-х років — доба тимчасових генерал-губернаторів.

О. Суслєв — Подорож української трупи Г. О. Деркача до Парижу 1894 року.

3/II — О. Ю. Гермайзе — Епізод з історії народницької пропаганди і селянських рухів на Чернігівщині 1870 р.

С. Козуб — Уривок з невиданого оповідання Коцюбинського (з революційного руху 1905 р.).

М. О. Макарєнко — Борвенські емалі.

17/II — О. Покровський — Шевченко і Кабе.

О. О. Рябінін-Склярєвський — З українського революційного руху 1870-х р. Київська Громада.

10/VIII — Д. Абрамович — Листи Драгоманова до Суворіна.

Г. Житецький — Листи Лєскова до проф. П. Терновського.

24/III — М. Ткаченко — Закріплення селян на Лівобережжі в українській історіографії.

М. Возняк — Журнальні плани Франка у 80-х рр.

17/IV — Акад. К. Студинський — Голоси галицької преси про діяльність Куліша.

5/V — Засідання, присвячене оглядові наукового руху на Україні в 1926 р.:

Акад. М. Грушевський — Вступне слово.

О. Ю. Гермайзе — Історична література.

К. О. Копержинський — Літературознавство.

Ф. Я. Савченко — Етнографія і фольклор.

Акад. О. Маліновський — Публичне право.

Проф. А. Крістер — Цивільне право.

12/V — Акад. О. Маліновський — Позбавлення волі злочинця в минулому і тепер.

А. Дучинський — До історії РУП на Полтавщині.

Ф. Савченко — Пісні про Гната Гоголя.

19/V — Засідання присвячене оглядові наукового руху на Україні в 1926 році:

Акад. К. П. Симинський — Техніка.

К. Дубняк — Сільське господарство.

О. Г. Черняхівський — Гігієна і медицина.

М. А. Шарлемань — Охорона природи.

О. С. Попов — Економіка.

Акад. К. О. Студинський — Сучасне наукове життя Галичини.

3/XI — М. Возняк — Думи про козака-нетягу в записі кінця XVII в.

К. М. Грушевська — Перші збірки дум у XIX стол.

Д-р Ф. Колєсса — Українська народня пісня в найновішій фазі свого розвитку.

24/XI — Б. Шевельов — Тижневик „Чернігівський Листок“ за редакцією поета Л. В. Глібова (1861—1863 р.).

Є. Рудницький — „Діло о ношенні хлопоманського костюма“.

О. О. Рябінін-Склярєвський — Одеська Громада 1880-х років.

8/XII — Г. П. Житецький — Київська Громада в 60-х роках.

Б. М. Шевельов — Звільнення Куліша з російського підданства.

15/XII — В. Греков — Запорізький кіш і його відношення до Коліївщини.

В. В. Дубровський — Гетьманування Данила Апостола.

Праці обговорю на тісніших засіданнях Секції:

Ю. Брудкус — Перші звістки про Євреїв у Польщі й на Руси.

Л. В. Миловидов — З чернігівського Акрополю.

О. О. Тулуб — Автобіографічний лист К. П. Михальчука.

В. Д. Мордовцева-Олександрова — М. І. Костомаров і його приятелі.

Акад. М. С. Грушевський — Науково-дослідчий і науково-видавничий рух УСРР в 1926 р.

Г. П. Житецький — Листування О. М. Лазарєвського і М. І. Костомарова.

Т. І. Осадчий — Останні роки О. М. Лазарєвського на Конотопщині.

П. Суліз — З громадської праці О. М. Лазарєвського на Чернігівщині.

П. П. Федоренко — О. М. Лазарєвський і культурні вартості Чернигова.

К. О. Лазарєвська — Господарство неваможного панка на Конотопщині в 1-й пол. XIX в. (за родинним архівом Лазарєвських).

М. М. Ткаченко — Бібліографія праць О. М. Лазарєвського.

Б. В. Варнеке — Легенда про походження Скитів.

М. Н. Петровський — З легенд Хмельниччини.

Д. Є. Кравців — Бруховецький і відьми.

М. В. Горбань — Лист П. Мировича.

В. О. Щепотів — Рукописи Роменського музею.

Д. Д. Граховецький — Службове листування Котлярєвського.

В. В. Данилів — Бодянський і його листування з Максимовичем.

- В. Гнатюк — Впливи збірок Максимовича на польсько-українську школу.
 М. О. Петровський — До української просопографії.
 Г. С. Шамрай — Станція в лівобережних містах.
 П. І. Нечипоренко — До характеристики податкової політики рос. уряду на Україні XVIII в.
 М. Некозаченко — Старинні українські пісні с. Баланди.
 Акад. М. П. Василенко — Правне становище Чернигівщини XVII в.
 С. Ф. Русова — Мої спомини.
 О. О. Рябінін-Склярєвський — Повстання дунайців.
 М. Сулима — Про рідко вживані применники в Шевченковій мові.

Доповіді прочитані на засіданнях історично-економічної підсекції.

- Ю. Виноградський — З минулого м. Сосниці.
 Ол. Грушевський — Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.
 М. Карачківський — Промисловість на Поділлі в кінці XVIII в.
 С. В. Шамрай — Будова „крєпости св. Єлисаветы“.
 П. Нечипоренко — „Національнія строєнія“ на Посем'ї.
 С. В. Шамрай — Винницьке селянство 1840 р.
 Ів. Бойко — Сулими на Переяславщині в кінці XVII та початку XVIII віку.
 Л. Донець — Київські виноградні сади в XVIII і XIX ст.
 С. В. Шамрай — Васильківські монастирські бояри XVIII в.
 М. Тищенко — Київське шовківництво XVIII в.

Українсько-молдавська комісія Історичної Секції УАН. Вже давно відчувалася потреба вивчити культурно-історичні взаємини народу українського з тими сусідніми народами, що на них досі мало зверталось уваги, але що їх історична доля та географічна близькість та обопільні впливи не могли не відбитися на житті. Одним з цих сусідів, що історичне життя його мало багато спільного з Україною, є Румуни, або як їх звуть у території, що межує безпосередньо з Україною, — Молдавани.

Лише останнього часу з ініціятиви Історичної Секції при Українській Академії Наук засновується українсько-молдавська комісія, що під загальним проводом академіка М. С. Грушевського має взятися до наукового вивчення та всебічного освітлення укр.-молд. справи в історії та в сучасному житті. Справа ця набирає особливо актуального характеру коли взяти на увагу, що в межах УСРР існує автономна Молдавська Республіка з чималою кількістю молдавського населення.

На організаціїному засіданні 11 лютого 1928 р., куди запрошено наукові сили, яких робота в цім напрямі відома вже (як проф. В. І. Божко, Гр. Гр. Попович, Н. С. Гросу) керівників історичних комісій Академії, співробітників Історичної Секції та інші дослідників, ґрунтовно поставлено питання про всебічне вивчення науково-історичних проблем, зв'язаних із укр.-молд. відносинами. У вступнім слові до засідання Комісії М. С. Грушевський докладно спинився на назрілій потребі досліджувати культурно-історичні впливи обох народів, що жили в сусідстві протягом дуже довгого часу. Більше як 1000 кілометрів спільної пограничної лінії, багатовікова спільність життя в минулому, обопільні культурно-історичні впливи, тісні взаємини між українським та молдавським фольклором і в художній творчості, перемішане населення в прикордонній смузі — все це висуває низку завдань практичних щодо вивчення цих складних взаємовідносин, обміну думками, книгами, виданнями, потреби екскурсій, зберігання та фіксування фольклорних та історичних пам'яток тощо. Починаючи від молдавських колоній Правобережжя, Подністров'я і Басарабії, дослід мусить іти далі через усю територію укр.-молд. стичностей на Буковині, Семигороді, Закарпатській Україні.

Цю думку академіка Грушевського цілком підтримали інші учасники засідання.

Помітилися в загальних рисах і основні напрямки в роботі Комісії. Це насамперед упорядкування укр.-молдавської бібліографії. Література

цього питання розкидана в київських бібліотеках і в інших містах УСРР та РСФФР, але вона і не повна і не завжди доступна до користання. Учасники Комісії беруть на себе справу упорядкувати її. Намітилися в загальних рисах плани дослідження історичного, лінгвістичного, економічного, статистичного, культурно-історичного та етнографічного. Комісія має урядити курси румунської (молдавської) мови для гуртка ближчого до роботи комісії. Постановлено також притягати до роботи в Комісії не тільки наукові сили київські, харківські, одеські, але взагалі цілого Союзу цієї закордонні. Ухвалено звернутися до відомих фахівців у цій справі, як до проф. Ол. Петрова, д-ра Симовича, та инш.

Комісія має думку широко повести роботу, улаштовуючи крім постійних регулярних засідань прилюдні зібрання з участю широких кол громадянства цікавого до цієї справи.

На другому засіданні, що відбулося 15/III—1928 р., прочитано вже дві роботи. Перша М. Ф. Карачківського на тему „Колонізація Балтського повіту в XVIII ст.“. В цій роботі автор розглядає територію в процесі її заселення колишнього Балтського повіту Подільської губернії, що тепер у великій мірі увійшла до складу Автон. Молдавськ. СРР. Утративши в наслідок подій другої половини XVII віку майже все своє населення, територія ця протягом XVIII віку хутко заселяється. Коли з початку цього століття ледве можемо ми нарахувати тут 4 поселення (м. Рашків, Рибниця, Саврань та Конецьпіль), то вже в середині XVIII віку маємо майже 56% всіх поселень, що існують тут і тепер. Протягом другої половини того-ж таки XVIII віку мапа поселень цілої території мало чим уже відрізняється від сучасної, більшість теперішніх поселень уже існує. В самому процесі заселення дві національності відіграють головнішу роль—це Українці та Молдавани. Українці ідуть на цю територію з північного заходу та півночі, Молдавани заселяють вільні землі спочатку по лівому боці Дністра, пізніше поширюються уздовж численних допливів Дністрових аж до р. Буга й навіть далі. В середині XVIII в. майже весь простір між рр. Дністром та Бугом заселений Молдаванами. Проте наприкінці цього століття чимала кількість молдавського населення залишає свої оселі і простеє далі на південь, на пізніші херсонські степи. Причиною тому було збільшення панських повинностей, які прийшли сюди разом зі збільшенням населення. Їх місце займають Українці, яким ті повинності здавалися все-ж таки легшими, ніж на півночі, де вони були ще тяжчі. Молдавани-ж і на батьківщині—в Басарабії,—справжньої панщини не знали, оскільки існували там особливо довірливі принципи між селянами та поміщиками. Що до инших національностей, то на півночі цієї території є російська колонія старообрядців. Зустрічаються також сліди поселень болгарських та сербських. У містах та містечках осідають Євреї, які пізніше—в XIX уже віці утворюють кілька хліборобських колоній.

Друга робота була проф. букарештського університету Панаїтеску на тему: „Юрій Коріятович князь Литовський і Молдавія“. В ній автор бажає довести на підставі аналізу історичних свідощтв, що Юрій Коріятович, литовський князь, усупереч думкам і деяким непевним документам, що існували з приводу цього, ніколи не був молдавським князем.

Комісія бажала-б як-найскоріше мати змогу видати збірники праць присвячених укр.-молдавських історичним питанням.

Павло Глядківський.

Перше засідання Комісії Старої Історії України. 23 лютого б. р. відбулося під проводом академіка М. С. Грушевського прилюдне засі-

дання Історичної Секції разом із новозаснованою Комісією Старої Історії України У. А. Н., на якому вислужано три доповіді з української історії старої доби.

Прочитано посмертну розвідку покійного проф. В. Г. Ляскоронського під загол. „Титмарові повідомлення про руські справи з початку XI сторіччя“. З пропозиції голови зборів присутні вшанували вставанням пам'ять помершого дослідника — довголітнього співробітника Історичної Секції з часів існування Українського Наукового Товариства в Києві. У своїй розвідці покійний В. Г. Ляскоронський піддає під сумнів літописні відомості про київські події по смерті Володимира, зважаючи на низку незлагодженостей у цих відомостях, а натомість підносить звістки хроніки Титмара Мерзебурзького; Св'ятополк за цими звістками втік по смерті Володимира не до Печенігів, а до Польщі, полишивши в руках Ярослава свою жінку — доньку Болеслава, короля польського; полон королівни і був причиною походу Болеслава на Київ. У зв'язку з цим відмінно від літопису освітлює Титмар і ролі Ярослава в боротьбі Ярославичів за Київ і в історії бідолоашного княжича Бориса. Подібне негативне ставлення до „лукавого“ Ярослава помічаємо також і в творах пізніших західніх (властиво польських) хроністів — Длугоша, Міховського, Стрийковського.

Далі зібрання ознайомилося в витягах з міркуваннями акад. С. Смаля-Стоцького про „Східне Слов'янство“ з приводу праці пр. Л. Нідерле про походження східних Слов'ян. Автор не вважає за можливе погодитися з гадкою пр. Л. Нідерле про дуже ранній (ще перед Христом) поділ Слов'янства на 3 групи, що тепер існують — південну, західню і східню і вважає, що цей розподіл відбувся не раніш як у добу мандрівки Аварів, але і вони власне не роз'єднали Слов'ян, а потягли деякі племена за собою на південь і захід і так відірвали їх від інших. Про досить пізні роз'єднання Слов'ян кажуть не тільки історичні відомості, але і мовні явища серед Слов'янства; автор підкреслює потребу орієнтуватися на загально-прийнятю тепер теорію концентричної диференціації мов, і відкидає всяку можливість знайти на єдиній праслов'янській території окремі центри („колиски“) для кожної з трьох сучасних груп слов'янських народів, а разом зреставрувати окрему прамову кожної з цих груп — в тому числі мову „праруську“, що в Нідерле має означати відокремлену від інших слов'янських прамову східних слов'янських племен. У дальшому розробленню слов'янської діалектології та історії мов автор бачить шлях для в'яснення дійсного розвитку колонізаційних рухів і диференціації Слов'янства. Не погоджується автор і з визначенням у Нідерле території слов'янської прабатьківщини, посуваючи її далі на північ — від південних (прибл. сучасних) меж індо-європейських Балтійців на півночі до Карпат і середнього Подніпров'я на півдні. Далі автор переглядає питання щодо історії розселення Слов'ян і їх старих племінних назв (Анти, Венеди).

Проф. В. О. Пархоменко подав під заголовком „Русь і Печеніги“ невеликий уривок зі своєї більшої роботи про відносини Києва і взагалі Дніпровського осередку старої Русі-України до степовиків. У своїй доповіді пр. Пархоменко переглянув різні звістки джерел про відносини між Києвом та Печенігами і підкреслив особливе значення звістки Костянтина Порфир. та археологічних дослідів з печенізької території. На підставі цих звісток доповідач підніс мирний характер давнього сусідства Русі і Печенігів, жваві торговельні стосунки та культурні впливи Степу на давню Київщину. На думку дослідника, Печеніги допомагали навіть самому процесові будування Київської держави, підтримуючи Полян проти

Деревлян, а потім, за тяжких нападів Варягів на Київ, обороняючи Київ і його державний лад від північних завойовників. Отже треба припустити в той час великий вплив Печенігів у політичних справах. Після їх поразки в р. 1036 міняється попередній лад у Києві — гору беруть Варяги, але Печеніги і далі відіграють деяку роль у житті Київської держави.

Доповідь пр. В. О. Пархоменка викликала жваву дискусію. Зазначено дійсну потребу студіювати історію Степу IX—XI вв., але підкреслено потребу трактувати це питання в зв'язку з цілим комплексом питань ранньої київської історії, а також з історією київського літописання, — щоб вяснити, як склалися традиційні погляди на виключно руйнівну роль степовиків. Трудно уявляти собі Печенігів у ролі патронів Київської держави і культури. Київська громада безсумнівно стояла з культурного погляду багацько вище від Печенігів; мабуть треба говорити про використання з її боку степових орд і зокрема Печенігів проти інших nepřителів; тут, можливо, освітлення літопису вимагає чималих поправок.

Відповідаючи на ці зауваження, доповідач так сформулював свої гадки: Печеніги підтримують не хліборобське населення, а ті слов'янські племена, що більше зв'язані були зі Степом (за таких доповідач уважає Поляни); існування в Києві двох орієнтацій — західньої і східньої — спиралося на підтримку з одного боку Варягів, а з другого Печенігів (кінець X — початок XI в.), а також на те, що само слов'янсько-українське населення географічно і етнографічно поділялося на чистих хліборобів і дітей Степу (Деревляни і Поляни). Мова йде не за вищість печенізької культури над українсько-слов'янською, а лише за присутність у Печенігів деякої культури і доброї військової організації, на що мало зверталось уваги.

Під час дальшого обговорення питань, зачеплених у доповіді пр. Пархоменка, присутні щодо можливості використання археологічного матеріалу зауважили, що мабуть трудно буде вирізнити могили саме печенізькі від поховань інших кочовників; докладний аналіз культури Степовиків, що підіймає доповідач — завідувач відділу археології Степовиків у музеї Дніпропетровського (Катеринослава) слід тільки вітати.

Ці дебати викликали великий інтерес з боку всіх присутніх на засіданні, що взяли активну участь в обговоренні доповіді шляхом численних запитань і зауважень.

Виктор Юркевич.

Клопоти офіційної польської термінології. Польський журнал *Sprawy Narodowościowe*, орган Instytutu badan spraw narodowościowych (Warsawa, Jasna 19) у № 4 за 1927 рік умістив статтю Леона Василевського, доволі відомого в польських кругах фахівця в українських справах, під заголовком „*Ruski, rusinski czy ukraiński?*“ Вона цікава, як ілюстрація польсько-українських стосунків. Автор говорить про ту різногосицю, що утворилася коло терміну Україна, Українець, як він почав виходити в життя на Західній Україні, замість попереднього Русин, руський. Дає історичний огляд походження цих термінів — починає з найдавніших часів, а саме, коли Русь і руський стосувалось до всіх племен східнослов'янських, а назва Україна, український значувала взагалі пограничні землі. Пояснює, як назва Русин, руський прищепилась до Українців під австрійським пануванням, а термін Україна, український після довгих утисків з боку російського уряду і цензури замінив собою назву Малороссь, малоросійській і ущипливе „хохоль“ у противовагу до „кацапа“, і як потроху під впливом руху російських Українців у їх братів в Австрійській державі також бере гору термін Українець; дотого-ж у Галичині

якийсь час був погляд, що термін Україна, український стосується не до цілої людности української, а тільки до тих груп, котрі виступали під фірмою „народовців“. Утворилася навіть теорія, що Русин, руський це народня назва, а Українець, український — партійна. Теорія ця заховалася подекуди й досі, хоч зовсім зрозуміло, що ніякої партії спеціально української немає, бо Українці належали і належать до всяких партій від консервативних до комуністичних.

Тепер назва „Українці“ настільки затвердилася, що не самі тільки Українці, а й чужоземні держави, от як Франція, Германія, Росія і т. и., иншого терміну не вживають. Але саме тепер, коли здавалося-б саме життя розв'язало питання номенклатури, краківський славист проф. Ніч підносить свій протест проти накидання Польщі назви український; він пише в 12 вип. журналу „Język Polski“: „Русини мають право називати себе Українцями — але з права кожного народу називати себе, як він хоче, не випливає щоб він мав право примусити инших прийняти цю назву“. Л. Василевський завважує, що безумовно засновки проф. Ніча правильні, але це питання вже розв'язане, не дивлячись на небажання проф. Ніча.

Але в польському громадянстві запанував повний розгардіяш, завважає Л. В., — польські мовознавці як і раніш уживають терміна „малоруський“, який майже ніде поза їх видавництвами не вживається. Трактат ризький говорить про „Україну і людність українську по обидва боки совітської границі — соймові язикові устави користуються назвою ruski, додають між дужками rusinski (означення прийняте на жадання соціалістичних депутатів з огляду на подвійне значення, яке мав термін ruski, під пануванням Росії). Але назва український поширюється все більш, увиходить у пресу всіх відтінків (за винятком народово-демократичної!), в поважні видавництва публіцистичні і наукові, а також навіть у міністерських розпорядженнях“.

Зробивши цей огляд, автор закінчує статтю так: „Чи потрібний весь той розгардіяш? Про те, щоб на цілій території польській можна було вернути давню номенклатуру Ruś, Rusin ruski разом з тим видуманим, rusinskim, не може бути і мови. Життя дужче від усяких теорій, хочби обґрунтованих зовсім слушно, чи історично, чи зі становища мовознавства. Номенклатура „українська“ вийшла до нашого життя стихійно і без сумніву буде робити дальший поступ. Тим більше, що ніяким інтересам польським вона не загрожує“.

М. Ж.

„На допомогу жертвам поводи Підкарпаття“. Під такою назвою київський комітет допомоги жертвам поводи на Західній Україні видав одноденну газету, що вийшла в першій половині березня. Мета цієї газети познайомити людність Радянської України з тим стихійним страшним лихом, яке скоїлося на Галицькому Підкарпатті на початку вересня 1927 року, та зібрати деякі кошти для тих, що петерпіли від цього лиха. В ній поміщені статті агітаційно-інформаційного змісту, відозви та літературний відділ. Першою йде цікава стаття інформаційно-агітаційного змісту Уповноваженого Укрнауки Л. М. Левицького, де автор указує на великий розмір лиха, описує становище Західньої України під Польщею, та закликає людність Радянської України поспішити на допомогу. Друга коротка, але цінна стаття, це стаття акад. М. С. Грушевського: він звертав увагу на велике значення Галичини для української історії та української культури і в кількох словах дає яскравий історико-культурний нарис.

Відомості про фізико-географічні причини поводи дає стаття професора Степана Рудницького: указує на злочинне обезлісування Карпат

З М І С Т.

ГАЛИЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ. (Урочисте засідання Історичної Секції Академічною Комісією Західної України 7 жовтня 1927 р.):

Акад. Михайло Грушевський , Вступне слово сказане на початку засідання	81
Акад. Кирило Студинський , До історії взаємин Галичини з Україною рр. 1860—73	82
Др. Остап Макарушка , Початки нового українського письменства в Галичині	83
Др. Филарет Колесса , Українська народня пісня на переломі XVII—XVIII вв. (присвячено пам'яті Михайла Максимовича)	84
Др. Михайло Лозинський , Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв.	85

РОЗВІДКИ, ЗАМІТКИ І МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО ТА ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX—XX вв.

Борис Шевелів , Метрики П. О. Куліша і Ганни Барвінок	91
Володимир Гнатюк та Михайло Бужинський , Відгуки справи Кирило-Методіївського Товариства	92
Аркадій Лященко , Лист М. О. Максимовича до Х. М. Глинки з 1899 р.	93
Сергій Шамрай , Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст.	94
Гнат Житецький та Андрій Лесков , До листування М. С. Лескова	111
Микола Білінський , З минулого-пережитого (1870—1888)	117

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ.

Акад. Михайло Грушевський : Ю. Д. Бруцкус, Письмо хозарского Еврея от X века. 1924	133
Його-ж : С. Ю. Перфецький. Русские летописные своды и их взаимоотношения 1822	133
Микола Петровський : А. Czolowski, Kudak przyczynki do zalozenia i upadku twerdzy, 1926	134
Михайло Марковський : Українські народні думи, т. I корпусу	135
Акад. Степан Смаль-Стоцький : проф. І. Огівко, Нариси з історії української мови, 1927	146
Володимир Пархоменко : Яфетический Сборник V. 1927	165
Акад. Кость Харлампович : Archeion, II, 1927	166
Лев Окіншевич , Беларускі архіў, т. I, 1927	167
Пилип Клименко : Полтавщина т. II, 1927	171

ХРОНІКА.

Історична Секція Української Академії Наук	1
Українсько-молдавська комісія Історичної Секції Української Академії Наук, <i>подав Павло Глядківський</i>	178
Перше засідання Комісії Старої Історії України, <i>подав Виктор Юркевич</i>	179
Клопоти офіційальної польської термінології, <i>подала М. Ж.</i>	181
„На допомогу жертвам поводи Підкарпаття“—одноденна газета, <i>подав Остап Павлик</i>	182

ВІД РЕДАКЦІЇ.

Збірник „Чернигів та його околиця“ вже вийшов з друку. Передплатники „України“, що свого часу додатково оплатили його, коли досі не одержали, нехай звертаються до Період. сектора Д. В. У.